

अथ हेतुः । हेतुर्नामोपलब्धिकारणं, तत्प्रत्यक्षमनुमानम्
ऐतिह्यमौपम्यमित्येभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ २८ ॥

साधर्म्येण पुरुषानित्यत्वस्य साधकमैन्द्रियकत्वमिति । कथं साध्यस्य
दृष्टान्तसाधर्म्यमित्यत आह—उपनय इत्यादि । यथा घट ऐन्द्रियकः स
चानित्यस्तथा चायं पुरुष इति । दृष्टान्तापेक्षस्तथेत्युपसंहारः पुरुषानित्यत्व-
स्योपनयः । ततः किमित्यत आह—निगमनमिति । किं निगमनमित्यत
आह—तस्मादनित्यः पुरुष इति निगमनम् । तस्मादिति हेत्वपदेशात् ऐन्द्रियकत्वा-
दिति हेतोरनेन कारणेनैवमिति यथा घट इति दृष्टान्तेन यथा घट ऐन्द्रियकः
स चानित्यस्तथा पुरुष ऐन्द्रियक इत्येवमपदेशात् तस्या एव प्रतिज्ञाया
अनित्यस्य पुरुषस्य पुनरुक्तिरिति । इति दृष्टान्ते साध्यसाधर्म्योपदर्शन-
प्रतिष्ठापना । साध्यवैधर्म्योपदर्शनप्रतिष्ठापना तु दृश्यते । अनित्यः पुरुष
ऐन्द्रियकत्वात् यथा परमाणुरनैन्द्रियकः स च नित्यः ; यथा च परमाणुरनै-
न्द्रियकः स च नित्यो, न तथा पुरुषस्तस्मादनित्यः पुरुष इति । तर्हि तत्रकर्तुः
किं न्यूनतेति नाशङ्क्यम् । दृष्टान्तो हि द्विविधः साध्यसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
तद्धर्मभाववान् । इति वक्ष्यते ॥ २७ ॥

गङ्गाधरः—ननु हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैस्तस्या एव प्रतिज्ञायाः स्थापना
स्थापनेति यदुक्तम्, तत्र को हेतुः को वा दृष्टान्तः क उपनयः किं निगमनम्
इत्यतोऽभिहितं हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमनमिति यत् तत् क्रमेणाह—
अथ हेतुरिति । अत्र स्थापनायां हेतुः । हेतुर्नामोपलब्धिकारणमिति प्रतिज्ञाया
उपलब्धिकारणं हेतुर्नामोच्यते न तूत्पत्तिकारणम् । किं किं पुनरुपलब्धि-
कारणमित्यत आह—तत्प्रत्यक्षमित्यादि । अनुमाने तर्कार्थापत्तिसम्भवा-
भावानामन्तर्भावः कृतः । ऐतिह्यं लोके वेदे च पारम्पर्योपदेशः । औपम्यम्
उपमा । प्रतिज्ञास्थापनायामुपनय-रूपावयव-विशेषत्वेनोपलब्धि-हेतुत्वादिह
वादप्रकरणे पृथगुक्तम् । ननु किमेषामुपलब्धिकारणत्वमिति तदाह—
एभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वमिति । यदिति उपलब्धिक्रियाविशेषणम् ।

वाच्यम् । 'प्रतिष्ठापना' पदगतस्य 'प्रति'शब्दस्यार्थं व्याकरोति—विपरीतार्थस्थापनेति 'प्रति'शब्दो-
ऽयं विपरीतार्थ इत्यर्थः । इयञ्च प्रतिष्ठापना आन्वीक्षिक्यां प्रकरणसमार्थं हेतुदूषणम् ॥ २४—२७ ॥

चक्रपाणिः—हेतुश्चाविनाभावलिङ्गवचनं यद्यपि तथापीह लिङ्गप्रग्राहकाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
न्येव यथोक्तहेतुमूलत्वेन 'हेतु'शब्देनाहेति बोद्धव्यम्, अन्यथा पुनः प्रत्यक्षाद्यभिधानं पुनरुक्तं

अथ दृष्टान्तः । दृष्टान्तो नाम स यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं तेनैव यो वर्ण्यं वर्णयतीति । यथाग्निरूपो द्रवमुदकं स्थिरा

उपलभेरथस्तु प्रमाबुद्धानुकूलगुणदोषविचारादिव्यापारः । हानोपादानोपेक्षा बुद्धिः प्रमा, फलं तदुपलब्धिकारणं व्यवसायात्मिका निश्चयबुद्धिः प्रत्यक्षादिः । तस्या निश्चयात्मिकाया बुद्धेर्व्यापारो वस्तूनां व्यवसातव्यानां गुणतो दोषतो विचारस्तद्व्यापारवत्त्वात् प्रत्यक्षादिव्यवसायात्मकबुद्धीनां करणत्वं तदेव व्यापारवत्त्वं प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिकारणत्वमिति । तद्विचारादिजनकव्यापारवत्त्वादात्मा कर्ता । न तु प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वमुपलब्धिकारणत्वं प्रमाणत्वम् । सर्व्वप्रमाणेष्वसत्त्वात् सामान्यं हि तन्न भवति, प्रमाणत्वं हि सर्व्वप्रमाणनिष्ठं सामान्यं न तु विशेषः, प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्वन्तु विशेष इति । यथा—वह्निमान् पर्व्वतो धूमादिति प्रत्यक्षो हेतुर्धूमः । अयमातुरो मन्दाग्नित्वेति जरण-शक्त्यानुमितो मन्दाग्निहेतुः । नित्यः पुरुषोऽकृतकत्वादित्यैतिह्यो हेतुरकृतकत्वम् । अस्य मुखं कान्ततमं चन्द्रोपमत्वादित्यौपम्येन हेतुरिति । एतदुपलब्धिकारणचतुष्टयं दृष्टान्तसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां साध्यसाधनमिति । तच्च गौतमेनाप्युक्तम् । उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुस्तथा वैधर्म्यात् । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन । उदाहरणेन सामान्यात् साध्यस्य धर्मस्य साधनं प्रज्ञापनं हेतुः । साध्ये प्रतिसन्धाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य साधनतावचनं हेतुः । अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वादिति । उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति । किमेतावद्धेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते । किं तर्हि तथा वैधर्म्यात् । उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः । कथम् । अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथात्मादिद्रव्यमिति ॥ २८ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादृष्टान्तं लक्षयति । अथ दृष्टान्त इत्यादि । यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं यो वर्ण्यं वर्णयति स दृष्टान्तो नामोच्यते । यत्र स्यात् । उपलब्धिकारणमिति व्यापकस्य साध्यस्योपलब्धिकारणम् । तत्तत्त्वमिति तल्लिङ्गमित्यर्थः ॥ २८ ॥

चक्रपाणिः—मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यमित्यनेन लौकिकानां पण्डितानाञ्च योऽर्थोऽविवादसिद्धः, स दृष्टान्तो भवति, न पण्डितमात्रसिद्धः । योऽपि लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते, स यावन्न प्रतिप्राद्यपुरुषं प्रति साध्यते, न तावत् दृष्टान्ततामासादयतीति

पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति, यथा आदित्यः प्रकाशकस्तथा
साङ्ख्यं ज्ञानं प्रकाशकमिति ॥ २६ ॥

वर्णनीयेऽर्थं मूर्खा लोकसाम्यमनतीता नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्धप्रतिशयमप्राप्ता
लौकिका उच्यन्ते तद्विपरीताः परीक्षकाः प्रमाणैरर्थं परीक्षितुं प्रभवन्ति ।
ते तु विद्वांसः समं बुध्यन्ते तथाविधं वर्णयति यो वर्णयति स दृष्टान्तः सर्वत्र
गृह्यते । तत्र यो दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तद्धर्मभावी स इह
स्थापनाप्रतिष्ठापनयोर्ग्राह्यः । तत्र च यः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी स
दृष्टान्तो, यस्तु साध्यवैधर्म्यात् तद्धर्मभावी स व्यतिरेकी दृष्टान्त इति द्विविध
एव दर्शितः । स्थापनाप्रतिष्ठापनाभ्यामन्यत्र यथा दृष्टान्तस्तमुदाहरति ।
यथाग्निरुष्णः । द्रवमुदकम् । स्थिरा पृथिवी । आदित्यः प्रकाशक इति
मूर्खाश्च बुध्यन्ते विद्वांसश्च बुध्यन्ते । तत्र यथादित्यः प्रकाशकस्तथा साङ्ख्यं
ज्ञानमिति । आदित्य इति मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यविशिष्टं वर्णयति साङ्ख्यं
ज्ञानं प्रकाशकमिति वर्णयतीति दृष्टान्त उच्यते । गौतमेनाप्युक्तम् । लौकिक-
परीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः । इति । व्याख्यातश्च
वात्स्यायनेन । लोकसाम्यमनतीतालौकिकानैसर्गिकं वैनयिकं बुद्धप्रतिशयम्
अप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति । यथायमर्थं
लौकिका बुध्यन्ते तथा तं परीक्षका अपि । सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्त-
विरोधेन हि प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः
स्थापनीया भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पते इति । स यथोदा-
हरणायवयवेषु कल्पते तथोक्तं पुनस्तत्रैव । साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी
दृष्टान्त उदाहरणम् तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् । व्याख्यातञ्चैतद्वात्स्यायनेन ।
साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता । साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्म-
भावी दृष्टान्त इति । तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य साध्यस्य । साध्यश्च द्विविधम् ।
धर्मविशिष्टो वा धर्मो यथा शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मो,
यथा अनित्यः शब्द इति । इहोत्तरं तद्ग्रहणे न गृह्यते । कस्मात् ?
पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्भावः, स यस्मिन्
दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति; स चोदाहरणम्
भावः । अथ बुद्धिसाम्यमात्रे न साध्यसाधर्म्यभावादिष्टत्वात् दृष्टान्तो भवतीत्याह—यो दध्यं
वर्णयति यः साध्यं साधयतीत्यर्थः । प्रसिद्धसाध्यसाधनसम्बन्धश्च दृष्टान्तः साध्यं साधयतीति भावः ।

उपनयो निगमनश्चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥३०

इष्यते । तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् । तच्च भूत्वा न भवति, आत्मानं जहाति निरुध्यते इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकं साधनम्, अनित्यत्वं साध्यम् । सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्यादव्यवस्थितम् उपलभ्यते । तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्दोऽप्यनुमिनोति । शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः, स्थाल्यादिवदित्युदाहर्यते । तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इति । उदाहरणं तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् । उदाहरणमिति प्रकृतम् । साध्यवैधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्तो वा विपरीतमुदाहरणमिति । अनित्यः शब्दः, उत्पत्तिधर्मकत्वात् । यथाऽनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि । सोऽयम् आत्मादिदृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वात् तद्धर्मभावी । योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं शब्दस्य स तस्मिन् भवतीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीत्युपलभमानः शब्दे विपर्ययम् अनुमिनोति । उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इत्युदाहरणसाधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् । उदाहरणवैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्याच्च तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ धर्म्यौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति, साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति । उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति, तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्येऽप्यनुमिनोति, तदेतद्धेतुभासेषु न सम्भवतीति । अहेतवो हेत्वाभासास्तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यं परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितैरुपवेदनीयमिति ॥ २९ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वादुपनयनिगमने आह—उपनय इत्यादि । स्थापनाव्याख्यायामुपनयो निगमनश्चोक्तम् । यथा नित्यः पुरुषोऽकृतकत्वात्, यथाकाशम् । उपनयो यथा चाकृतकमाकाशं तच्च नित्यं तथा पुरुष इति । निगमनं तस्मान्नित्य इति । प्रतिष्ठापनाव्याख्यायाश्चोपनयो निगमनश्चोक्तम् । यथा अनित्यः पुरुष ऐन्द्रियकत्वात् । दृष्टान्तो यथा घटः । उपनयो यथा घट ऐन्द्रियकः, स चानित्यस्तथाचायमिति । निगमनं तस्मादनित्य इति । इत्येवं व्याख्यानेन व्यापितमिदं साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभाविदृष्टान्तापेक्षस्तथेत्युपसंहारः साध्यस्य

अग्नपादयश्च लोकप्रसिद्धत्वेनोदाहृताः । तेन एतेषामपि साध्यसाधनोदाहरणमादित्यादिवत् कचिद् द्वन्द्वेऽयमयमिवेति दर्शयति ॥ २९।३० ॥

उपनयः । साध्यवधम्मर्यात् तद्धर्मभाविदृष्टान्तापेक्षो न तथेत्युपसंहारश्च साध्य-
 स्योपनय इति । गौतमेनाप्युक्तम् । उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा
 साध्यस्योपनय इति व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन । उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्र उदा-
 हरणवशः । वशः सामर्थ्यम् । साध्यसाधम्मर्यायुक्ते खलूदाहरण स्थाल्यादिद्रव्यम्
 उत्पत्तिधर्मकत्वमनित्यत्वञ्च दृष्टम् । तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य
 शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते । साध्यवैधम्मर्यायुक्त पुनरुदाहरणे आत्मादि-
 द्रव्येऽनुत्पत्तिधर्मकत्वम् । नित्यत्वञ्च दृष्टम् । न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्म-
 कत्वस्य प्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते । तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैतं
 भवति । उपसंह्रियतेऽनेनेत्युपसंहारो वेदितव्य इति । द्विविधस्य हेतोर्द्विविध-
 स्योदाहरणस्योपसंहारद्वैतश्च समानमिति । अथ निगमनश्चोक्तं यत् तस्मान्नित्य
 इति स्थापनायां तस्मादनित्य इति प्रतिष्ठापनायां ताभ्यामेवं ज्ञापितम् । यद्धेतुप-
 देशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनं तन्निगमनमिति । गौतमेनाप्येवमुक्तम् । हेतुप-
 देशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्वचनं निगमनमिति । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन ।
 साधम्मर्याक्ते वैधम्मर्याक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते । तस्मादुत्पत्तिधर्म-
 कत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम् । निगम्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोप-
 नया एकत्रेति निगमनमिति । निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते संबध्यन्ते । तत्र
 साधम्मर्याक्ते तावद्धेतौ वाक्यम् । अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा । उत्पत्तिधर्म-
 कत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादिद्रव्यमित्युदाहरणम् । तथा
 चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः । तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति
 निगमनम् । वैधम्मर्याक्तेऽपि अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । अनुत्पत्ति-
 धर्मकमात्मादिद्रव्यं नित्यं दृष्टं, न च तथानुत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः
 तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति । अवयवसमुदाये च वाक्ये
 सम्भूयेतरेतराभिसम्बन्धात् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति । सम्भवस्तावत् शब्द-
 विषया प्रतिज्ञा । आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसन्धानात् । अनृपेश्च
 स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः अनुमानं हेतुः उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तेः । तत्रोदाहरणं
 भाष्ये व्याख्यातम् । प्रत्यक्षविषयमुदाहरणम्, दृष्टेनादृष्टसिद्धेः । उपमान-
 मुपनयस्तथेत्युपसंहारात्, न च तथेत्युपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोप-
 संहारसिद्धेः । सर्व्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । इत-
 रेताराभिसम्बन्धोऽपि । असत्यां हि प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन् ।
 असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते । उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः

स्यात् । कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति । असत्यु-
दाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत । कस्य वा साधर्म्य-
वैधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तते । उपनयश्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको
धर्मो नार्थं साधयेत् । निगमनाभावे चानभिव्यक्तसन्धानानां प्रतिज्ञादीना-
मेकार्थेन प्रवर्त्तनम् । तथेति प्रतिपादनं कस्येति । अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य
धर्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा
धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः । धर्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्र
उदाहरणार्थः । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्योप-
पादनमुपनयार्थः । उदाहरणस्थयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये
विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निगमनम् । न चैतस्यां हेतुदाहरणविशुद्धौ सत्यां
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाच्च । इति निग्रहरथानबहुल
प्रक्रमते । अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यव-
तिष्ठते । व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे
साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वेनोपमानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य
वेति । प्रतिज्ञासाध्यवचनमित्युक्त्वा अथ स्थापना, स्थापना नाम तस्या एव प्रति-
ज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापनेति वचनेन ज्ञापितं वादिनोर्वादिवाक्यस्य
प्रतिज्ञादयः पञ्चैवावयवा न त्वधिका इति । तत्रैके त्वाहुर्वादिनोर्वादिवाक्यस्य
ते च प्रतिज्ञादयः पञ्च पञ्च चापरे जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनसंशय-
व्युदासा दृष्टेऽवयवा भवन्ति । जिज्ञासा ह्यप्रतीयमानेऽर्थे संशयिते च प्रवर्त्तिका ।
योऽर्थस्त्वप्रतीयमानः संशयितो वा तमर्थं ज्ञातुमिच्छति तत्त्वतो हि ज्ञात्वा तमर्थं
हास्यति वोपादास्यति वोपेक्षिष्यते वेति । हानोपादानोपेक्षान्यतमा बुद्धिः
तत्त्वज्ञानाद्भवति । तदर्थं जिज्ञासते । संशयश्च जिज्ञासाधिष्ठानम् । यत्रार्थे
संशयः स्यात् तमर्थं जिज्ञासते । शक्यप्राप्तिश्च प्रमातुः प्रमेयार्थाधिगमार्थं
प्रमाणानि । प्रयोजनं तत्त्वावधारणमधारणतो हि हेयं जहाति वोपादेयमुपादत्ते
वोपेक्ष्यं वोपेक्षते । संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनं तत् प्रतिषेधार्थं भवति ।
इति । अत्र सिद्धान्त उक्तो वात्स्यायनेन । प्रतिज्ञादयः पञ्चैवार्थसाधक-
त्वाद् वादिनोर्वादे साधकवाक्यस्यावयवा भागा एकदेशा इत्यनर्थान्तरम् । न तु
जिज्ञासादयः साधकवाक्यस्यावयवाः अर्थसाधकत्वाभावात् । जिज्ञासा ह्यप्रतीय-
मानस्यार्थस्य संशयितस्य च पदार्थस्य प्रत्ययार्थं प्रवर्त्तिका न तु साधिका ।
तस्मात् साधकवाक्यस्य नावयवः । संशयोऽपि व्याहतधर्मोपघातार्थं तत्त्व-

अथोत्तरम् । उत्तरं नाम साधम्मर्गोपदिष्टे हेतौ वैधर्म्यवचनम्,
वधम्मर्गोपदिष्टे वा हेतौ साधम्म्यवचनम् । यथा हेतुसधर्माणो
विकाराः, शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुभिः साधम्मर्ग हिमशिशिरवात-
संस्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविधर्माणो विकाराः,

ज्ञाने प्रत्यासन्नो न त्वर्थस्य साधक इति तस्मान्नावयवः । शक्यप्राप्तिः प्रमाणानि
प्रमातुः प्रमेयाधिगमार्थं न तु वादिनोर्वादे साधकस्य वाक्यस्य भागरूपेण
युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति तस्मात् शक्यप्राप्तिर्नावयवः । प्रयोजनञ्च तत्त्वाव-
धारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेशस्तस्मात् साधकवाक्यस्य नावयव
इति । संशयव्युदासश्च प्रतिपक्षोपवर्णनं वादिना तत्प्रतिषेधेन तत्त्वज्ञानाभ्य-
नुष्ठाकरणार्थं न तु साधकवाक्यार्थसाधनार्थं तस्मान्न साधकवाक्यस्यैकदेश
इत्यतः पञ्चैव प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति गौतमेनोक्त-
मिति । इति स्थापना प्रतिष्ठापना च व्याख्याता भवति ॥ ३० ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं वादिप्रतिवादिभ्यां हेत्वादिभिः स्वस्वप्रतिज्ञायां स्थापि-
तायां सत्यां किं कार्यमित्यत उक्तम् उत्तरमिति यत् तदुच्यते—अथोत्तर-
मिति । वादिप्रतिवादिभ्यां स्वस्वपक्षं हेत्वादिभिः स्थापयित्वा पुनरुत्तरं
कार्यम् । तत् कीदृशमित्यत आह—उत्तरं नामेत्यादि । प्रतिवादिना
साधम्मर्गोपदिष्टे हेतौ कार्यस्य साधम्मर्गोपदिष्टे हेतौ सति वैधर्म्यवचनं
कार्यवैधर्म्येण हेतोर्वचनमुत्तरं नाम । तथा वैधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ
कार्यस्य वैधर्म्योपदिष्टे हेतौ सति साधम्म्यवचनं कार्यस्य साधर्म्येण
हेतोर्वचनमुत्तरं नामोच्यते । उदाहरति—यथेत्यादि । हेतुसधर्माणो विकारा
इति वादिना साधम्मर्गोक्तो हेतुः प्रदर्श्यते । शीतकस्येत्यादि । हि यस्मात् ।
शीतकस्य शीतनिमित्तजस्य व्याधेः शीतलैर्हेतुभिः समानधर्मा हिमशिशिर-
वातसंस्पर्शा वृद्धिहेतव इति ब्रूवता वादिनः परः प्रतिवादी ब्रूयात्

चक्रपाणिः—उत्तरमित्यादि । 'उत्तर'शब्देनेह जात्युत्तरमुत्तराभासमीप्सितम् । यतो-

ऽसाधकसाधम्म्यमात्रप्रत्यवस्थानमेवोत्तरविवरणे दर्शयिष्यति । उक्तञ्च न्याये—“साधम्म्यवैधर्म्योभ्यां
प्रत्यवस्थानं जातिः” इति, एतच्च साधम्म्यवैधर्म्योर्दाहरणार्थम् । तेन न्यायोक्ता जात्युत्तरा उत्कर्षा-
कर्षसमुदया अप्यनुक्ता इहैवानुबोद्धव्याः । हेतुसधर्माण इति हेतुसदृशः । शीतकः शीतम्,
हिमशिशिरवातगताः संस्पर्शाः । शीतस्य हेतुभिः साधम्म्यमिति कृत्वा योजना । तेन हिमादीनां

यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेतुभिर्वैधर्म्यं हिम-
शिशिरवातसंस्पर्शा इत्येतत् सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ३१ ॥

अथ सिद्धान्तः । सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षकैर्बहुविधं
परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः । स तु चतुर्विधः ;

हेतुविधर्माणो विकारा इति । कथमित्यत आह—यथेत्यादि । शरीरावयवानां
दाहौष्ण्यप्रादौ ये हेतवस्तैर्हेतुभिर्वैधर्म्यमुष्णनिमित्तस्य व्याधेर्वृद्धेः प्रशमनहेतवो
हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति । साधर्म्योक्ते हेताबुदाहृत्योत्तरं वैधर्म्योक्ते
हेताबुत्तरमुदाहरति । एतत् सविपर्ययमुत्तरमिति । हेतुविधर्माणो विकारा
इत्युक्ते हेतुसधर्माणो विकारा इत्युत्तरं सविपर्ययमिति । तथा च वादे ।
नित्यः पुरुषोऽकृतकत्वादित्युक्ते वादिना परो ब्रूयात् यथा घटः । यथा
घटः कृतकः स चानित्यो न तथा पुरुषस्तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवमुत्तरे प्रोक्ते वादिभ्यां किं कार्यमित्यत उक्तम्—सिद्धान्त
इति यत् तत् प्रोच्यते—अथ 'सिद्धान्त इति । उत्तरानन्तरं सिद्धान्तः
कार्य इति । कः पुनः सिद्धान्त इत्यत आह—सिद्धान्तो नामेत्यादि ।
परीक्षकैर्हेतुभिर्बहुविधं वाद्यमर्थं परीक्ष्य साधयितुं यो निर्णयः स्थाप्यते स
सिद्धान्तो नामोच्यते । निर्णयश्चोक्तो गौतमेन । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्याम्
अर्थावधारणं निर्णयः इति । स्थापनाप्रतिषेधौ यौ तौ साधनोपालम्भा-
बुच्येते तौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तौ परस्परसंसक्तौ खल्वनुबन्धेन
प्रवर्त्तमानौ पक्षप्रतिपक्षाबुच्येते । ताभ्यामर्थावधारणं तयोरेकतरस्य निवृत्ति-
हेतुप्रदर्शनेनैकतरस्यावस्थानं यस्यावश्यम्भावि स्यादवस्थानं स निर्णय इति ।

हेतूनां ये शीतस्पर्शास्ते शीतकेऽपीति, संस्पर्शाः साधर्म्यं हेतुविकारयोरिति । परो ब्रूयादिति
प्रतिवादी वदेत् । दाहौष्ण्यकोथप्रपचने विकारे इति शेषः, हेतुवैसादश्यं हेतुवैधर्म्यम् । हिमादि-
संस्पर्शाः हिमादिजन्यशरीरावयवदाहादिविकारस्पर्शे उष्णे विसदृशा इति वाक्यार्थः । एवं तावत्
वैधर्म्योक्ते हेतौ विपर्ययाद् यदा हेतुसाम्यमुत्तरं क्रियते, तदा विपर्ययो भवति । एवमेवोदाहरण-
द्वयं सविपर्ययं सम्पूर्णमुत्तरं भवतीत्यर्थं ॥ ३१ ॥

चक्रपाणिः—साध्यसाधनोदाहरणेन बहुविधं परीक्षितं हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यत इत्यस्य
विवरणम्—निर्णय इति । निर्णीयत इति निर्णयः । एतच्च सिद्धान्तलक्षणमभ्युपगमसिद्धान्ते
नास्ति । तेन तत्र बुद्धिव्यवस्थितत्वेन चोक्तं सिद्धान्तं ज्ञेयम् । सिद्धान्तं विभजते—स चेत्यादि ।

नन्वेव तर्हि कथं निर्णयः स्यात् । एको हि स्वप्रतिज्ञातार्थं हेत्वादितः स्थापयति परप्रतिषिद्धञ्चोद्धरति । तथैव प्रतिवादी च स्वप्रतिज्ञातमर्थं हेत्वादिभिः स्थापयति वादिप्रतिषिद्धञ्चोद्धरताति । तत्राह—विमृश्येति विमर्शं कृत्वा पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं यद्भवति द्वयोरेकतरस्य निवृत्तिरन्यतरस्यावस्थानमथवोभयस्यावस्थानमथवौभयस्य निवृत्तिः स निर्णयः । तत्रेयं युक्तिः । एकस्य सम्भवोऽपरस्यासम्भवः प्रमाणैर्य उपपद्यते तौ सम्भवासम्भवौ विमर्शं निवर्त्तयतः । सम्भवपक्षोऽवतिष्ठते, असम्भवपक्षो निवर्त्तते, इति भवति स च सिद्धान्तः । यत्रोभयस्य सम्भवोऽसम्भवो वा तत्र विमर्शो न निवर्त्तते । तत्र पुनर्विमर्शः पक्षप्रतिपक्षाभ्यां द्योत्यं न्यायं पुनः प्रवर्त्तयतीति तथा विमर्शेन धर्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ यथा पुरुषो नित्यश्चानित्यश्च हेतुतः सम्भवति । यः खलु पुरुषो जायते देवनरादिरूपेण स नित्यः । यश्च देवनरादिरूपः पुरुषः सोऽनित्य इति तत्र समुच्चयः । नित्यश्चानित्यश्च पुरुष इति निर्णयः सिद्धान्तः । यत्रैकधर्मिस्थौ विरुद्धौ धर्मौ सम्भवासम्भवौ यथा कश्चिदाह घटो नित्यस्ताद्रूपेण सिद्धत्वादिति । परश्चाह अनित्यो घटस्तत्तद्रूपेण जातत्वात् । तत्र विमर्शेन पक्षप्रतिपक्षाभ्यामवधार्यते, योऽयं घटो जायते स पुनर्न जनिष्यते नश्यति च तस्मादनित्यो न नित्य इति । एवमेकस्य निवृत्तिरपरस्यावस्थितिर्निर्णयः सिद्धान्तः । एवं क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने कणादोक्ते क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणमिति वचने । यस्य द्रव्यस्य स्वभावसिद्धस्य पृथिव्यप्तेजोवायुमनसः क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावद्भवति । यस्यात्मकालदिगाकाशस्य न सम्भवति क्रियायोगस्तदक्रियमिति द्रव्याख्यैकधर्मिस्थयोर्विरुद्धयोः सक्रियत्वनिष्क्रियत्वयोः अयुगपद्भाविनोः कालविकल्पः । स्वरूपः प्रसिद्धिकाले नवसु द्रव्येषु मनः-पृथिव्यादिपञ्चकं सक्रियमात्मादिचतुष्कमक्रियम् । कार्यारम्भकाले तु पञ्चानां सक्रियाणां चतुर्भिरक्रियैः सह संयोगे तेषां क्रियाभिः पुनःपुनः संयोग-विभागाभ्यां नवानामेव पञ्चानां भूतानामन्योन्यानुप्रवेशादन्योन्यानुग्रहादाकाशः सक्रियः स्यात् । नित्यमनोऽनुबन्ध आत्मा मनसः क्रिययोपचरितो रथो गच्छतीतिवत् सक्रियः स्यात् । दिक्कालौ च भूतानुप्रविष्टौ तेषां क्रियाभिरुपचरितौ सक्रियौ भवत इति क्रियागुणवत्समवायिकारणं नवैव द्रव्याणि सम्भवन्तीति कालो विकल्प्यते । अथैक आहुः—वह्निमधुरः पाञ्चभौतिकत्वात्, यथेक्षुः । यथेक्षुः पाञ्चभौतिको मधुरश्च तथा वह्निः पाञ्चभौतिकस्तस्मान्मधुर इति ।

सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युप-
गमसिद्धान्त इति ।

तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् सर्वस्मिंस्तन्त्रे
प्रसिद्धम् । सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्ध्युपायाः

अपरस्त्वाह—वह्निर्मलस्तेजोऽम्बुबहुलपञ्चभूतात्मकत्वात्, यथा तित्तिङ्गी ।
यथा च तित्तिङ्गी तेजोऽम्बुबहुलपञ्चभूतात्मिका सा चाम्ला तथा वह्निस्तेजोऽम्बु-
बहुलपञ्चभूतात्मकस्तस्मादम्ल इति । इत्युभाभ्यां पक्षाभ्यां प्रमाणैर्विमृश्याव-
धाय्यते वह्निर्न मधुरो नाम्लः इति स निर्णयः सिद्धान्तः । अत्रेदमवधातव्यं
प्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णयः परीक्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थाव-
धारणं निर्णयः । शास्त्रवादे च विमर्गवर्जं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं
निर्णय इति । सिद्धान्तः कतिविध इत्यत आह—स तु चतुर्विध इत्यादि ।
चातुर्विध्यं सिद्धान्तस्याह—सर्वेत्यादि । सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्र-
सिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्त इतीति । गौतमेनाप्युक्तम्—
तत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्त इति । वात्स्यायनेन व्याख्यातञ्च ।
इदमित्थम्भूतञ्चेत्यभ्यनुवायमानमर्थजातं सिद्धम् । सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः
संस्थितिरित्थम्भावव्यवस्था धर्मनियमः, स च पक्षप्रतिपक्षाभ्यामवधारणं स
खल्वयं तत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः । तत्रार्थसंस्थितिस्तत्र-
संस्थितिः । तत्रमितरेतराभिसम्बद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधि-
करणानुपक्तार्थसंस्थितिरधिकरणसंस्थितिः । अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थ-
परिग्रहस्तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः । तत्रभेदात् तु स खलु
चतुर्विधः । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तराभावात् इति ।
तत्रैताश्चतस्रः संस्थितयोऽनर्थान्तरभूता इति ।

अथ क्रमेण तानाह—तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नामेत्यादि । तस्मिंस्तस्मिन्
सर्वस्मिंस्तन्त्रे तत् तत् प्रसिद्धं यद् यत् स सर्वतन्त्रसिद्धान्तो न तु
एकैकस्मिन् प्रसिद्धं यद् यदिति । गौतमेनाप्युक्तम् । सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे-
ऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति । व्याख्यातं वात्स्यायनेन । यथा
घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि प्रमाणैरर्थस्य
ग्रहणमिति । स्वयमुदाहरति । सन्तीत्यादि । सन्ति निदानानि । इत्येवमादिः

साध्यानां व्याधीनामिति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्
तस्मिन्नैकैकस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धम् । यथा अन्यत्राष्टौ रसाः
षडत्र रसाः, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र अन्यत्र षडिन्द्रियाणि तन्त्रे ।
वातादिकृताः सर्वे विकारा यथात्रान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च
प्रसिद्धाः । अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे
प्रस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति । यथा न
सर्वस्मिन्नायुर्वेदतन्त्रे प्रसिद्धः । इति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो
नामेत्यादि । तस्मिंस्तस्मिन्नैकैकस्मिंस्तन्त्रे यद् यत् प्रसिद्धं तत् तत् प्रतितन्त्र-
सिद्धान्तः । तदुदाहरति । अन्यत्रायुर्वेदतन्त्रेऽष्टौ रसा मधुराम्ललवणकटुतिक्त-
कषायाव्यक्तक्षारा इति तत्र सिद्धाः । अत्र तन्त्रे षड्रसा मधुराम्ललवण-
कटुतिक्तकषाया इति सिद्धाः । गौतमेनाप्युक्तम्—समानतन्त्रसिद्धः पर-
तन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन । यथा
नासत आत्मलाभः । न सत आत्महानम् निरतिशयाश्चेतनाः । देहेन्द्रियमनःसु
विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेषा इति साङ्ख्यानम् । पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः,
कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतना असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यते
इति योगिनामिति । एतच्चरकतन्त्रसमानतन्त्रसिद्धाः षड्रसाः पञ्चेन्द्रियाणि
वातादिकृताः सर्वे रोगाः प्रसिद्धाः । परतन्त्रासिद्धास्तत्र तत्र परतन्त्रेऽष्टौ रसाः
षडिन्द्रियाणि वातादिकृता भूतकृताश्च सर्वे रोगा इति प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ।
अथाधिकरणसिद्धान्तो नामेत्यादि । यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमानेऽन्यान्यप्य-
धिकरणानि सिद्धानि भवन्ति, सोऽधिकरणसिद्धान्तः । गौतमेनोक्तञ्च—यत्-
सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति । व्याख्यातश्च वात्-
स्यायनेन । यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते, न तैर्विना सोऽर्थः सिध्यति,
तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता
दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अत्रानुषङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनानात्वं नियत-
विषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणालिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि । गन्धादि-
गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणम् नियतविषयाश्चेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेते-
प्रतितन्त्रसिद्धान्ते षड्रसा अष्टौ रसा इति परस्परविरुद्धेऽपि वादे स्वयुक्तिव्यवस्थापनबलात् तु
सिद्धान्तत्वं ज्ञेयम् । यस्मिन्नित्यादौ अधिकरणे इत्यभिधेयप्रधानत्वे । अन्यान्यपीति साक्षादनु-

मुक्तः कर्मानुबन्धिकं कुरुते निःस्पृहत्वादिति प्रस्तुतै सिद्धाः
 कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावाः स्युः । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम
 स यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युप-
 गच्छन्ति भिषजः । तद् यथा—द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा
 वक्ष्यामः । गुणः प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, कर्म प्रधानमिति
 कृत्वा वक्ष्यामः, इत्येवमादिश्चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३२ ॥

ऽथाः सिध्यन्ति । न तैर्विना सोऽर्थः सिध्यतीति । स्वयश्चोदाहरति ।
 यथेत्यादि । मुक्त आनुबन्धिकं कर्म न कुरुते निःस्पृहत्वादिति पूर्वं प्रस्तुते
 अर्थेऽनुषङ्गिण एते कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावाः सिद्धा भवन्ति । न चैतैर्विना
 मुक्त आनुबन्धिकं कर्म न कुरुते इत्येषोऽर्थो न सिध्यतीत्यत्यधिकरण-
 सिद्धान्तः । अथाभ्युपगमसिद्धान्तो नामेत्यादि । यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुप-
 दिष्टं गुरुणाऽथाहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः सोऽर्थोऽभ्युपगम-
 सिद्धान्तः । तद्यथेत्यादिनोदाहरति । द्रव्यं प्रधानं कृत्वा वक्ष्याम इत्यादि ।
 गौतमेनाप्युक्तम्—अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ।
 इति । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन । यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते, अस्तु
 द्रव्यं शब्दः । स तु नित्योऽथानित्य इति । द्रव्यस्य सतो नित्यतानित्यता
 वा तद्विशेषः परीक्ष्यते । सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः । स्वबुद्धप्रतिशयचिरुपाप-
 यिषया परबुद्धप्रवणानाच्च वादिना यदश्रुतादिकं तद्वक्तुं प्रवर्त्तते इति । इति
 चतुर्विधः सिद्धान्त उक्तः ॥ ३२ ॥

भिधीयमानान्यपि । अनुबन्धातीति अनुबन्धिकं जन्मान्तरेऽप्यनुगामीत्यर्थः । मुक्त इति प्रत्या-
 सन्नमुक्तिः, सर्व्वथा मुक्तस्त्वशरीरत्वात् कर्म न करोति । किंवा अनुबन्धिकं विशेषेणेति ।
 सिद्धा इत्यादि । यदीह कर्मफलं न स्यात्, तदा मुमुक्षुणापि क्रियते कर्मफलोद्विग्नो ह्ययं न
 तत् कर्म करोति । यदि च मोक्षो न स्यात् तदा 'मुक्तः' इति वचनं न स्यात्, तथा यदि च
 पुरुषो न स्यात्, तदा कस्य वा बन्धः कस्य वा मोक्षः स्यात्, तदा कर्मणो जन्मान्तरानुबन्धित्व-
 मनुपपन्नं स्यादिति न युक्तमिति वदता अधिकरणबलादेव सिद्धाः सिद्धान्तत्वेन कर्मफलादथा
 स्वीकृता भवन्ति । असिद्धमित्यस्य विवरणम्—अपरीक्षितमित्यादि ॥ ३२ ॥

अथ शब्दः । शब्दो नाम वर्णसमाम्नायः, स चतुर्विधः,

गङ्गाधरः—ननु सिद्धान्ते सति वादिनोः किं कार्यमित्यतो वादो हि शब्दात्मकेन वाक्येन क्रियते शब्दस्तर्हि ज्ञातव्य इत्यतः शब्द इति यदुक्तं तदाह—अथ शब्द इति । अथ वाक्यज्ञानार्थं शब्दो ज्ञातव्यस्तत्र कः पुनः शब्दो ध्वन्यात्मको वर्णात्मको वेत्यत आह—शब्दो नाम वर्णसमाम्नाय इति । शब्दस्तु कणादेनोक्तः । श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः । अनित्यश्चायं कारणतः । अभिव्यक्तौ दोषादिति । अपरे त्राहुः । नित्यः शब्दोऽनादितात् भावस्वभावनित्यत्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात् इति । तद्यथा—प्राक्सर्गादिदमसदेवासीदेकमेवाद्वितीयम् स खलु सप्रभावगुणनिगूढा शक्तिरेव मूलं ब्रह्म । अतिपरमसूक्ष्मातिसूक्ष्मध्वनिप्रभावादतिपरमसूक्ष्मातिसूक्ष्मव्योमरूपा शक्तिः स्वगुणप्रभावं परिणम्य तेजोऽवन्नानि लोहितशुक्लकृष्णवदाभासानि सृष्ट्वा लोहितशुक्लकृष्णवद्भासमाना इति सूक्ष्मध्वन्यवरुद्धातिपरमसूक्ष्मव्योमरूपा वाक् सम्बभूव, सा गायत्री भगवती दुर्गा । गायति च त्रायते चेति गायत्री, सा विद्या-शान्तिनिवृत्तिप्रतिष्ठेति चतस्रः शक्तयो भूत्वा मिलित्वैकीभूयानन्तशक्तिमान् परव्योमरूपः परमात्मा परः पुरुषः शिवो बभूव । स त्रिपात् पुरुषस्तस्य ज्योतिः-स्वरूपा सा स्वयमजा स सविता नामादिः पुरुषस्तस्य प्रकाशनार्था सा सावित्री तस्यात्मा तुरीयः पाद इति चतुष्पाद्ब्रह्मगायत्रीदानीं सर्गे । सैव गायत्री तेनात्मना जीवेन शिवेन तेजोऽवन्नान्यनुप्रविश्य सर्व्वं ससज्जं । तत्रादौ तेजोऽवन्नानि परिणम्य किञ्चित्सूक्ष्ममतिमत्सूक्ष्ममतीन्द्रियं शब्दं सृजमाना तद्विशिष्टा सती परमा विद्या बभूव अकारध्वनिरूपा । तस्माच्चाकारादयो मातृकावर्णा अतिपरमसूक्ष्मा अतीन्द्रिया बभूवुः सा परमा विद्या तद्विशिष्टः परव्योमैव सदा-शिवाख्यः प्रथमो ब्रह्मपुरुषः । ब्रह्मविद्या शास्त्रमयः । ततस्तन्मातृकावर्णानाम् अनन्तयोगात् ऋग्यजुःसामाथर्व्वात्मिका माया नाम कलाविद्या बभूव सैवाविद्या विद्याविपर्य्ययविद्या । तद्विशिष्टा ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदाथर्व्वे-वेदाश्चत्वारो ब्रह्मपुरुषा अविद्या शास्त्रमया बभूवुः । तत्र सामविद्या ताल-रागमयध्वनिरूपा तालरागोपाहितवाक्यमयध्वनिरूपा च बभूव तद्विशिष्टः सामवेदः । स द्विविधः शब्दो नित्योऽनादितात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वाद्भाव-

चक्रपाणिः—‘शब्द’शब्देनेह सङ्केतबलार्थप्रतीकारवर्णमालोच्यते । आसोपदेशशब्दस्तु द्विविधः—परमासब्रह्मादिप्रणीतस्तथा लौकिकासप्रणीतश्च । ‘ऐतिह्य’शब्देन परमासप्रणीतो-

स्वभावनित्यत्वात् । स एव द्विविधः शब्दः क्रमेण स्थूलो भूत्वा खल्वव्यक्ते
 त्रिगुणसाम्यलक्षणेऽनभिव्यक्तरूपे स्थितः । अव्यक्तान्महत्तत्त्वे विद्यात्मक एव
 द्विविधो व्यवर्तत । ततोऽहङ्कारे जायमानेऽविद्यात्मको द्विविध एव स्थितः ।
 ततोऽहङ्काराज्जायमाने त्वाकाशे स एव द्विविधः शब्दोऽनभिव्यक्त एव स्थितः
 सहजरूपेण स एवाकाशस्यात्मा तद्वियोगादाकाशो नश्यति आकाशस्य नित्यत्वं
 तत्स्थशब्दस्य तदात्मनो नित्यत्वादिति नित्यः शब्दः । तच्छब्दवदाकाश-
 स्यैकादशांशैकाशस्य स्पर्शमात्रे वायावनुप्रवेशादाकाशवाय्वात्मको द्वायात्मको
 वायुः शब्दस्पर्शयोर्योनिर्वातकलाकलीये प्रोक्तः । यस्त्वाकाशस्यात्मा शब्द-
 स्तस्याकाशतो निःसरणस्वभावाभावाद्वायुनुप्रविष्टस्य वायुतो निःसरणस्वभा-
 वात् । ततो वाय्वादीनां तेजोऽम्बुभूमिषु क्रमेण पूर्वपूर्वस्यानुप्रवेशे स द्विविधः
 शब्दः क्रमेण स्थूलोऽप्यनभिव्यक्तरूपेण स्थितः । ततः पञ्चभिस्तैर्भूतैरारब्धेषु
 द्रव्येष्वभिघातप्रयुक्ताभिव्यक्तिस्वभावः स्थूलः शब्दो वृत्ते । स एव द्विविधः
 शब्दस्तत्रीवीणाङ्गुल्याद्यभिघातकण्ठतालवाद्यभिघातात् कारणतो वाय्वादि-
 भूतेभ्य एव जायते न त्वाकाशाज्जायत इत्यतस्त्वनित्यः श्रोत्रेणेन्द्रियेण च
 गृह्यते इत्येवमभिघातात् कारणादाकाशादभिव्यक्तावाकाशस्यानित्यत्वनश्वर-
 तदोषात् । अथवा शब्दस्याभिव्यक्तिमते वक्ष्यमाणदोषात् । इति कणादादीनां
 सर्व्वेषामभिप्रायः । अत एवाभिप्रायाद् गौतमेनापि शब्दः परीक्षितः । विमर्श-
 हेतुनुर्योगे च विप्रतिपत्तेः संशयः । आदिमत्त्वादौन्द्रियकत्वात् कृतकवदुप-
 चाराच्च । न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च । तत्त्व-
 भाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः । सन्तानानुमानविशेषणात् । कारणद्रव्यस्य
 प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्यव्यभिचार इति । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेनैतत्
 सर्व्वं तद्वयथा । आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणमुक्त्वा तं प्रमाण-
 शब्दम् ; स च द्विविधो दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्चति विभज्य पुनः शब्दो नानाप्रकार
 इति ज्ञाप्यते । तस्मिन् नानाप्रकारे सत्यानृतदृष्टार्थादृष्टार्थे सामान्येन विचारः
 क्रियते । शब्दः किं नित्योऽथानित्य इति । विमर्शहेतुनुर्योगे च विप्रति-
 पत्तेः संशयः । आकाशगुणः शब्दोऽनभिव्यक्तोऽभिव्यक्तिधर्म्मक इत्येके ।
 गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्म्मक इत्य-
 परे शब्दस्य नित्यत्ववादिनः । आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्म्मको

बुद्धिवदित्यपरे शब्दस्यानित्यत्ववादिनः । महाभूतसंक्षोभजः शब्दोऽनाश्रित
उत्पत्तिधर्मैको निरोधधर्मैक इत्यन्ये चानित्यत्ववादिन आहुः । अतो विमर्श-
हेतोर्विरुद्धसमालोचनहेतोरनुयोगे च विप्रतिपत्तेर्विभिन्नप्रतिपत्तितः संशयः
किं नित्यः शब्दोऽथानित्य इति । किमत्र तत्त्वमिति । तत्रोत्तरमनित्यः
शब्द इति । कुतः ? आदिमत्त्वादैनद्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च । आदिर्यौनिः
कारणम् । आदीयते यस्मादिति कारणवदनित्यं दृष्टम् । संयोगविभागजश्च
शब्दः कारणवत्त्वादनित्यः । का पुनरियमर्थदेशना कारणवदिति । उत्पत्ति-
धर्मैकत्वादनित्यः शब्द इत्यथदेशना । भूत्वा न भवति विनाशधर्मैक इति ।
सांशयिकमेतत् । किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य किमभिव्यक्ति-
कारणमिति । अत आह ऐन्द्रियकत्वादिति । इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य
ऐन्द्रियकः । किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत् । अथ
संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यते इति । संयोग-
निवृत्तौ दूरेऽपि शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणं शब्दस्येति ।
दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते । न च व्यञ्जकाभावे
व्यज्यस्य ग्रहणं भवति । तस्मान्न व्यञ्जकः संयोगः । उत्पादके तु संयोगे
संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य शब्दस्य ग्रहणमिति युक्तं
संयोगनिवृत्तौ शब्दस्य दूरस्थेन ग्रहणमिति । इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभि-
व्यज्यते । कृतकवदुपचारात् । तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते । तीव्रं
सुखं मन्दं सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखमिति तीव्रत्वादुपचारो यथा सुखादौ
तथोपचर्यते, तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द इति शब्दे तीव्रत्वादुपचारः । अथ
व्यञ्जकस्य तथाभावाद् ग्रहणस्य तीव्रमन्दतारूपवदिति चेन्न । अभिभवोप-
पत्तेः । संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति ।
न तु शब्दो भिद्यते । यथा प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति । तच्च
नैवमभिभवोपपत्तेः । तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दमभिभवति न मन्द-
स्तीव्रम् । न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते । शब्दे तु भिद्यमाने
युक्तोऽभिभवः । तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यते । अप्राप्तेऽभिभव इति चेत्
शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः । अथ मन्यते, असत्यां प्राप्तावभिभवो भवतीति । एवं

वर्णमेलक इत्यर्थः । वर्णानां यद्यपि अत्र सहस्रायिनां मेलको नास्ति, तथाप्येकस्मृतिसमान-
रूपित्वेन । किंवा, पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारसहितान्यवर्णानुभवारोहेण मेलको ज्ञेयः ।

सति यथा भेरीशब्दः कश्चित् तन्त्रीशब्दमभिभवति । एवमन्तिकस्थोपादानमिव किं दवीयःस्थोपादानमपि तन्त्रीस्वनं नाभिभवेत् । अप्राप्त्यविशेषात् । तत्र कैश्चिदेव भेरीयां प्रणादितायां सर्व्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन्निति । नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रत्वेन मन्दस्याभिभवो युक्त इति । कः पुनरयमभिभवो नाम । ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृतमग्रहणमभिभवः । यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्य आदित्यप्रकाशेनेति । तत्राह वादी । न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च । न खल्वादिमत्त्वादनित्यः शब्दः । कस्मात् ? व्यभिचारात् । आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम् । कथमादिमान् । कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति । कथमस्य नित्यत्वम् ? योऽसौ शब्दकारणविभागेभ्यो न भवति तस्याभावो न कदाचिद्भावेन निर्वर्त्तयते इति । यदप्येन्द्रियकत्वात् तदपि व्यभिचरति । ऐन्द्रियकत्वं सामान्यं नित्यञ्चेति । यदपि कृतकवदुपचारादिति तदपि व्यभिचरति । नित्येष्वप्यनित्यवदुपचारो दृष्टः । यथा हि भवति वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेश एवमाकाशस्य प्रदेश आत्मनः प्रदेश इति भवतीति । तत्र नित्यवादिनं प्रत्याह । तत्त्वभाक्त्योर्नानाविभागादव्यभिचारः । नित्यः शब्द इति तत्र नित्यत्वमित्यत्र किं तावन्नित्यत्वम् । आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधम्मकस्यात्महानानुपपत्तिनित्यत्वम् । तच्चाभावे नोपपद्यते । भाक्तन्तु भवति । यत् तत्रात्मा न महानासीत् । यद्भूत्वा न भवति न जातु तत् पुनर्भवति । तत्रानित्य इव नित्यो घटाभाव इत्ययं पदार्थः । तत्र यथाजातीयः शब्दो न तथाजातीयकं कार्य्यं किञ्चित् दृश्यते इति व्यभिचारः । यदपि सामान्यनित्यत्वादिति इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति सन्तानानुमानविशेषणात् । नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानित्यत्वं किं तर्हि ? इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्तानानुमानम्, तेनानित्यत्वमिति । यदपि नित्येष्वप्यनित्यत्ववदुपचारादिति, न । कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्यव्यभिचार इति । एवमाकाशस्य प्रदेश आत्मनः प्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य । कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते । अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । किं तर्हि तत्राभिधीयते । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वम् । परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति । अव्याप्यं हि वृत्तते इति । तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यम् । न ह्यामलकयोः संयोगः

आश्रयं व्याप्नोति । सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रकाश इति । अनेनात्म-
 प्रदेशो व्याख्यातः । संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्यवृत्तित्वमिति । एव-
 मैन्द्रियकशब्दस्यानित्यत्वे सिद्धे पुनर्वादी भाषते । अथ तर्हि निरुपादानकः
 शब्दः । कस्मात् ? प्रागुत्पत्तेरनुपलब्धेः । शब्दस्योत्पत्तेः पूर्वमुपलब्ध्यभावात्
 निरुपादानकत्वप्रसङ्गः । नावरणादिभ्यः । आवरणादिभ्यः कारणेभ्यो न
 प्रागुत्पत्तेरुपलब्धिः । नैवम्, तेषामनुपलब्धेः । आवरणादीनामनुपलब्धि-
 कारणानामुपलब्धेर्नावरणादिभ्योऽनुपलब्धिः । आवरणसन्निकर्षव्यवधाना-
 दिकं शब्दानुपलब्धिकारणं नोपलभ्यते । तस्मात् प्राक् शब्दोत्पत्तेः शब्दारम्भकः
 शब्दो नास्ति । न हि विजातीयगुणेन विजातीयगुण आरभ्यते । तस्मादयं
 शब्दो निरुपादानक इति । तत्रोत्तरम् । तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोप-
 पत्तिः । यदि शब्दस्यानुपलब्धिकारणानामावरणादीनामनुपलम्भान्नास्ति त्वम्
 आवरणाद्यनुपलब्धिरप्यनुपलम्भात् तर्हि नास्तीति । आवरणोपलब्ध्यभाव-
 प्रतिषेधादस्त्यावरणादिकं शब्दानुपलब्धिकारणमिति । तत्राह पुनर्वादी ।
 अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् । आवरणानुप-
 लब्धिरनुपलभ्यमानापि यथास्ति तथानुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनु-
 जानाति भवान् तदानुपलभ्यमानाप्यावरणानुपलब्धिरस्ति । तस्मान्नास्त्या-
 वरणमनुपलम्भादिति । तर्हि च । अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः । यदुप-
 लभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति । अनुपलम्भात्मकमसदिति व्यव-
 स्थितम् । उपलब्ध्यभावश्चानुपलब्धिः, सा पुनरभावत्वान्नोपलभ्यते । सच्च
 खत्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यम् । न चोपलभ्यते तदावरणमित्यतो
 नास्तीति तच्च यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादिति तदयुक्तम् । तस्माद्
 अस्त्यस्य शब्दस्योपादानं नित्यः शब्दः । कस्मात् ? अस्पर्शत्वात् । यथा
 आकाशम् । यथा चाकाशमस्पर्शं तच्च नित्यं तस्मान्नित्य इति । न कर्मा-
 नित्यत्वात् । अस्पर्शत्वादाकाशवन्न शब्दोऽस्य शब्दस्योपादानं नित्यः (शब्दः) ।
 कस्मात् ? कर्मानित्यत्वात् । कर्म चास्पर्शमनित्यम् । दृष्टं स्पर्शवांश्चाणुर्नित्य
 इत्युभयतः सव्यभिचारो हेतुश्च दृष्टान्तश्चेति साधर्म्येण दृष्टान्तो न
 साधुः । साध्यवैधर्म्येण दृष्टान्तश्च । नाणुर्नित्यत्वात् । नित्यः शब्दोऽस्पर्श-
 त्वात् । यथा घटः । यथा च घटः स्पृश्यः स चनित्यो न तथास्पृश्यः
 शब्दस्तस्मान्नित्य इति साध्यवैधर्म्येण दृष्टान्तोऽपि न भवति । कस्मात् ?
 अणुर्नित्यत्वात् । अणुर्हि स्पृश्यः स च नित्यः सर्वो हि स्पृश्यो

नानित्यो न नित्य इति व्यभिचारादिति । एतेनोक्तं भवति । योऽसावस्य
 शब्दस्योपादानभूतः शब्दोऽनभिव्यक्त आकाशेऽस्मिन्नणुः नित्य इति,
 स एव वाय्वादिष्वनुप्रविश्य क्रमेण स्थूलः सन्नपि नेन्द्रियग्राह्यः स
 सोऽपि नित्यः । पाञ्चभौतिके द्रव्ये त्वभिव्यज्यते स इत्यत उत्पद्यते
 इत्युच्यते ततो नानुपादानो न नित्यः परन्वनित्य इति स्थिरत्वादिति
 नास्थिरः शब्दो वर्णात्मको हि शब्दः स्थिरः । कस्मात् ? सम्प्रदानात् ।
 अध्यापकोऽध्याप्यमानाय शिष्याय यदध्ययनं ददाति तस्मात् वर्णात्मकः
 शब्दः स्थिरो न त्वस्थिरः । तत्रोच्यते । तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः । सम्प्र-
 दानादित्ययं हेतुर्न हेतुः । अध्यापनाध्ययनयोरन्तराले शब्दोपलब्ध्यभावात् ।
 तत्राह स्थिरत्ववादी । अध्यापनादप्रतिषेधः । असति सम्प्रदानेऽध्यापनं
 न स्यात् तदध्यापनलिङ्गेन तयोरध्यापनाध्ययनयोरन्तरालेऽवस्थानमुपलभ्यते ।
 सम्प्रदातुः सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः । तस्मात् स्थिरत्वस्याप्रतिषेधः ।
 तत्राह प्रतिवादी । उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः । अध्यापकस्थः
 शब्दः शिष्यं प्रपद्यते यत् तदध्यापनम् ? अथ नृत्यस्योपदेशवत् । नृत्यशिक्षको
 यथा नृत्यति तथानुकरोति नर्तक इत्येवमध्यापकोच्चारितशब्दानुकरणम-
 ध्यापनमित्येतयोरुभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनत्वादन्तरालेऽनुपलब्धेरस्थिरत्व-
 प्रतिषेधाभावः शब्दस्यास्थिरत्वमेव । अथाह—स्थिरः शब्दो नास्थिरः ।
 अभ्यासात् । अभ्यस्यमानो हि शब्दः स्थिरो दृश्यते । पञ्चकृत्वः पठति दश-
 कृत्वः पठतीति तद्रूप एवावस्थितो दृश्यते । तस्मादवस्थितस्य शब्दस्य पुनः-
 पुनरुच्चारणमभ्यास इति । तत्राह—नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् । अवस्थिता-
 दन्यत्वेऽपि खल्वनवस्थितेऽभ्यासाभिधानान्न स्थिरत्वं शब्दस्य । यथा द्विर्नृत्यतु
 भवान् त्रिर्नृत्यतु भवान् त्रिरनृत्यद्विरनृत्यदिति भविष्यदतीतयोर्नर्तनयो-
 रनवस्थितयोरानृत्यविधानमिति । तत्राप्याह—अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्य-
 दित्यन्यथाभावः । यदिदमेकस्मादन्यदित्युच्यते तत् पुनः स्वस्मादनन्यत्वादनन्य-
 भवति । एवमन्यताया अभावः । तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारादिति तद-
 युक्तमिति । तत्राह प्रतिवादी—तदभावेनास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ।
 अनन्यदिति । न अन्यदित्यनन्यत् । तत्रानन्यदिति कस्मात् ? अन्यशब्दस्य प्रति-
 षेधार्थकनञा सह समासः । यदि चात्रोत्तरपदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह
 समासः । यस्मादन्यो यः स खलु तदभावस्तत्रानन्यता नास्ति । तयोर्द्वयोः
 परस्परापेक्षान्यतायाः सिद्धेः । यो यस्मादन्यस्तस्मादन्यः स इति भवत्यनन्यः ।

न तु या यस्मादन्यः सोऽन्य इति । अत्रायमभिसन्धिः, एकस्मादयस्मादन्यो-
 ऽपरस्तस्मादपरस्मादन्यः स एकः । यथा घटशब्दादन्यः पटशब्दः पट-
 शब्दादन्यो घटशब्दः खल्वनन्य इति चेत् तदाभ्यासो न स्यात् । घटो घटो
 घट इत्येवं हि भवत्यभ्यासस्तत्र पूर्वो यो घटशब्दः स द्वितीयादेरन्यो
 द्वितीयादिस्तस्मादन्य इत्यनन्य इत्यत्रान्यत्वं तावत् किमुच्यते । तत् तदानु-
 पूर्वीकत्वेन तदनन्यत्वं न त्वन्यत्वं तर्हि किं द्वितीयकालादुच्चरितत्वम् ।
 तथात्वे च येनैकविधगायत्रादिमन्त्रेण पूर्वोच्चरितेनाचार्येण दीक्षितस्तस्य
 गायत्रादेर्मन्त्रस्य तथैव पुनरुच्चरितस्यान्यत्वे शिक्षितत्वदीक्षितत्वाभावप्रसङ्गः
 स्यात् स्वरवर्णव्यतिक्रमे तु न तत् तन्मन्त्रत्वं यथा स्यात् तथा ताद्रूप्येणापि
 तन्मन्त्रत्वं न स्यादिति न मातृकावर्णव्यतिरिक्तानां वर्णानामुत्पादनेन
 शब्दान्तरं कथं कुर्यात् तस्मात् स्थिरो वर्णात्मकः शब्दोऽभिव्यक्तिनिरोध-
 धर्मकः । कारणादभिव्यज्यते कारणात् तिरोधत्ते । न च कारणान्नश्यति ।
 कस्मात् ? विनाशकारणानुपलब्धेः । यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्
 भवति तच्चोपलभ्यते । यथा लोष्ट्रस्य कारणद्रव्यविभागाद्विनाशः स च
 विभाग उपलभ्यते शब्दश्चेदनित्यस्तदा तस्य विनाशो यस्मात् कारणाद्भवति
 तदुपलभ्येत न च पुनरुपलभ्यते तस्मान्नित्यः शब्द इति । तत्राह—अश्रवण-
 कारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः । यथा विनाशकारणानुपलब्धेर-
 विनाशान्नित्यस्तथा खल्वश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गो न च
 सततं श्रूयते शब्द इति । व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रसिद्धं व्यञ्जकम् ।
 अथ विद्यमानस्य शब्दस्य निर्निमित्तमश्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो
 विनाशश्चेति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ।
 उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादपदेशः । अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य
 विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः । अनेन कारणेनैव-
 मित्यपदेशः । अथ यस्मादविषाणी तस्मादश्व इति किमनुमानमिति चेत्
 सन्तानोपपत्तिः । उपपादितः शब्दसन्तानः । संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं
 जायते ततोऽप्यन्यत् ततोऽप्यन्यदित्येवं हि शब्दसन्तानस्तेनानुमानमिति । तत्र
 कायशब्दः कारणशब्दं निरुणद्धि । प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्तिकस्य
 शब्दस्य निरोधकः । दृष्टं हि तिरःप्रतिकुञ्चमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्य
 श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधाने इति । घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो
 मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानोऽविच्छेदेन श्रूयते तन्न नित्ये

शब्दे । घण्टास्थमन्यगतं वा अवस्थितं सन्ताननिवृत्तौ कारणं वाच्यम् । येन श्रतिसन्तानो भवतीति । शब्दभेदश्च सति श्रुतिभेदे उपपादयितव्य इति । अनित्ये तु शब्दे घण्टास्थं सन्ताननिवृत्तिसंयोगसहकारिकारणान्तरं संस्कारभूतं प्रतिघातजवेगाख्यं पटुमन्दमनुवर्त्तते । तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्तिः पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति । न वै निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते । अनुपलब्धेर्हेतोर्निमित्तान्तरं नास्तीति । तत्राह— पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावेनानुपलब्धिः । पाणिकर्मणा पाणिप्रश्लेषो भवति । तस्मिंश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते । ततः श्रवणानुपपत्तिः । तत्प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं प्रतिघातजवेगाख्यं निरुणद्धीत्यतोऽनुमीयते । तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते । अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः । यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति । कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः । कांस्यपात्रादिषु पाणिप्रश्लेषो लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति । तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य प्रतिघातजवेगस्य नानुपलब्धिरिति । विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते, अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते । एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाशकारणं भवतोपलभ्यते । अनुपपादनादवस्थानमवस्थानान्नित्यत्वं प्रसज्यते । इति । अथ नैवं, तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति । कम्पसमानाश्रयस्य नादस्य पाणिप्रश्लेषात् कम्पवत्कारणोपरमादभावः । वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेषादसमानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति । अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः । आकाशगुणः शब्द इतीदं यत् प्रतिषिध्यते अयमनुपपन्नः प्रतिषेधः । अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य । रूपादिसमानदेशस्य ग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेः । स्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञायते न च कम्पसमानाश्रय इति । प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह सन्निविष्टः शब्दः समानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते इति । कथम् ? विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे । सन्तानोपपत्तेश्चति चार्थः । तद्व्याख्यातम् । यदि रूपादयः शब्दश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समासे समुदाये यो यथाजातीयकः सन्निविष्टः तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणं न भवितव्यं शब्दे रूपादिवत् । अत्र योऽयं विभागः एकद्रव्ये नानारूपा भिन्नश्रुतयो विधर्मणः शब्दा अभिव्यज्यमानाः

दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र दृष्टार्थो नाम त्रिभि-
हेतुभिर्दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते * , षड्भिरुपक्रमैरुपशाम्यन्ति,

श्रूयन्ते । यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दास्तीव्रमन्द-
धर्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते । नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं
धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति । अस्ति चायं विभागो विभागान्तरश्च । तेन
विभागोपपत्तेर्मन्यामहे । न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यत
इति । द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च । तत्र वर्ण एव शब्दः किं
वर्णोपाहितः शब्दो वर्णात्मकः ? आदेशं वर्णस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । वर्णोपाधिको
ध्वनिश्चेच्छब्दस्तर्हि च वर्णः किं नित्योऽनित्यो वा ? न तावद्ध्वनिवदनित्यः
अक्षराभिधानात् ; यन्न क्षरति तदक्षरं वर्णमित्यनर्थान्तरम् । न चाक्षरमित्ययं
शब्दः परिभाषितोऽकारादिषु । मातृकावर्णेभ्योऽतिरिक्ता वर्णा न मातृका-
वर्णेभ्यो जायन्ते शब्दाच्छब्दान्तरवत् । कण्ठतालवाद्यभिघातादिप्रयत्नविशेषेण
ध्वनिरेव सिद्धवर्णेनोपाहितः प्रव्यज्यतेऽकारादिरूपेण श्रूयते । तदकारोपाहित-
ध्वनिरेव प्लुतरूपेण श्रूयते, स खल्वकारोपाहितध्वनिसन्तानो न लकारसन्तानः ।
ढकादिध्वनिवन्न प्लुतादधिकोऽकारादिध्वनिसन्तानश्च श्रूयते । न च मातृका-
वर्णादधिकाश्च श्रूयन्ते तस्माद्वर्णो नित्यः । तर्हि किं मातृकावर्णसमसङ्ख्याक एव
वर्णात्मकः शब्दो नाधिक इत्यत आह—शब्दो नाम वर्णसमाम्नाय इति । स्ना
अभ्यासे । वर्णानां समानासमानानाम् आ सम्यङ् स्नाय इति वर्णसमाम्नायः
इति । सम्यगभ्यासो वर्णानां समानासमानानामनन्तयोगादनन्तः । स चैकः
संपूर्यते वाक्यरूपेण । अकारादेरैकवर्णस्तु न वाक्यरूपेण पूर्यते,
तस्माद्वाक्यघटकानां पदानां पदघटकानां प्रकृतिप्रत्ययागमानाश्च वर्णानां
ध्वनिरूपेणाभिव्यक्तानां शब्दत्वेऽपि खल्वह वादमागपदतया विवक्षाप्रवृत्तमाने
हि वादे वादिनोरुक्तिप्रत्युक्तिभ्यामर्थबोधकत्वाभावात् । न हेतुकेन पदेन तद्-
घटकधातुप्रातिपदिकादिमात्रेण वा विवक्षितोऽर्थो वादिना शक्यते ज्ञापयितुम् इति,
तस्माद्वाक्यमेवाथेस्फोटः । इति ज्ञापयितुमाह—स चतुर्विध इति । तं विभ-
जते । दृष्टार्थश्चेत्यादि । यस्याथ इह दृश्यते स दृष्टार्थो दृष्टफलः शब्दः ।
स दृष्टार्थो नाम यथा ।

तदुदाहरति—तत्रेत्यादि । त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते । इत्येकं

सति श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमिति । अदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । सत्यो नाम यथार्थ-भूतः । सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः, सन्ति सिद्धपायाः साध्यानां व्याधीनाम्, सन्त्यारम्भफलानीति । सत्यविपर्ययाच्चानृतः ॥३३॥

वाक्यं दृष्टफलम् । असात्मेन्द्रियार्थसंयोगादिभिस्त्रिभिर्हेतुभिः सर्वे वातादयो दोषाः प्रकुप्यन्तीति दृश्यते । एवमुदाहरणान्तरं शिष्य-हितार्थं दर्शयति । षड्भिरुपक्रमैरुपशाम्यन्ति । लङ्घनवृंहणीयादिभिः सर्वे कुपिता दोषाः प्रशाम्यन्तीति दृश्यते । अपरमुदाहरणमाह—श्रोत्रादि-सम्भवे शब्दादिग्रहणमिति । एष हि प्रमाणशब्दः । अथादृष्टार्थमाह—अदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । यस्यार्थ इह न दृश्यते सोऽदृष्टार्थः शब्दः, स खल्वदृष्टफलं वाक्यम् । अस्ति प्रेत्यभाव इत्येकमपरमस्ति मोक्ष इति । एषोऽपि प्रमाणशब्दः । यद्यपि दृष्टार्थादृष्टार्थौ शब्दौ सत्यार्थौ यथार्थभूतत्वात् तथापि दृष्टार्थादृष्टार्थव्यतिरिक्तोऽपि सत्यः शब्दोऽस्तीति पृथगुच्यते सत्यो नाम यथार्थभूत इति । स च यथार्थो द्विविधः—अलोके सत्यो लोके सत्यश्चानृत इति । अव्यक्तादूढं प्रधानं क्षेत्रज्ञः कालो विद्याविद्याविशिष्टपञ्च ब्रह्म पुरुषा ऋग्वेदादयः सत्याः परमाथेतः । लोके पुनरव्यक्तात्मादयश्चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि तन्मयदेवनरादयश्च सङ्घाताः सत्यानृताः परमार्थेऽनृतत्वात् लोके सत्यत्वाच्च । तदुदाहरति—सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः । इति परमार्थसत्यत्वात् सत्यशब्दः ; सन्ति सिद्धपायाः साध्यानां विकाराणामिति लोके सत्यः परमार्थेऽनृत इति सत्या-नृतार्थः सत्यशब्दः । एवं सन्त्यारम्भफलानीति सत्यानृतार्थशब्दः । एषोऽपि प्रमाणशब्दः । अथानृतशब्दमाह—सत्यविपर्ययाच्चानृत इति । यथा नास्तीश्वरः नास्त्यात्मा नास्ति कर्मफलं नास्ति पुनर्भवः, एवं यावन्मिथ्यावाक्यमिति । मिथ्यार्थशब्दस्यापि वादे प्रयोगादुपदेश इति ।

वर्णसमाम्नायो वाक्यन्तु वशिष्ठाय अग्निनोक्तमाणेयपुराणेऽलङ्कारे । सङ्क्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । तत्र च वर्णवृन्दं स्यात् पदं सुप्तिङप्रभेदवत् । सङ्क्षेपात् समासत इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली वाक्यं दृष्टार्थ इति प्रमाणान्तरोपलब्धियोग्यार्थः । त्रिभिर्हेतुभिरिति प्रज्ञापराधादिभिः । षडुपक्रमा लङ्घनादयो लङ्घनवृंहणीयोक्ताः । एतेषां वाक्यानामिहैव दृश्यतेऽर्थ इति दृष्टार्थत्वम् । सवि-पर्ययः—‘न सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः’ इत्यादिर्ज्ञेयः ॥ ३३ ॥

भवति । इष्टार्थेन व्यवच्छिन्ना पदावली सम्भवति नानार्थकवाक्यं यत्रार्थं
विवक्षा प्रयोक्तुर्वर्तते तत्रार्थं यावत्पदाभिधानेन विवक्षणीयार्थसमाप्ति-
स्तावदर्थोऽपीष्टः । सा पदावली वाक्यं न त्वविवक्षितेन अर्थेन । यथा
हरिर्धावति वेगेन जिघांसन्नरिकुञ्जरमिति । येनार्थेन व्यवच्छिद्यते स एवार्थ
इह पदावलीभिधीयते । हरिर्विष्णुर्वा सिंहो वान्यो वेति तदन्याथ
तु न वाक्यम् । तत्र पदं वर्णवृन्दं यत् सुबन्तं तिङन्तश्च तत् पदम् । सुबन्तं
देवो देवीत्यादि, तिङन्तं भवति गच्छतीत्यादि । ननु तत्र भवतीति भूधातुः
ततस्तिप् शप् भुव उकारस्य गुण ओकारः संहितायामोकारस्याव् ततः सिधप्रति
इति । गच्छतीति गमेगच्छादेशे सिधप्रतीति वर्णो विकारी किमादेशीति ?
तत्रोक्तं गौतमेन । विकारादेशोपदेशात् संशयः । दध्यत्रेति केचिदिकार
इत्वं हित्वा यत्वमापद्यते इति वर्णस्य विकारं मन्यन्ते, केचित् तत्र पुनरिकारस्य
प्रयोगे विषये यदिकारस्य स्थानमिकारस्तत्स्थानं जहाति यकारस्तत्स्थान-
मापद्यते इत्यादेशं ब्रुवते ; उभयमिदमुपदिश्यते, तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति
संशयः । न तावद्वर्णविकाराः सन्ति, प्रकृतिविवृद्धौ विकारवृद्धेः ; न सन्ति
वर्णविकाराः प्रकृतिविवृद्धौ हि विकारो विवर्द्धते । द्रव्यविकारेषु प्रकृत्यनु-
विधानं दृष्टम् । दध्यत्रेति यकारे वृद्धिदीर्घविधानं नास्ति प्रकृतौ पुनरिकारे
वृद्धिश्च दीर्घश्च विधीयते । वैकारिक इत्यादौ वृद्धिः, वीसर्प इत्यादौ
दीर्घः । तदनुविधानाभावान्नानुमेयो वर्णविकार इति । तत्राह विकारवादी ।
न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः । वर्णविकारप्रतिषेधे प्रकृतिविवृद्धौ
विकारविवृद्धेरिति हेतुरहेतुः । कस्मात् ? विकाराणां न्यूनसमाधिकोप-
लब्धेरिति । द्रव्यविकारः प्रकृतेर्न्यूनाश्च समाश्चाधिकाश्च दृश्यन्ते । द्रव्यविकार-
दृष्टान्तश्च । नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् । अतुल्यानां द्रव्याणां
प्रकृतिभावो हि विकल्प्यते विकारश्च प्रकृतीरनुविधीयते । न त्विवर्णमनु-
विधीयते यकारस्तस्माद् द्रव्यविकारो न दृष्टान्तः । तत्राह । द्रव्यविकार-
वैषम्यवद्वर्णविकारः । यथा द्रव्यत्वेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारवैषम्यं पृथिवी-
विकार एकविधो जलविकारस्तन्यविधस्तथा वर्णत्वेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकार-
विकल्पः । इकारस्य यकारो यकारस्य पुनरिकार इति । न विकारधर्मानु-
पपत्तेः । नैवं सामान्येन विकारविकल्पः । विकारधर्मानुपपत्तेः । अयं
हि विकारधर्मान् द्रव्यसामान्येऽपि यदात्मकं द्रव्यं मृदा सुवर्णं वा तस्यात्मनो-
ऽन्वये पूर्वव्यूहो निवर्तते व्यूहान्तरश्चोपजायते, तं विकारमाचक्ष्महे ।

यथा सुवर्णं कुण्डलं भवति. मृत्तिका घटो भवति, न तथा त्विकारो यकारो यकारो वा इकारः । तदात्मान्वयाभावात् । विकाराभावे हेतुन्तरश्चाह । विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेः । न वर्णविकाराः सन्ति विकारप्राप्तानाम् अपुनरावृत्तेः । यथा काष्ठस्य भस्मत्वे पुनर्न काष्ठरूपेणावृत्तिरिकारस्य यत्वे पुनर्यकारस्येत्वं दृश्यते । दध्यत्र, विव्यथे, अथैषः । सुवर्णादीनां पुनरावृत्तेरहेतुः । विकारप्राप्तानाम् अपुनरावृत्तेरिति हेतुरहेतुः । सुवर्णादीनां पुनरावृत्तः । कटकः सुवर्णात्मकः कुण्डलं जायते कुण्डलत्वं विहाय पुनः कटकत्वं प्राप्नोति । कथं पुनरावृत्तिः ? तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् । सुवर्णादीनां विकाराणां सुवर्णभावेनैव प्रकृत्यनुच्छेदेनैव विकारप्राप्तानां पुनः आवृत्तेः । विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेरिति हेतुरहेतुः । नन्ववस्थितं सुवर्णं हीयमानेन कुण्डलत्वेन चोपजायमानेन च धर्मेण धर्मि भवति । नैवं कश्चिद्वर्ण इति । तस्मात् सुवर्णदृष्टान्तो नोपपद्यते । तत्राह विकारवादी । वर्णत्वाव्यतिरेकाद् वर्णविकाराणामप्रतिषेधः । वर्णत्वेनावस्थित इकारादिः हीयमानेन खलु इकारत्वधर्मेणोपजायमानेन च यत्त्वधर्मेण धर्मी भवति, तस्माद्वर्णविकाराः सन्ति न तेषां प्रतिषेधः । तत्राह प्रतिषेधवादी । सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य । सुवर्णत्वसामान्यवतो हि सुवर्णस्य कुण्डलत्वकटकत्वधर्मयोगो न सुवर्णत्वस्य सामान्यस्य । न तथा वर्णत्वसामान्यवतो वर्णस्य निखिलस्य इकारत्वयकारत्वधर्मयोगः । न वा वर्णत्वस्य सामान्यस्य तद्धर्मयोग इति न वर्णविकाराः सन्ति । इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः । नित्यत्वे विकारात् अनित्यत्वे चानवस्थानात् नित्या वर्णा इति पक्षे इकारयकारौ वर्णौ तदुभयो- नित्यत्वे विकारानुपपत्तिरनित्यत्वे च विनाशित्वात् कः कस्य विकार इति । अनित्या वर्णा इति पक्षेऽनवस्थानं वर्णानाम् । स चोत्पत्तिनिरोधः । उत्पद्य- निरुद्धे त्विकारे यकार उत्पद्यते । यकारे चोत्पद्यनिरुद्धे इकार उत्पद्यते । इति कः कस्य विकारः ? तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय चावग्रहे ज्ञयमिति । नास्ति च सुवर्णस्य स्वरूपं किमपि रूपं यद्रूपं सदुत्पद्यते तदेव विकारभूतं तदेव कटकः स्यात् कटकः पुनः कुण्डलं कुण्डलं पुनः कटक इति । एवं वर्णेऽपि, स्वरूपं किमपि रूपं नास्ति यदिकारादिरूपेणोत्पद्यते स च विकारभूतस्तस्य विकारो यकारस्तस्य पुनरिकार इति समाधिः । नित्यत्वपक्षे च समाधिः ।

नित्यानाम् अतीन्द्रियत्वात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः । नित्या वर्णा न विक्रियन्ते इति प्रतिषेधो युक्तः । कस्मात् ? नित्यानामतीन्द्रिय-

त्वात् तद्गुणविकल्पाच्च, नित्यानां सव्वषामतीन्द्रियत्वात् । तत्र सव्वषां नित्या-
नाम् अतीन्द्रियत्वेऽपि द्वौ धर्मौ विकल्प्येते, परिणामी चैकोऽंशोऽपरिणामी
चापरोऽंशस्तयोः अपरिणामी योऽंशः स मुख्यः, परिणामी तु योऽंशस्तदंशे
कारणतः प्रव्यक्तः सन् कार्यरूपेण जायते, स तस्य विकारः । अन्यथा सन्नित्य-
मद्रव्यवत् कार्य कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः कथमुप-
पद्यते, यन्नित्यं तत् कथं कारणं स्यात् ? परिणाम्यंशो यदि न वत्तेते परिणम्य
हि कार्यमारभते । द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वञ्च कथं स्यात् ? आकाशः
आकाशान्तरमारभते तथात्मात्मानं कालः कालान्तरं दिग्दिगन्तरं मनो मनो-
ऽन्तरमिति । तस्मादेवं परिणामापरिणामौ द्वौ धर्मौ विकल्प्येते । तद्विकल्पाच्च
दोषः । अन्यथाविकल्पे तु दोषः स्यात् । तद् यथा । नित्यं किञ्चिदतीन्द्रियं
किञ्चिदैन्द्रियकम् । किञ्चिद्विक्रियते किञ्चिन्न विक्रियते, इत्येवं विकल्पो
विरुद्धो हेत्वाभासो भवति । ऐन्द्रियकं चेन्नित्यं स्याद्विकारो न स्याद् विकार-
श्चेन्नित्यं न स्यादिति । तस्मान्नैवं विकल्प्यते ।

अनित्यत्वपक्षे तु समाधीयते । अनवस्थायित्वे वर्णोपलब्धिवद्विकारोपपत्तिः ।
यथाऽनवस्थायिनां वर्णानां श्रवणं भवति, एवमेषां विकारो भवति । इत्य-
सम्बन्धादसमर्था । अर्थप्रतिपादिका वर्णोपलब्धिः न विकारेण सम्बन्धादसमर्था,
या गृह्यमाणा वर्णविकारमुपपादयेदिति । तत्र यादृगियं गन्धगुणा पृथिवी एवं
शब्दस्पर्शादिगुणापि । तादृगेतद्भवतीति । न च वर्णोपलब्धिवर्णनिवृत्तौ
वर्णान्तरप्रयोगस्य निवर्त्तिका योऽयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगः यद्ययं
वर्णोपलब्ध्या निवर्त्तते तदा तत्रोपलभ्यमान इवर्णो यत्नमापद्यत इति गृह्यते ।
तस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुवर्णविकारस्येति । तत्राह—विकारधर्मित्वे नित्यत्वा-
भावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्च अप्रतिषेधः । तद्गुणविकल्पादिति न युक्तः
प्रतिषेधः । न खलु विकारधर्मकं किञ्चिन्नित्यमुपलभ्यते । इति वर्णोपलब्धिवत्
इति न युक्तः प्रतिषेधः । वर्णविघाते हि दधि अत्रेति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा ततः
संहितायां प्रयुङ्क्ते दध्यत्रेति चिरनिवृत्ते चायमिवर्णो यकारः प्रयुज्यमानः कस्य
विकार इति प्रतीयते । कारणाभावात् कार्यभावा इत्यनुयोगः प्रसज्यते इति ।
इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः । प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् । वर्णविकाराभाव-
प्रतिषेधो न युक्तः । वर्णविकाराणां प्रकृत्यनियमात् । इकारस्थाने यकारः
श्रूयते यकारस्थाने चेकारो विधीयते । दृष्टो हि विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियमः ।
अनियमे नियमान्नानियमः । योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं

व्यवस्थितः । नियत्तवान्नियम इति भवति । एवं सत्यनियमो नास्ति । तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्युक्तमिति । नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः । नियम इत्यत्राभ्यनुज्ञा । अनियम इति तस्य प्रतिषेधः । अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति । अनियमश्च नियतत्वात् नियमो न भवतीति । यदेवं परिणामात् कार्यकारणभावाद्वा वर्णविकारोपपत्तिर्भवति तर्हि किं स्थान्यादेशभावात् प्रयोगे विकारशब्दप्रयोग इति ; स च भिद्यते । गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दहासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः । गुणान्तरापत्तिरुदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादिः, उपमर्द्दी नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पत्तिः, हासो दीर्घस्य ह्रस्वः, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घः, गुणवृद्धिप्लुता वा तयोः, लेशो लाघवम्, अस्तेः स्त इति, श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा । एत एव विशेषा विकाराः, एत एवादेशा इति । एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति । ते विभक्त्यन्ताः पदम् । यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति । विभक्तिद्वेयी सुप् च तिङ् च । सुप्नामिकी तिङाख्यातिकी । उपसर्गेनिपाताभ्ययास्तर्हि न पदसंज्ञाः स्युः ? नैवम्, अव्ययाल्लोप इति शिष्यते । पदसंज्ञाप्रयोजनं पदेनार्थसम्प्रत्ययः । ननु धातुनाम्नां प्रत्यययोगेन पदं भवति तेन एकेन पदेन कथमर्थसम्प्रत्ययो भवति, धातुनामप्रत्ययेभ्य एवार्थसम्प्रत्ययो भवति । यथा पचतीति पदम् । तत्र ड् पच ष् पाके लः कर्त्तरीति । वर्त्तमाने लङिति लटस्तिप् । नाम्नि प्रथमो युष्मदि मध्यमोऽम्मदुत्तम इति, एकस्मिन् एकवचनमिति नाम्न्येकस्मिन्नेकवचनं तिप् । तथा च एकाश्रयो वर्त्तमानः पाक इति पचतीति पदार्थो न भवति, पचेः पाकार्थस्तिप् एकार्थो नाम योगी धातुयोगी तु वर्त्तमानोऽर्थः इति । वर्ण एवार्थस्फोट इति चेन्न । न ह्यन्तरेण पदावयवभावं प्रकृतिप्रत्ययौ मिथोऽन्वयमापद्यते न चानापन्नान्वयौ स्वस्वार्थं सम्प्रत्याययतः । सर्वदेशाश्च वस्मसादयो न प्रकृतिप्रत्ययविभागनिर्देशाः सन्ति । तस्मात् पदमेवार्थस्फोट इति । नैवं ; पदमपि नान्तरेण वाक्यावयवभावं सम्पूर्णार्थं प्रत्याययति नान्तरेण च पदान्तरार्थसान्निध्यं सम्पूर्णार्थप्रत्यायने मिथोऽन्वयमापद्यते । न च पचतेऽयं ब्रूतेऽसावित्यादिषु यमिति साविति च पदम् । तत्र इदमदसोरर्थसम्प्रत्ययेनान्तरेण विहितसंहिताप्रतिसन्धानं पदज्ञानं भवति, न च वाक्यज्ञानमन्तरेण तथाविधपदज्ञानं भवतीति वाक्यमेवार्थस्फोटः । तद्धि परस्परमन्वितानां स्वावयवभूतानां पदानामर्थसमुदायं स्फोटयति वर्णानामानुपूर्व्या वाक्यस्य श्रवणेन तदवयवस्मृत्या तत्तदवयवार्थबोधात् ततः

पदानां सव्वधामथान्वयं योग्यतयावधार्य सव्वार्थानामेकपिण्डेन बोधो वाक्याद्भवति । तत्रान्वयो द्विविधः । प्रयोक्तुरन्विताथपदप्रयोगे कर्तव्ये-
ऽन्विताथभिधानं पदानां वाक्यार्थबोद्धः पदाभिहितार्थान्वय इति । वाक्यञ्च
उक्तम्, संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलीति । इष्टो ह्यर्थः स भवति
नानार्थानां योऽर्थो विवक्षितो यावद्भिः पदानामर्थैश्च समाप्यतेऽभीष्टार्थ-
ज्ञापनं तदिष्टार्थेन व्यवच्छिद्यते भिद्यते या पदानामावलिः स इष्टार्थव्यवच्छिन्ना
पदावलिर्वाक्यं संक्षेपात् सामान्याद्भवति । तस्य वाक्यस्य तद्वाक्यावयवानां
पदानां तत्तत्पदावयवानाञ्च धातुप्रातिपदिकप्रत्ययानामर्थाभिधाने सामर्थ्य-
मुक्तमग्निपुराणेऽलङ्कारप्रकरणेऽग्निना वशिष्ठाय । तद् यथा—शब्दार्थोभयाल-
ङ्कारेषु प्रशस्तिकान्त्यौचित्यसंक्षेपयावदर्थताभिव्यक्तिभेदेन षड्विधेषु मध्ये-
ऽभिव्यक्तिर्नाम योऽलङ्कारस्तल्लक्षणमुक्तम् । प्रकटत्वमभिव्यक्तिः श्रुतिराक्षेप
इत्यपि । तस्या भेदो श्रुतिस्तत्र शाब्दं स्वार्थसमर्पणम् । भवेन्नैमित्तिकी
पारिभाषिकी द्विविधैव सा । निमित्तं त्रिविधं तत्र स्यात् तु जातिगुणः
क्रिया । सङ्केतः परिभाषेति ततः स्यात् पारिभाषिकी । मुख्यौपचारिकी
चेति सा च सा च द्विधा द्विधा । स्वाभिधेयस्खलद्वृत्तिरमुख्यार्थस्य वाचकः ।
यया शब्दो निमित्तेन केनचित् सौपचारिकी । सा च लाक्षणिकी गौणी
लक्षणागुणयोगतः । अभिधेयाविनाभूत-प्रतीतिलक्षणोच्यते । अभिधेयेन
सम्बन्धात् सामीप्यात् समवायतः । वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा
मता । गौणी गुणानामानन्त्यादनन्ता तद्विवक्षया । अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र
लोकसीमानुरोधिना । सम्यगाधीयते यत्र स समाधिरिह स्मृतः । श्रुते-
रलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भाति सचेतनः । स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना
व्यज्यते यतः । शब्देनार्थेन यत्रार्थः कृत्वा स्वयमुपाज्जनम् । प्रतिषेध इवेष्टस्य
यो विशेषोऽभिधित्तया । तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः ।
अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः । यत्रोक्तं गम्यते नार्थस्तत्-
समानविशेषणम् । सा समासोक्तिरुदिता सङ्क्षेपार्थतया बुधैः । अपह्नतिरपह्नत्य
किञ्चिदन्यार्थसूचनम् । पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते । एषामेकत्र
संज्ञा च समाख्या ध्वनिरित्यतः । इति । व्याख्यातञ्चैतत् सर्वं तिस्रैषणीये
सङ्क्षेपेण पुनरिह विस्तरेण व्याख्यायते ।

तद् यथा—प्रकटत्वमभिव्यक्तिः श्रुतिराक्षेप इत्याप । तस्या भेदो श्रुतस्तत्र
शाब्दं स्वार्थसमर्पणमिति । प्रकटत्वं स्फुटत्वमर्थस्य प्रव्यक्तीकरणसामर्थ्यमभि-

व्यक्तिरुच्यते । तस्या अभिव्यक्तेः द्वौ भेदौ श्रुतिराक्षेप इत्यपि । तत्र तयोर्मध्ये श्रुतिर्नामाभिव्यक्तिः शब्दं शब्दकृतं स्वस्यार्थस्य समर्पणमुच्यते । शब्देन योऽर्थः समर्प्यते तदर्थसमर्पणं श्रुतिर्नामाभिव्यक्तिरुच्यते । तत्-श्रुतिग्रहस्तु व्याकरणादिभ्यः स्यात् । तदुक्तम् । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः । इति । तत्र नानाश्रुतीनामर्थभेदग्रहणमर्थादिभ्यो भवति । तदुक्तम् । अर्थात् प्रकरणाल्लिङ्गात् औचित्याद् देशकालतः । शब्दार्थास्तु विभिद्यन्ते न रूपादेव केवलमिति । शब्दानां शक्तिर्व्याकरणाद् गृह्यते । डु पच ष् पाके । पचेः पाके श्रुतिः । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यादिना तिङां कत्तेरि कर्मणि भावे च श्रुतिः तद्विशेषग्रहणं शपश्यनादि-यगादिभ्यः स्यादिति । ॥ उपमानात् । गौरिव गवय इति गोसादृश्याद् गवयज्ञानम् । ॥ कोषात् । अस्त्री पङ्क पुमान् पाप्मा पापं किल्विषकलमषमित्यादि । ॥ आप्तवाक्यादाप्तवचनात् । लोके यथायं घटोऽयं पट इत्येवमादिः । ॥ व्यवहारतस्तु । यवशब्देन याज्ञिका याज्ञिकदेशे शूकधान्यविशेषं व्यवहरन्ति । म्लेच्छाः कङ्गम् । ॥ वाक्यशेषात् । विभक्त्यन्तं पदमिति वाक्ये विभक्तिशब्दस्य सुप्तिङ्विभक्तिरिति शेषवचनात् । ॥ विवृतेर्यथा । इहव श्रुतिस्तत्र शाब्दं स्वार्थसमर्पणमिति, तस्मान्नेह श्रुतिर्वेदः । ॥ सिद्धपदसान्निध्यात् । रामलक्ष्मणौ पश्येति लक्ष्मणसान्निध्याद् दाशरथौ रामशब्दग्रहः । रामकृष्णौ पश्येति कृष्णपदसान्निध्याद् वासुदेवे रामशब्दग्रहः । इति । तथा शब्दार्थसंशये विशेषो गृह्यतेऽर्थात् । ॥ द्रव्याणां शक्तिरित्यत्रार्थात् सामर्थ्यं न तु शक्तिर्देवता । ॥ प्रकरणात् । रामायणे रामशब्दो दाशरथौ । ॥ लिङ्गात् । मित्रं नास्ति ममात्र तु । इह क्लीवाद् बान्धवे, मित्रो भातीति पुंलिङ्गात् सूच्ये । ॥ औचित्यात् । कृष्णो नमति देवकीमित्यत्र वासुदेवे कृष्णशब्दो न पाराशर्य्ये । ॥ देशाद् यथा । गत्ते रौति हरिरिति भेके हरिशब्दः । ॥ कालतः । वर्षासु रौति हरिः इति भेके हरिशब्दग्रहः । इति ।

तां श्रुतिं विभजते—भवेन्नैमित्तिकी पारि-भाषिकी द्विविधैव सा । इति । निमित्तेन विशिष्टे श्रुतिर्नैमित्तिकी, परिभाषया श्रुतिः पारिभाषिकी, इति द्विधा श्रुतिः । तत्र निमित्तमाह—निमित्तं त्रिविधं तत्र स्यात् तु जातिगुणः क्रियेति । जातिः गुणश्च क्रिया चेति त्रिविधं शब्दार्थश्रुतौ निमित्तम् । प्राक्सर्गे यस्य वस्तुनो यन्नाम परमेश्वरेण बुद्धिशक्त्याध्यवस्य गृह्यच्छया शक्त्या नियमितम्, तत्र तत्र वस्तुनि तस्य तस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं प्रसिद्धमिति । तच्च कस्यचित्

शब्दस्य जातौ कस्यचिद् गुणे कस्यचित् क्रियायां प्रसिद्धप्रवृत्तेर्जातिशब्दो गौरि-
त्यादिः, गुणशब्दो नील इत्यादिः, क्रियाशब्दश्चल इत्यादिः । पारिभाषिकी-
माह—सङ्केतः परिभाषेति ततः स्यात् पारिभाषिकी । नामकृद्भिः कृतः सङ्केतः
परिभाषा । इत्यतः परिभाषया शब्दस्य प्रवृत्तिः पारिभाषिकी नाम श्रुतिः ।
यथा शिवदुर्गाहरिप्रभृतिषु शिवादयः शब्दाः यदृच्छासङ्केताद् यादृच्छिका इति ।

पातञ्जलभाष्ये चोक्तम् । जातिशब्दो गुणशब्दः क्रियाशब्दो यदृच्छा-
शब्दश्चतुर्थः । गौः शुकश्चलो दित्थ इति शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिरिति ।
सङ्केतस्तु द्विविधः—प्राक् प्रसिद्ध आधुनिकश्च । पित्रादिभिर्नामकरणं शास्त्र-
कारेण संज्ञाकरणं प्रसिद्धः शिवादयः । ते द्वे विभजते । मुख्यौपचारिकी चेति
सा च सा च द्विधा द्विधा । इति । मुख्या चौपचारिकी चेति सा श्रुतिः पुनर्द्विधा ।
सा च नैमित्तिकी सा च पारिभाषिकी द्विधा द्विधा भवति । मुख्या चौप-
चारिकी चेति । मुख्या नैमित्तिकी औपचारिकी नैमित्तिकी, मुख्या पारि-
भाषिकी औपचारिकी च पारिभाषिकीति । मुख्या प्रसिद्धा, यस्य योऽर्थः
तस्यैवाभिधोच्यते । इति । लोके वेदे च यस्य योऽर्थस्तस्य तस्मिन्नर्थेऽभिधा-
नाम श्रुतिर्मुख्या प्रसिद्धा । यथा गौः शुकश्चल इत्यादिः । नैमित्तिकी ।
शिवदुर्गादिः पारिभाषिकी च इति मुख्या ।

अथौपचारिकीं लक्षयति । स्वाभिधेयस्वल्दवृत्तिरमुख्यार्थस्य वाचकः ।
यया शब्दो निमित्तेन केनचित् सौपचारिकीति । शब्दः केनचिन्निमित्तेन
स्वाभिधेयादर्थान् स्वलन्ती वृत्तिर्यस्य स स्वाभिधेयस्वल्दवृत्तिः सन्
अमुख्यार्थस्य वाचको यया श्रुत्या स्यात् सा श्रुतिः औपचारिकी
नैमित्तिकी पारिभाषिकी च । नैमित्तिकी यथा । नदीषु वसतां श्रेष्ठो
गङ्गावासी नरः स्मृतः । गङ्गावासीति गङ्गासमीपे वासी लक्षणात्र पारि-
भाषिकी । गौर्महिषीति गौणी नैमित्तिकी, यमुना गङ्गा गङ्गेवेति
पारिभाषिकी गौणीति द्विधा औपचारिकी । औपचारिकीं विभजते । सा च
लाक्षणिकी गौणी लक्षणागुणयोगतः । इति । सा नैमित्तिकी पारिभाषिकी
चौपचारिकी द्विधा, लाक्षणिकी च गौणी च । तत्र लाक्षणिकी लक्षणा-
योगतः, गौणी गुणयोगतः स्यात् । तत्र लक्षणां लक्षयति । अभिधेयाविना-
भूत-प्रतीतिलक्षणोच्यते । अभिधेयोऽभिधेया योऽर्थः शब्देनाभिधीयते तस्याभि-
धेयस्यार्थस्याविनाभूतस्तदर्थस्यापरित्यागेनामुख्यो योऽर्थस्तस्य प्रतीतिर्यया
स्यात् सा लक्षणोच्यते इति । तत्राभिधेयार्थाविनाभावो यथा स्यात् तद्वचनेन

लक्षणां विभजते । अभिधेयेन सम्बन्धात् सामीप्यात् समवायतः । वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता । इति । अभिधेयेन सम्बन्धादेका लक्षणा—कुन्ताः प्रविशन्ति, पुण्यतम आयुर्वेदः । अभिधेयेन सामीप्याद् द्वितीया लक्षणा—नद्यां ग्रामः, गङ्गायां घोषः । समवायतस्तृतीया—इमाः क्षत्रियजातयो वृषलत्वं गताः । इति । क्षत्रियजातिशब्दस्य तज्जातिमद्राक्तिषु लक्षणा । तच्छ्रेतः शङ्ख इति वैपरीत्यात् । असमवायतः यथा—मधुरो गुरुः स्निग्धः शीतश्च । मधुरे स्निग्धत्वादीनामसमवायात् । मधुरद्रव्ये लक्षणा चतुर्थी । क्रियायोगात् स्वाभिधेयाविनाभूतार्थप्रतीतिहेतुः पञ्चमी लक्षणा । अम्लो रुचिकृत्, रुचिजननक्रियायोगादम्लशब्दस्याम्लद्रव्ये लक्षणेति । समवायस्य सम्बन्धरूपत्वेऽपि पृथग्वचनं तद्वैपरीत्याल्लक्षणाकरणार्थं सम्बन्धसामान्यवैपरीत्याल्लक्षणा-प्रतिषेधार्थञ्चेति । तेनाभिधेयार्थसम्बन्धादेव ये लक्षणां वदन्ति तन्निरस्तम् ।

लक्षणां विभज्य गौणीं विभजते । गौणी गुणानामानन्त्यादनन्ता तद्विवक्षया । गौणी नामौपचारिकी नैमित्तिकपारिभाषिकार्थाविनाभूतार्थ-प्रतीतिहेतुरनन्ता गुणानामानन्त्यात् । तत्तद्गुणविवक्षया तत्तद्गौणी नामौपचारिकी । यथाग्निर्माणवक इत्यग्निवज्ज्योतिष्मत्त्वादग्निः, पुरुषः सिंह इति सिंहवद्विक्रमगुणवत्त्वात् सिंहः, पुरुषोऽयं गर्दभ इति गर्दभ-वदल्पबुद्ध्यादिगुणयोगाद् गर्दभ इत्येवमादिः । अस्य संज्ञान्तरमाह—अन्यधर्म-स्ततोऽन्यत्र लोके साम्यानुरोधिना । सम्यगाधीयते यत्र स समाधिरिति स्मृतः । इति । अन्यस्यैकस्य धर्मो यत् ततोऽन्यत्र यत्र लोके साम्यानु-रोधिना पुंसां सम्यगाधीयते स समाधिरुच्यते । अग्निर्माणवक इत्यग्निगुण-समाधानान्माणवकः समाधिरिति । अथात्र जिज्ञास्यम्—जातिनिमित्तेन यया श्रुत्यार्थे शब्दः प्रवर्तते सा श्रुतिर्नैमित्तिकीति, यथा गौरिति यदुक्तं तत्र कः पुनर्गोपदार्थः ? किं गोत्वं गवाकृतिर्वा गोव्यक्तिर्वेति संशयान आह—यत् तद् गौतमेनोक्तम् । तदर्थं व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधायुपचारात् संशय इति । व्याख्यातं वात्स्यायनेन ।—अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः । अविनाभावेन वर्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते । तत्र न ज्ञायतेऽन्यतमः पदार्थः किम्, उत सर्व्व इति । शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणम् । तस्मात्—या-शब्दसमूहत्यागपरिग्रह-सङ्ख्यावृद्धापचयापचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद् व्यक्तिः । व्यक्तिः पदार्थः । कस्मात् ? याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारात् उपचारतः प्रयोगः । या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णति ।

नेदं वाक्यं जातेरभिधायकम् अभेदाद्, भेदात् तु द्रव्याभिधायकम् । गवां समूह इति भेदाद् द्रव्याभिधायकम् । न जातेरभेदात् । गोत्वजातिर्हि नानेका—वैद्याय गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च । दाने ग्रहीतुर्यः क्रमः स प्रतिक्रमः, दातुर्यो दानेतिकर्त्तव्यताक्रमः सोऽनुक्रमः । परिग्रहः स्वत्वेनाभिसम्बन्धः । कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य गौरिति । द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेदः । कौण्डिन्यस्य या गौर्ब्राह्मणस्यान्यस्यापरा गौर्न सा गौरिति परिग्रहे भवत्युपपन्नः । जातिस्त्वभिन्ना । या कौण्डिन्यस्य गौः सान्यस्य ब्राह्मणस्य गौरिति । सङ्ख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते न जातिरभेदादिति । वृद्धिः कारणतो द्रव्यस्योपचयः । अवर्द्धत गौरिति । निरवयवा तु जातिर्न वर्द्धते । एतेनापचयो व्याख्यातः । वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति, द्रव्यस्य गुणयोगो न सामान्यस्य जातेः । समासः गोहितं गोमुखमिति द्रव्यस्य हितमुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तानः । गौर्गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद् द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति ।

द्रव्यं व्यक्तिरिति ह्यनर्थान्तरम् । अस्य प्रतिषेधः । न तदनवस्थानात् । न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मात् ? अनवस्थानात् । याशब्दप्रभृतिभिर्यो विशिष्यते स गोपदार्थः । या गौस्तिष्ठति या निषण्णेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जाल्या विनाऽभिधीयते । किं तर्हि ? जातिविशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः । एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् । ॥ यदि न व्यक्तिः पदार्थः, कथं तर्हि व्यक्तावुपचारः इति । निमित्तादतद्भावे तदुपचारो दृश्यते खलु । सहचरणस्थानतादर्थ्य-वृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणपुरुषवीरणराजसक्तु-चन्दनदेशशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः । अतद्भावेऽपि तदुपचार इति, अतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति । सहचरणात् । यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयते । स्थानात् । मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते । तादर्थ्यात् । कटार्थं व्यूहमानेषु वीरणेषु कटं करोतीति । वृत्तात् । यमो राजा कुबेरो राजेति तद्वद् वर्त्तते इति राजशब्दे राजवद्वृत्तोऽभिधीयते । मानात् । आढकेन मिताः सक्तव इत्याढकसक्तवः । धारणात् । तुलया धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति । सामीप्यात् । गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशोऽभिधीयते सन्निकृष्ट इति । योगात् । कृष्णेन रागेण युक्तः शाटकः कृष्ण इति । साधनात् । अन्नं प्राणा इति । आधिपत्यात् ।

अयं पुरुषः कुलम्, अयं गोत्रमिति । इत्येवं व्यक्तौ तूपचारदर्शनाद् व्यक्तः पदार्थः ।

तत्राह वादी—तत्रायं सहचरणाद् योगाद् वा जातिशब्दो व्यक्ता-
वुपचारात् प्रयुज्यते इति । तत्र चोत्तरमाह—यदि गौरित्यस्यार्थो न
व्यक्तिरस्तु तर्हि—आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः । यदि व्यक्ति-
र्नास्तु पदार्थस्तर्हि चाकृतिः पदार्थः । कस्मात् ? तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थान-
सिद्धेः । सत्त्वावयवानां हस्तादीनां तदवयवानांश्च नियतो व्यूह आकृतिः ।
तस्यां गृह्यमाणायां सत्त्वस्य द्रव्यस्य व्यवस्थानं सिध्नाति । इयं गौरयमश्व
इति । नागृह्यमाणायाम् । यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्नाति, तं
शब्दोऽभिधातुमर्हति, सोऽस्यार्थः । नैतदुपपद्यते । यस्य जात्या योगस्तदत्र
जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति । न चावयवव्यूहस्य जात्या योगः । कस्य
तर्हि जात्या योगः ? नियतावयवस्य व्यूहस्य द्रव्यस्य जात्या योगः ।
तस्मान्नाकृतिः पदार्थः । अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः । तत्राह—व्यक्त्याकृति-
युक्ते मृद्ववकेऽपि जातिरस्ति सा किं तर्हि गोपदार्थ इति ? तत्राह । व्यक्त्याकृति-
युक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्ववकेऽजातेः । जातिः पदार्थः । कस्मात् ?
व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्ववके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय
गां देहीत्येतानि न मृद्ववके प्रयुज्यन्ते । कस्मात् ? अजातेरिति जातेः
अभावात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्त्याकृतियेदभावात् तत्रासम्प्रत्ययः स
पदार्थस्तस्माज्जातिः पदार्थ इति । तत्राह—नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभि-
व्यक्तेः । न जातिः पदार्थः । जातेर्द्व्यभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते ।
नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ च शुद्धं जातिमात्रं गृह्यते । आकृतिग्रहणा
हि जातिस्तस्मान्न जातिः पदार्थ इति । न वै चेदासु पदार्थेन भवितुं शक्यम्
इति कस्तर्हीदानीं पदार्थ इत्यत आह—व्यक्ताकृतिजातयस्तु पदार्थः । तु-
शब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते ? प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वम्
इति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा प्रधानं व्यक्तिः, अङ्गन्तु जात्या-
कृती । यदा तु न भेदो विवक्षितः सामान्यगतिश्च तदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु
व्यक्त्याकृती स्वीकृते । तदेतद्वहुलं प्रयोगेषु । आकृतेस्तु प्रधानभाव उत्-
प्रेक्षितव्य इति । यथा सरूपाणामेकशेषे गावौ गाव इत्यादौ द्रव्यं प्रधानमङ्गं
जात्याकृती । जातिवचनात् स्त्रियां ङीप् ब्राह्मणी महिषीत्येवमादिः सामान्य-
गतेर्भेदाविवक्षया जातिः प्रधानमङ्गन्तु व्यक्त्याकृती । जात्याख्यायामेकस्मिन्

बहुवचनमन्यतरस्यामिति सम्पन्ना यवाः सम्पन्नो यव इत्याकृतिर्जात्याख्या
 प्रधानं जातिव्यक्ती तु अङ्गमिति । अथ कथं विज्ञायते नानाव्यक्त्याकृति-
 जातय इति ? लक्षणभेदात् । तत्र तावत् । व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्त्तिः ।
 व्यज्यत इति व्यक्तिः इन्द्रियग्राह्या, इति न सर्व्वं द्रव्यं व्यक्तिमूर्त्यभावात् ।
 यो गुणविशेषाणां गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां गुरुत्वलघुत्वादीनामव्यापिनश्च
 परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद् द्रव्यम्, मूर्त्तिः मूर्च्छितावयवत्वात् । एतेन
 द्रव्यगुणकर्मणां लिङ्गस्य च संग्रहः कृतः । तत्र कचिद् द्रव्यं प्रधानम्, यथा
 इत्थो देवदत्तः शिवो दुर्गेत्यादिः । कचिद् गुणः प्रधानम् । उतो गुणवचनात्
 स्त्रियां ङीप् । पटौ पटुः, मृदौ मृदुः, गुर्वी गुरुः, लघ्वी लघुरिति । कचित् कर्म
 प्रधानम् ; करिष्ठः पुमान् । कचित् लिङ्गं प्रधानम्, कोरकः पुमान् । स्त्रियामप्सरसः ।
 अस्त्री पङ्कमित्येवमादिः । कचित् परिमाणं प्रधानम् ; द्रोणः पयसः, आदको
 व्रीहेरित्यादि । कचित् सङ्ख्या प्रधानम् ; द्वौ ब्राह्मणौ, ब्राह्मणानां पञ्च । कचित्
 कर्त्तादिकारकं प्रधानम् ; गां नयति गोपः, गौर्गच्छतोत्येवमादिः । कचित्
 शब्दस्य स्वरूपमपि पदार्थः । सान्तमहतोर्दीर्घौ नुमि, महानित्येवमादि ।

अथाकृतिलक्षणमाह—आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या । जातिलिङ्गे आख्यायेते
 यया सा जातिलिङ्गाख्या । यया जातिश्च जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते
 तामाकृतिं विद्यात् । सा च नानासत्त्वानां तदवयवानाश्च नियताद् व्यूहादिति ।
 नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम् । शिरसा पदेन गामनुमिन्वन्ति,
 नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्रं प्रख्यायते इति । अनाकृतिव्यङ्गायां
 जातौ मृत् सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्व्वाकृतिर्निवर्त्तते । जहाति पदार्थत्वमिति ।
 समानप्रसवात्मिका जातिः । या समानां बुद्धिं जनयति भिन्नेष्वधिकरणेषु,
 यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते, योऽर्थोऽनेकार्थप्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत्
 सामान्यम् ; यच्च केषाञ्चिद् भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ।

अथ श्रुतिमभिव्यक्तिं निरूप्याक्षपो नामाभिव्यक्तिर्निरूप्यते । श्रुतेरलभ्य-
 मानोऽर्थो यस्माद् भाति स चेतः । य आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते
 यतः । इति । श्रुतिर्निरुक्ता या मुख्या नैमित्तिकी मुख्या पारिभाषिकी, औप-
 चारिकी नैमित्तिकी औपचारिकी पारिभाषिकी, लाक्षणिकी गौणी च नैमि-
 त्तिकी लाक्षणिकी गौणी च पारिभाषिकी ; ततः श्रुतितोऽभिव्यक्तितो न
 लभ्यते योऽर्थः स श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद् भाति प्रकाशते स तदर्थप्रकाश-
 हेतुः श्रुतेरितर आक्षेपो नामाभिव्यक्तिर्भवति । सा व्यञ्जना नाम वृत्तिः स

चाक्षेपो ध्वनिश्च उच्यते । कस्मात् ? यतो ध्वनिना वर्णात्मकेन शब्देनाभिव्यज्यते ध्वनिव्यङ्गात्वाद् ध्वनिः । तथा व्यञ्जनया योऽर्थोऽभिव्यज्यते स व्यङ्ग्यार्थः द्योत्योऽर्थ एव भवति । ननु श्रूयते हि भू सत्तायामित्यादिरर्थो मुख्यया श्रुत्या धातूनाम्, कर्त्तरि कस्मिन् भावे च लः श्रूयते, वर्त्तमानादिषु लङादयः श्रूयन्ते, तिवादीनि त्रीणि त्रीणि चैकादिषु श्रूयन्ते, तत्र प्रथममध्यमोत्तमानि त्रीणि त्रीणि नामयुष्मदस्मदन्वयीनि । तथा च पचति गच्छतीत्युक्ते, एकः कर्त्ता वर्त्तमानः पाकः, एकः कर्त्ता वर्त्तमानं गमनमिति श्रुतितो लभ्यते । कर्त्ता क्रियाश्रयः । एकाश्रयेण सह वर्त्तमानपाकस्याभेदः किमाक्षेपेण व्यज्यते ? नैवं ; स हि पदस्यार्थः श्रुतितो लभ्यते । देवदत्तः पचतीति देवदत्तो नाम पुरुषः श्रुत्या लभ्यते पारिभाषिक्या, सु-विभक्त्या तिङ्र्थकसङ्ख्यान्वयो बोध्यते । तत्रैकसङ्ख्याकदेवदत्तपाकाश्रयोरभेदः कस्यार्थः ? एकदेवदत्ताभिन्नाश्रय इति बोधात् । सोऽभेदोऽथः किमाक्षेपेण लभ्यते इति ? नैवं ; स हि पदस्यार्थः । कथं तद्विज्ञानम् ? उच्यते । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन ज्ञापितम् । धातुरर्थवान् प्रत्ययश्चार्थवान् प्रातिपदिकश्चार्थवदिति । तर्हि विभक्त्यन्तं पदं नार्थवत् ? नैवम्, उक्तं हि । प्रत्ययः । पर इत्यनेन प्रकृत्युत्तरमन्तरेण प्रत्ययस्यासम्भवात् । प्रत्ययान्तावयवभूतः प्रत्ययोऽर्थवानिति ख्यापितम् । तथापि नार्थवत् पदं ज्ञापितं भवति ? नैवं, प्रकृतेः परो यः प्रत्ययो विहितः स न निरन्वयेन विहितः प्रकृत्यर्थान्वयेनैव हि विहितस्ततो यः प्रत्ययार्थो येन सम्बन्धेनान्वयी भवितुमर्हति तत्सम्बन्धेनान्वयितया स प्रत्ययस्तस्याः प्रकृतेः परो विहित इति प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थौ परस्परान्वितौ प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः । तत्र प्रत्ययान्तेषु सुबन्तं तिङन्तश्च प्रत्ययान्तं पदम् अप्रत्यय इति विशेषणेन व्यावृत्तप्रातिपदिकसंज्ञा भवतु । तत् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धश्च पदस्यार्थो भवतु । कृत्तद्धितसमासानां यः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धः स कस्यार्थः पदत्वाभावाच्च पदस्यार्थो न वा प्रातिपदिकार्थो न धातुर्थो न प्रत्ययार्थ इति ; उच्यते, स प्रातिपदिकार्थः । कथं विज्ञायते ? कृत्तद्धितसमासश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन विज्ञायते । प्रत्ययान्तावयवप्रत्ययवर्जनात् । कृत्तद्धितसमासानां प्रातिपदिकत्वप्रतिषेधे प्राप्ते पुनः समुदायैकार्थवत्त्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् । अन्यथा नीलोत्पलादीनामसमासान्तप्रत्ययानां प्रातिपदिकसंज्ञायां पृथग्ग्रहणार्थक्यात् समासावयवभूतानां पदानामर्थवत्त्वेन समुदायस्य धातुप्रत्ययवर्जत्वादर्थवत्त्वाभावाच्च प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्तिर्न स्यात् ।

तस्मात् समासग्रहणं कृतमाचार्य्यण सूत्रे । नन्वेवं चेत् तर्हि काष्ठैः स्थाल्यां
तण्डुलान् देवदत्तः पचतीत्यादिषु काष्ठाभिन्नकरणं स्थाल्यभिन्नाधिकरणं
तण्डुलाभिन्नं कर्म देवदत्ताभिन्नाश्रयः वर्त्तमानाभिन्नपाक इत्येवं बोधो
भवति न च परस्परमन्वय एषां श्रुतितो लभ्यते, तत्र तत्र यो यः सम्बन्धः स स
किमाक्षेपेण व्यज्यते । भवत्याक्षिप्योऽर्थ इति चेन्न । स हि वाक्यार्थः । कथं
विज्ञायते ? उच्यते । कारके इति सूत्रेण ज्ञापितम् । कथं ज्ञापितम् ? उच्यते,
महाभाष्ये तत् सूत्रं व्याख्यातम् । करोतीति कारकं, तच्च क्रियासाधकं
क्रियैव । द्विधा हि धात्वर्थः, फलश्च तत्साधको व्यापारश्चेति । धात्वर्थ-
व्यापारः कारकं, स च व्यापारः षड्विधः । षड्विधव्यापाराश्रयाः षट्
च कारकाणि भवन्ति, एतदभिप्रायेण महाभाष्ये प्रोक्तम् । अथवा कारक इति
यावद्वक्ष्यति तावत् क्रियायामिति । ततो ध्रुवमपायेऽपादानमित्यादिषु वक्ष्य-
माणेषु कारकेऽपाये यद्भ्रुवं तदपादानं नाम कारकमित्येवं व्याख्यानं, तेन
क्रियात्मकेषु षड्विधेषु व्यापारेषु यथायथमन्वये षट् कारकाणि विहितानि
अपादानादीनि । तस्मात् स्वस्वव्यापारे कारकाणामन्वयो येन येन सम्बन्धेन
भवति स स सम्बन्धो वाक्यार्थः श्रुत्यैव मुख्ययाऽभिव्यक्त्या भवतीति ।
नाक्षेपेण स सोऽर्थो व्यज्यते । तर्हि श्रुतेरलभ्यमानः कोऽर्थ आक्षेपात् प्रकाशत
इति । उच्यते, स चाक्षेपः स्तुतं स्तोत्रं समासोक्तिरपह्नूतिः । पर्यायोक्तं
समाख्या च षड्विधो ज्ञापितोऽग्निना । तद् यथा—शब्देनार्थेन यत्रार्थं कृत्वा
स्वयमुपाज्जनम् । प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया । तमाक्षेपं
ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः । अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या
स्तुतिरिति । यत्राक्षेपे शब्देन स्वयं मुख्ययाभिधया श्रुत्यार्थेन द्वारार्थमुपाज्जनं
कृत्वा खल्विष्टस्याभिमतस्यार्थस्य विशेषमभिधातुं वक्तुमिच्छया प्रतिषेध
इव क्रियते, तमाक्षेपमत्र स्तुतं ब्रुवन्ति । यथा—निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं
निर्मल्लष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि
दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्या-
धमस्यान्तिकमिति इह तावच्छब्दे मुख्यया श्रुत्या प्रत्येकशब्दार्थः समुदाय-
श्लोकार्थमुपाज्जनं कृत्वा स्वकान्तस्यानयनार्थं प्रेषितां दूतीं प्रति स्वाभी-
ष्टस्य सम्भोगार्थं कान्तानयनार्थं कान्तसन्निधाने गमनस्य विशेषं तस्य
स्वकान्तस्य दूत्या सह सम्भोगमभिधातुमिच्छया सम्भोगचिह्नानि स्नानचिह्नतया
दर्शयित्वा वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यनेन स्वेष्टस्य

कान्तनिकटे गमनस्य कृतस्यापि प्रतिषेध इव क्रियते इति स्तुतम् । एतेनेदं
 व्यञ्जितम् । रे दूति कान्तसम्भोगार्थिन्या मया मत्कान्तसमीपे आनयनार्थं
 प्रेषिता त्वमेव तेन सम्भुक्ता बान्धवजनस्य मम पीडां न जानासि त्वां किं
 ब्रुवे स हि पुरुषोऽयम् इति ।०। अथ स्तोत्रं लक्षयति । स्तोत्रमिदं पुनः ।
 अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः । इति । इदन्तु स्तोत्रं
 नामाक्षेपः । यत्राक्षेपेऽधिकारादपेतस्य व्यपगतस्यान्यस्य वस्तुनो या स्तुतिः
 वर्तते तत्स्तुतिकरणमाक्षेपः स्तोत्रमिति । यथा—धन्यासि या कथयसि प्रिय-
 सङ्गमेषु विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
 सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥ इति । इह सुरतविद्याधिकारादपे-
 ताया अन्यस्या नार्याः स्तुतिरियं धन्यासीत्यादि । एतेनाक्षिप्यते ; सुरतविद्या-
 हीनासि न तत्सुखानुभवनिपुणासि यतः प्रियसङ्गमेषु रतान्तरेषु तत्सुखानु-
 भवभङ्गहेतुचाटुकशतानि कथयसि, नैवमहमस्मि, यतः किञ्चिदपि न स्मरामि
 मनो नान्यत्र निवेशयामि, तस्मात् त्वमधन्याहं धन्येति व्यज्यते ।०। अथ समासोक्तिं
 लक्षयति । यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽथस्तत्समानविशेषणः । सा समासोक्ति-
 रुदिता सङ्क्षेपार्थतया बुधैरिति । यत्रार्थे खलूक्ते सति यदि तत् समानविशेषणो-
 ऽन्योऽर्थो गम्यते तदा सङ्क्षेपार्थतया स आक्षेपो बुधैः समासोक्तिरुदिता ।
 यथा—क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं गृह्णन् केशे-
 ष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण । आलिङ्गन् योऽवधूतत्रिपुरयुवतिभिः
 साश्रनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निरिति ।
 इह कामीवार्द्रापराध इति शाम्भवशराग्निसमानविशेषणः क्षिप्तोहस्तावलग्न
 इत्यादिरूपः इति समासोक्तिराक्षेपः ।०। अथापह्नुतिमाक्षेपं लक्षयति ।
 अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम् । यत्राक्षेपे किञ्चित् वस्तु अपह्नुत्य
 चोरयित्वा अन्यार्थसूचनं क्रियते स आक्षेपोऽपह्नुतिर्नामोच्यते । तद् यथा—
 कस्य न वा रोषः स्यात् सत्रणमधरं प्रियायाः समीक्ष्य । सभृङ्गपद्माग्रायिणि
 वारितवामेऽधुना सहस्र । इति । अत्र नायकान्तरेणाधरदंशनमपह्नुत्य
 सभ्रमरपद्माग्राणे तद्भ्रमरकृतदंशोऽधरे दृश्यते इति सूचितं कयाचित् सख्या ।
 इत्यपह्नुतिः ।०। अथ पर्यायोक्तं लक्षयति । पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभि-
 धीयते । यत्राक्षेपे एकविधेऽर्थे प्रस्तुतेऽन्येन प्रकारेणान्योऽर्थोऽभिधीयते स
 आक्षेपः पर्यायोक्ताख्य उच्यते । यथा—कान्ते कृत्यपि वासराणि गमय त्वं
 मीलयित्वा दृशौ, स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दिशः ।

अथ प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं नाम तद् यदात्मना चेन्द्रियैश्च

आयाता वयमागमिष्यथ सुहृद्वर्गस्य भाग्योदये, सन्देशो वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु तोयाञ्जलिरिति । भर्त्रा प्रवासं गच्छता यद्यदुक्तं तस्य तस्योत्तरमन्येन प्रकारेणोक्तं प्रियया । इति विपर्ययोक्तं पर्यायोक्तम् उच्यते । अथ समाख्यामाक्षेपं लक्षयति । एषामेकत्र सङ्गे च समाख्या ध्वनिरित्यतः । यत्राक्षेपे खल्वेषां पञ्चानां स्तुतस्तोत्रसमासोक्त्यपह्नुति-पर्यायोक्तानामेकत्र सङ्गः स्यात् तत्र सङ्गे सति स ध्वनिराक्षेपः, इत्यतः सर्व-ध्वनिसङ्गत्वात् समाख्यानामोच्यते । यथा—हन्तालि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः किं तालवृन्तं तरलीकरोषि । सन्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुर्नतभ्रवो नव्य-जनोपनोद्य इति । इह वैदेन स्वेष्यस्य कामिन्याः कामजसन्तापकथनस्य तद्विशेषं विजने विज्ञापनीय इति विवक्षणा किं तालवृन्तं तरलीकरोषीति प्रतिषेध इव कृत इति स्तुतम् । कामिन्याः शान्त्यधिकारादपेतस्य कामोत्कण्ठितचित्तस्य स्तुतिः सन्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुरिति वचनेन कृता, तत् एतत् स्तोत्रमाक्षेपः, न व्यजनोपनोद्य इति समासोक्तिः । व्यजनोपनोद्यो नैष सन्ताप इति तत्समानविशेषणोऽन्योऽर्थः नव्यजनोपनोद्यो युवजनोपनोद्य इति गम्यते, इति समासोक्तिः । अपह्नुतिश्चात्र कामजमनोव्याकुलतां कामिन्या अपह्नुत्य अन्तरदाहज एष सन्ताप इति सूचितः । इत्यपह्नुतिराक्षेपः । पर्यायोक्तश्चात्र एकविधोऽत्र प्रस्तुतः कोऽयमस्या व्याधिस्तत्रान्यप्रकारेण अन्तरदाहजसन्तापाभिधानमिति विपर्ययेणोक्तिः पर्यायोक्तिः । इत्येषां पञ्चानाम् एकत्र सङ्गत्वात् समाख्या नामाक्षेप इति । इत्येष षड्विध आक्षेपः खलु शब्दस्याभिव्यक्तिस्तयाक्षिप्योऽर्थः शब्दोऽपि तद्वोधश्चेदुपदेशाद्भवति तथापि नैष उपदेश आप्तोपदेशो नाम प्रमाणं वेदलोकयोरुपदेशरूपाभावात् । यस्तु वेदे स च नायं यश्च लोके पारम्पर्योपदेश ऐतिह्यं तच्च नैष उपदेशस्तस्मादेष आक्षेपेणोपदेशोऽर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भूतो गौतमादिभिः कृतः । तदर्थोपत्ति-व्याख्याने दर्शयिष्यते । इति शब्दो व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरः—अथोद्देशक्रमात् प्रत्यक्षं लक्षयति । वादे शब्दत उक्तिप्रत्युक्ति-वाक्यानन्तरं प्रत्यक्षेणोपलब्धिः कार्येत्यत आह, अथ प्रत्यक्षमिति । तच्च लक्षयति—प्रत्यक्षं नाम तदित्यादि । आत्मनेति सर्वत्रैवात्मानमन्तरेण

स्वयमुपलभ्यते । तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः, शब्दा-
दयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ३४ ॥

कोऽपि नेन्द्रियाणामन्यतमो भावः स्वस्वार्थं प्रवर्त्तने प्रभवति, तेनात्मनः
साधारणहेतुत्वेन हेतूपदेशे प्रायो नाचार्य्येणात्मा निर्दिश्यते, तस्मादत्रात्मशब्दो-
पादानेनात्मभवत्वेऽपि बुद्धेः सुखादीनाञ्चात्मनैव प्रत्यक्षं न मानसप्रत्यक्षं मनसा
जाताया बुद्धेर्मनोबुद्धिप्राख्यभावादात्मप्रत्यक्षमिति ज्ञापितम् । त्रिविधं-
रोगविशेषविज्ञानीयेऽप्यात्मना चेन्द्रियैरित्युक्तेः । इन्द्रियैरिति श्रोत्रादिभिः
पञ्चभिर्बुद्धीन्द्रियैर्बुद्ध्यपदेशे तेषां हेतुत्वात् ; न तु कर्म्मोन्द्रियैः पञ्चभिः ।
परतन्त्रसिद्धमतीन्द्रियं मनश्चेन्द्रियमनुमतं न प्रतिषिद्धम् । तेन मनश्चेन्द्रियं
स्वयं जागरितस्थानस्वप्नस्थानश्चात्मा । मनसा च युक्तैः पञ्चभिः श्रोत्रा-
दिभिः इन्द्रियैरात्मना यदुपलभ्यते तत् प्रत्यक्षं षड्विधं मानसञ्चेन्द्रिय-
कञ्च । तन्त्रोऽस्मिन् पञ्चेन्द्रियाणीत्यादि पञ्चपञ्चकमुक्तं प्रमाणभूत-
प्रत्यक्षाभिप्रायेण । परमतसिद्धश्चातीन्द्रियं सत्त्वमंजकं मनोऽप्यप्रतिषेधात्
अनुमतं मानसप्रत्यक्षम् । आत्मप्रत्यक्षञ्चेह प्रत्यक्षमात्रस्योपदेशार्थमुक्तं ततो न
पूर्व्वेण विरोधः । विस्तरेण पूर्वं व्याख्यातम् । तान्युदाहरति—तत्रात्मेत्यादि ।
आत्मप्रत्यक्षा इति प्रत्यगात्मप्रत्यक्षज्ञानविषयाः सुखादयः । शब्दादयः षट्
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धचिन्त्यानीति पुनरिन्द्रियप्रत्यक्षज्ञानविषया इति । स्वयम्
आत्मा बुद्ध्या युक्तेन स्वेन यदुपलभते तत् स्वप्रत्यक्षमात्मप्रत्यक्षं मनोयुक्तैरिन्द्रियैः
यदुपलभते तदिन्द्रियप्रत्यक्षं तत्रात्मा केवलेन मनसा यत्किञ्चिदुपलभते तन्मानस-
प्रत्यक्षमुच्यते । भ्रान्ता आत्मप्रत्यक्षं न विदन्ति । वैशेषिके च कणादेनोक्तम् ।
परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणा मनसो गुणाः । अप्रत्यक्षत्वात् इति ।
आत्मगुणा बुद्धीच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नाः । परत्र समवायात् । परस्मिन्
अव्यक्तात्मनि ज्ञे समवायात् प्रत्यगात्मनि जागरितस्थानादौ तदात्मगुणानां
तेषामभिव्यक्तेः प्रत्यगात्मजागरितस्थानादेः प्रत्यक्षत्वाच्च । न तु मनसो गुणाः ।
अप्रत्यक्षत्वात् । मनसः प्रत्यक्षाभावाद् बुद्ध्यादीनामिति । गौतमेनाप्युक्तं फल-
परीक्षायाम् प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति । सूत्रमिदं वात्स्यायनेन व्याख्यातं
प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रयेति ॥ ३४ ॥

वाह्यं प्रत्यक्षं गृह्यते । स्वयमुपलभ्यत इति साक्षादुपलभ्यते इति चेन्द्रियव्यापारे सत्यपि यदनु-
मानविज्ञानम्, तदसाक्षात्कारित्वाच्च प्रत्यक्षमिति दर्शयति ॥ ३४ ॥

अथानुमानम् । अनुमानं नाम तर्को युक्त्यपेक्षः । यथोक्तम्
अग्निं जरणशक्त्या, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दादि-
ग्रहणेनेति ॥ ३५ ॥

अथैतिह्यम् । ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेशो वेदादिः ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—अत्रात्मप्रत्यक्षस्य तावन्मानसज्ञानत्वे यदि प्रामाण्यं तर्हि किमेक-
मेव प्रत्यक्षं प्रमाणं, नान्तरेण मनो न किमपि ज्ञानमुत्पद्यते तत्रापि निर्देशार्थ-
मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं पञ्चविधं ज्ञानमिति भेदकरणार्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
धीनत्वज्ञापनार्थञ्च पृथक् पञ्चविधं प्रत्यक्षमुक्तमित्याशयेन मानसेषु ज्ञानेषु यस्य
यस्य प्रामाण्यं तदुपदेशार्थं मानसं पञ्चेन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तवा शेषं
यद् यन्मानसं ज्ञानं प्रमाणं तत्तन्नामान्तरेणाह—अथानुमानम् । प्रत्यक्षानन्तरम्
अनुमानं लोके भवति । तद् यथा । अनुमानं नामेत्यादि । युक्त्यपेक्षस्तर्को
नाम युक्तिरेवानुमानं नामोच्यते । युक्तिः पूर्वमुक्ता । बुद्धिः पश्यति या
भावान् बहुकारणयोगजान् । युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गं साध्यते ययेति ।
सैव युक्तिस्तर्क उक्तो गौतमेन । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्व-
ज्ञानार्थमूहस्तर्क इति । तथा च तर्कापेक्षस्तर्कोऽनुमानम् । तर्कस्यानुमाना-
वान्तरीयकत्वादाप्तस्येव प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरत्वमिति । व्याख्यातं विस्तरेण
तिस्रैषणीये । उदाहरति—यथेत्यादि । इहैव स्थाने पूर्वमुक्तं यथा अग्निं
जरणशक्त्या बलं व्यायामशक्त्येत्येवमादि । इत्येवमनुमानमेकं मानसं प्रत्यक्षज्ञानं
प्रमाणम् ॥ ३५ ॥

गङ्गाधरः—तत्र कः पुनरग्निः का जरणशक्तिरित्येवमादिविज्ञानं नान्तरेणोप-
देशं भवतीत्युक्तमैतिह्यमिति यत् तदाह—अथैतिह्यमिति । अनन्तरमैतिह्यं वाद-
प्रवृत्तौ ज्ञेयम् । किं पुनरैतिह्यमित्यत आह—ऐतिह्यं नामाप्तोपदेशो वेदादिः ।
इहादिपदेन वेदार्थाविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः परीक्षकैश्च परीक्षितो यः
कश्चिच्छास्त्रवादः सोऽप्याप्तोपदेशः । एवं लोकेऽपि यः कश्चित् पारम्पर्योप-
देशः सोऽप्याप्तोपदेशः । बालो यथा जानाति—एष ते पिता माता चैषा

चक्रपाणिः—तर्को युक्त्यपेक्ष इत्यनुमानलक्षणं विविधरोगविज्ञानीय एव व्याकृतम् । अनु-
मानोदाहरणमाह—‘अग्निं जरणशक्त्या’ इत्यादिना । अलौकिकाप्तोपदेश ‘ऐतिह्य’पदेनोच्यत
इत्याह—वेदादिरिति ॥ ३५।३६ ॥

अथौपम्यम् । औपम्यं नाम तद् यदन्येनान्यस्य सादृश्य-
मधिकृत्य प्रकाशनम् । यथा दण्डेन दण्डकस्य, धनुषा धनुः-
स्तम्भस्य, इषासिनारोग्यदस्येति ॥ ३७ ॥

त्वमेतद्गोत्र एतत्प्रवर एतद्वंशज इत्येवमादिनोपदेशेन बुध्यते इति । एतत्
अवान्तरीयकत्वेनाप्तोऽपि प्रमाणमिति द्वितीयं मानसं ज्ञानं प्रमाणमाप्तोपदेशः ।
यदाप्तेनोपदिश्यते वाक्येन स एवमिदमिदं नैवमित्येतद्रूपस्तदभिधायकवाक्यं
श्रवणप्रत्यक्षं तद्वाक्यार्थादवगम्यते यत् तदवगमनं ज्ञानमेव मानसं न तु श्रावणम्
इति प्रत्यक्षादन्य आप्तोपदेश इति ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरः—अथोद्दिष्टमौपम्यमिति यत् तदाह—अथौपम्यमिति । वादे प्रतिज्ञा-
स्थापनायां दृष्टान्तकरणार्थमनन्तरमौपम्यं ज्ञेयमित्यतस्त्वनुमानेऽन्तर्भूतमपि
केनचिद्विशेषेण पृथगिह वादमार्गपदज्ञाने प्रोच्यते । तच्चौपम्यं लक्षयति—
औपम्यं नामेत्यादि । यदन्येन वस्तुनान्यस्य वस्तुनः सादृश्यं साधर्म्यं प्रत्यक्षानु-
मानाप्तोपदेशैः प्रमाणैः पूर्वं प्रमाय यत् प्रकाशते तत् प्रकाशनमौपम्यं नामोच्यते ।
यथा कश्चिद्भिषक् कश्च पुरुषं दण्डसमस्तब्धगात्रं पश्यन् मनसा तर्कयति दण्ड-
तुल्यस्तब्धगात्रत्वादस्य दण्डको नाम वातव्याधिः, धनुस्तुल्यस्तब्धगात्रं पश्यन्
मनसा तर्कयति धनुःस्तम्भोऽस्य वातव्याधिः । प्राणाभिसरं वैद्यं पश्यन् मनसा
तर्कयति यथा खल्विष्वासी धनुरादायेषु संयोज्य स्थूलेऽनतिविप्रकृष्टेऽनति-
सन्निकृष्टे लक्ष्ये क्षिपन् कार्यं साधयति तथायं भिषक् साध्यरोगार्थमात्मवन्तं
सोपचारकं सद्रव्यं चिकित्सन् तस्यारोग्यदो भवतीति मानसज्ञानविशेष
औपम्यमनुमानविशेषः ततोऽनन्तरं तदनुव्यवस्यति । दण्डमिव गात्रं स्तम्भ-
यतीत्ययं दण्डकः । धनुर्वन्नमयेद् यद् गात्रं स धनुःस्तम्भसंज्ञित इत्येवमादि ।
परीक्षितमिदं गौतमेन लक्षणमुक्त्वा, तद्यथा—प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधन-
मुपमानम् । अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः । प्रसिद्धसाधर्म्यादुप-
मानसिद्धेः यथोक्तदोषानुपपत्तिः । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः । नाप्रत्यक्षे गवये
प्रमाणार्थम् उपमानस्य पश्याम इति । तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविज्ञापः ।
इति । व्याख्यातञ्चैतत् सर्वं वात्स्यायनेन । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनम्

चक्रपाणिः—यदन्येनेत्यादौ अन्येनेति प्रसिद्धेन । अन्यस्येत्यप्रसिद्धस्य । सादृश्यमधि-
कृत्येति सादृश्यं प्रतिपाद्यं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रति कारणतया अधिकृत्य, यदा तु भट्टनेन

उपमानमिति । प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति । यथा गौरेवं गवय इति । किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते ? यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते, तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति । समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह, यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्मम् अर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति । यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णी इत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधिं भैवज्याय आहरति । एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति ।

तत्राह वादी । अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिरिति, अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति । प्रायसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न हि भवति यथानडानेवं महिष इति । एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न हि सर्व्वेण सर्व्वमुपमीयते इति सर्व्वमेव हि खल्वेकदेशसाधर्म्ययुक्तं भवति सर्व्वत्र सर्व्वमुपमानं भवतु न हि तथा भवतीति, तस्मादुपमानासिद्धिरिति । तत्र सिद्धान्तमाह । प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धः यथोक्तदोषानुपपत्तिरिति । न साध्यस्य कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते । किं तर्हि ? प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते । यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेद्धुं शक्यम् । तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यते इति । एवमुपमानसिद्धौ पुनराह वादी । अस्तु तर्हुपमानं परन्तु तदनुमानं नातिरिक्तमिति । कस्मात् ? प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः । यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वह्नेर्ग्रहणमनुमानमेवं गवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्यते । तत्राह सिद्धान्तम् । अनुमानाद्विशिष्यते उपमानं यथा युक्त्या । नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति । यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयं समानमर्थं पश्यति तदायं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते । न चैवमनुमानमिति परार्थश्चोपमानम् । यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियते इति । परार्थमुपमानमिति चेन्न स्वयमध्यवसायात् ? भवति च भोः स्वयमध्यवसायः । यथा गौरेवं गवय इति । नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते । उपमाने तु तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति । न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो

उपमानं व्याख्येयम्, तदा सादृश्यं प्रतिपाद्यतया अधिकृत्येति योजनीयम्, तेषां 'सादृश्यप्रतिपत्तिः' उपमानार्थः । न्याये च 'संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिः' उपमानफलम्, तच्च प्रथमव्याख्यानाद् भवति,

विद्यते । यथा बलिवासवयोर्बुद्धं बलिवासवयोरिवेति । एवमनुमानेऽन्त-
र्भूतमपि विशेषान्तरमस्ति तदाह । तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ।
इति । वादे प्रतिष्ठास्थापनायां दृष्टान्ते तथेत्युपसंहारात् तथेति शब्देन
समानधर्मापसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम्, अयञ्चानयोर्विशेष इति ।
गौतममतेन कपिलपतञ्जलिप्रभृतीनामुपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावमतं न विरुद्धम्
अभिप्रायभेदात् प्रामाण्यन्तूपमानस्य सर्व्वेषां सम्मतमिति ।

अथौपम्यमिदं न सादृश्यमात्रमग्निपुराणेऽग्निनार्थालङ्कारे प्रोक्तम्—सादृश्यं
धम्मसामान्यमुपमा रूपकं तथा । सहोक्त्यर्थान्तरन्यासाविति स्यात्
तच्चतुर्व्विधमिति । तच्च विवृतं तत्रैव । उपमा नाम सा या स्यादुप-
मानोपमेययोः । सद्भावान्तरसामान्य-योगित्वेऽपि विवक्षितम् । सद्भावान्तर-
सामान्याभावाद् यथा गौस्तथा गौरिति न स्यात् । स्यात् तु तव
गौरिव मम गौरिति, तावकत्वमामकत्वसद्भावान्तरवत्त्वात्—किञ्चिदादाय
सारूप्यं लोकयात्रा प्रवृत्ते । समासेनासमासेन सा द्विधा प्रतियोगिनः ।
प्रतियोगिन उपमेयस्य समासेनासमासेन सा द्विधा । विग्रहादभिधानस्य स
समासोऽन्यथोत्तरा । उपमाद्योतकपदेनोपमेयपदेन च । ताभ्याश्च विग्रहात्
त्रिधा सा समासान्तिमा त्रिधा इति । यथा चन्द्रतुल्यमुखमिति । उपमाद्योत-
कपदेन सह समासः । चन्द्रेण समकान्ति तवाननमित्युपमेयेन सह समासः
चन्द्रसमानकान्ति । इहोभाभ्यां सह समास इति त्रिधा । चन्द्रेण तुल्यं मुख-
मिति, चन्द्रतुल्यं मुखमिति, चन्द्रेण तुल्यमुखमिति द्वयोः समासत्वमसमासत्वञ्च
इति । अथ धर्मभेदेनोपमा चाष्टादशधा । विशेष्यमाणा उपमा भवन्त्यष्टा-
दश स्फुटाः । यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेऽपि वा । ते धर्म-
वस्तुप्राधान्याधर्मयोस्तूपमे उभे । इति धर्मप्रधाना वस्तुप्रधाना चेति द्वे
धर्मोपमे भवतः । सत्यं वचोऽमृतमिव । इति धर्मोपमा धर्मप्रधाना ।
राजीवमिव ते वक्तुमिति वस्तुप्रधाना धर्मोपमा । ० । अथ परस्परौपमा । तुल्य-
मेवोपमीयेते यथान्योन्येन धर्मिणौ । परस्परौपमा सा स्यात् प्रसिद्धेरन्यथा
तयोः । विपरीतौपमा यस्माद्वावृत्तेर्नियमोपमा । अन्यत्राप्यनुवृत्तेस्तु भवेच्च
नियमोपमा । तवाननमिवाभोजमभोजमिव ते मुखम् । इति परस्परौपमा ।
तवाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिदमिति विपरीतौपमा । पञ्च सर्व्वत्रोप-

उक्तं हि तत्र—“प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” इति । दण्डेन दण्डकस्येति दण्डेन
प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य दण्डकस्य साधर्म्यमाप्तात् श्रुतवान् कुम्भकारकदण्डवद् विकारदर्शने सत्ययम्

मानमिह तूपमेयमिति विपरीतम् । अन्यस्माद्वावृत्तेनियमोपमा यथा । स्तनौ विल्वफलसमौ स्थूलौ सुकठिनौ तव । न तु तालफलसमौ न पद्मकोरकोपमाविति काठिन्याभावात् । अन्यत्राप्यनुवृत्तेश्च भवेच्च नियमोपमा । यथा—कमलेनैव तुल्यं ते मुखं तुल्यौ स्तनौ मम । इति नियमोपमा द्विधा । ० । असमुच्चयोपमा । समुच्चयोपमाऽतोऽन्य-धर्मबाहुल्यकीर्तनात् । स्तनावम्भोज-सदृशौ मालूरुफलसन्निभौ इति । ० । व्यतिरेकोपमा यथा । रहोधर्मस्य साम्ये-ऽपि वैलक्षण्यं विवक्षता । यदुच्यतेऽतिरिक्तत्वं व्यतिरेकोपमा तु सा । आहुर्मुखं चन्द्रसममन्ये नाहं शशी क्षयात् इति । ० । अथ बहूपमा । यत्रोपमा स्याद् बहुभिः सदृशैः सा बहूपमा । धर्माः प्रत्युपमानं चेदन्ये मालोपमैव सा । चन्दनोदक-शीतांशु-चन्द्रकान्तादिभिः समा । स्पर्शेन त्वं सरोजाक्षि वीणाकोकिलभाषिणि । इति बहूपमा । ० । प्रत्युपमानं चेदन्ये धर्मास्तदा सा मालोपमा । कुचौ लकुच-सन्निभौ रुचिरविल्वतुल्यौ शुभौ सुदाडिमफलाकृती ज्वलयतो मनः कामिनाम् इति । ० । अथ विक्रियोपमा । उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमा । यथा । पक्वविम्बफलाभासावोष्ठौ ताम्बूलवर्जितौ । इति । ० । अथाद्भुतोपमा । त्रैकाल्या-सम्भवि किमप्यारोप्य प्रतियोगिनि । कविनोपमीयते या प्रथ्यते साद्भुतोपमा । यथा—राकाचन्द्रमसो विधिः प्रतिदिनं कान्तां कलामुद्धरन् नैकैकां तव वक्तु-चाव्ववयवान् संघट्य संनिम्ममौ । इति । ० । अथ मोहोपमा । प्रतियोगि-मारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् । उपमेयस्य सा मोहोपमाऽसौ भ्रान्तिमद्वचः । यथा—पूर्णचन्द्रानने पूर्ण-चन्द्रं बुद्ध्वा तवाननम् । चकोराः परिधावन्ति युवानः कामरूपिण इति । ० । अथ संशयोपमा । उभयोर्धर्मिणोस्तथ्यानिश्चयात् संशयोपमा । यथा—कर्णिकालग्रभृङ्गं किं चञ्चलेन्दीवरद्वयम् । किमीक्षणद्वयं लोलं तव वक्तुसरोवरे । इति । ० । अथ निश्चयोपमा । उपमेयस्य संशय निश्चयान्निश्चयोपमा । यथा—पद्मेव विधुम्लानं फुल्लं कान्तोदये दिने । वितनोति तनोलक्ष्मीं लीनभृङ्गयुगं मुखमिति । ० । अथ वाक्यार्थोपमा । वाक्यार्थ-नैव वाक्यार्थोपमाऽन्यस्योपमा मता । वाक्यार्थनान्यस्योपमा वाक्यार्थोपमा । यथा—नैकस्मिन् कमले भृङ्ग-द्वयं पिबति माक्षिकम् । खञ्जरीद्वयं नूनं नृत्यतीह स्मितानने । इति । ० । अथात्मोपमा । स्वात्मनोपमात्मोपमा साधा-

असौ दण्डसंज्ञो विकार इति प्रत्येति । किंवा भट्टनयेन, प्रसिद्धं दण्डगतं साधर्म्यमप्रसिद्धदण्ड-काल्यविकारसम्बन्धितया प्रत्येतीत्येवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम् । इष्वासिनेति इषुमोक्षकेण, यथा इषुमोक्षकेण लक्ष्येऽनतिविप्रकृष्टे नापराध्यते, तथाऽरोग्यदेन वैद्येन वैद्यगुरौरातुरं साधयता ॥ ३७ ॥

रणातिशायिनी । यथा—रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति ।०। अथान्योपमा । उपमेयं यदन्यस्य तदन्यस्योपमा मता । यथा—दिवाकरेण संकुलमिव पद्मं मुखं तव । इति ।०। अथ गमनोपमा । यदुत्तरोत्तरं याति तदासौ गमनोपमा । यथा—नखानि विधुशङ्कया विरहिणी करेणावृणोत् ततः किशलयभ्रमात् कर्मतोऽक्षिपद् दूरतः । ततो वलयशिञ्जितं भ्रमरगुञ्जितं शङ्कया उहूरिति कुहूकुहूध्वनिभियापतन्मूर्च्छिता । इति ।०। इत्यष्टादशधा स्फुटोपमा व्याख्याताः ।

अथ स्फुटास्फुटपञ्चविधोपमामाह—प्रशंसा च व निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा । किञ्चित्च सदृशी ब्रूया उपमा पञ्चधा पुनः । अन्यस्य प्रशंसया यदुपमीयते सा प्रशंसोपमा । मृणालाङ्गु रमत्तुं यन्न त्यजन्ति सरो मृगाः । तत्राब्जकुसुमायार्थी गत्वा न स्यात् प्रवञ्चितः ।०। एवमन्यस्य निन्दया यदुपमीयते सा निन्दोपमा । पद्मं बहुरजश्चन्द्र-क्षयवृद्धी दिने दिने । ताभ्यां समं तव मुखं न तत् तत्त्वविदो विदुरिति ।०। कविना या तूपमा कल्प्यते सा कल्पितोपमा । मुखाब्जं दन्तकिञ्जल्कमोष्ठच्छदमलीक्षणम् । सौरभेणाकर्षति ते यूनां चित्तमलिं द्रुतमिति ।०। उपमानस्य सर्वधर्मेण यदुपमेये सादृश्यं सा सदृश्योपमा । यथा—पद्मात्मिके तवाम्भोज-समं स्तनयुगं मुखम् । करद्वयं पादयुगं नेत्रयुगं मनोहरम् । इति । एषा पूर्णोपमा परैरुच्यते । या तूपमा पुनरुपमानगतानां धर्माणां किञ्चिद्धर्मेण सादृश्यं स्यात् सा किञ्चित्सदृशी उपमा परैस्त्वेषा लुप्तोपमाभिधीयते । कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण वारिधिम् । राजन्ननुकरोषि त्वं जवेन मनसा ध्रुवमिति । किञ्चिदंशेन सादृश्यात् किञ्चित्सदृशीति । एषा त्रयोविंशतिधाग्रिनोपमा प्रोक्ता । तेनान्योपमा नास्ति । यत्र कचिदन्या चोक्ता साऽज्जार्णवादग्राह्या । आभ्य उपमाभ्यो भिन्नं सादृश्यं रूपकादित्रयं नौपम्यमिति । तदुक्तञ्च । उपमानेन यत् तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद् विदुः । यथा—ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधीतिकेशरम् । ध्रियते मूर्द्धि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजमिति । उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमेव वा । उपमानोपमेययोरजातिमात्रभेदे गुणक्रियाभ्यामभेद इति तिरोभूतभेदा तूपमैव रूपकमिति तुल्यं लक्षणद्वयम् । सहोक्तिस्तु सादृश्यम् । सहोक्तिः सहभावेन कथनं तुल्यधर्मिणामिति । यथा—उभौ मध्वासव-क्षीरावुभौ चन्दनरूपिताविति, कृष्णाज्जुनयोः समधर्मिणोः सहभावेन कथनं सहोक्तिः । अथ अर्थान्तरन्यासः सादृश्यम् । भवेदर्थान्तरन्यासः सादृश्ये-

अथ संशयः । संशयो नाम* सन्दिग्धेष्वर्थेष्वनिश्चयः । यथा

नोत्तरेण सः । इति । किंरूपाद् विशिष्टं कार्यं तत्राह—कारणसदृशं कार्य-
मिति । इति व्याख्यातमौपम्यमिति ॥ ३७ ॥

गङ्गाधरः—एवं वादे प्रवर्तिते यः संशेते इति संशय उद्दिष्टस्तमाह—
अथ संशय इति । कः पुनः संशयो नामोच्यत इत्यत आह—संशयो
नामेत्यादि । सन्दिग्धेषु समानानेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्य-
व्यवस्थातश्च विमृष्टेष्वर्थेषु अनिश्चयो विशेषापेक्षो विमर्शः संशयो नामाभि-
धीयते । उक्तञ्चैतद् गौतमेन । समानेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्य-
व्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति । व्याख्यातञ्चैतद् वात्स्यायनेन ।
समानधर्मापपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं
धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः
किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति । तदनवधारणं ज्ञानं संशयः । समानमनयोधर्मम्
उपलभे, विशेषमन्यतरस्य नोपलभे ; इत्येषा बुद्धिरपेक्षया संशयस्य प्रवर्तिका
वर्तते । तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । अनेकधर्मापपत्तेरिति समान-
जातीयमसमानजातीयश्चानेकम्, तस्यानेकस्य धर्मस्योपपत्तेर्विशेषस्योभयथा
दृष्टत्वात् । समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते । गन्धवत्त्वात्
पृथिवी अवादिभ्यो विशिष्यते, गुणकर्मभ्यश्च । अस्ति च शब्दे विभागजे खलु
संयोगजे त्वविशेषस्तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः । न हि शब्दो
वैशेषिके नवसु द्रव्येषु विभक्तः कृतो न रूपादिषु सप्तदशसु गुणेषु न पञ्चसु
उत्क्षेपणादिषु कर्मसु । विशेषस्य चोभयथा दृष्टत्वात् । किं द्रव्यस्य सतो
गुणकर्मभ्यो विशेषः ? आहोस्विद् गुणस्य सत इति, अथ कर्मणः सतः ? इति
विशेषापेक्षान्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मं नोपलभे इति बुद्धिरपेक्षया संशयस्य ।
विप्रतिपत्तेरिति । व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः । व्याघातो विरोधो-
ऽसहभाव इति । अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरं, न च सद्भावा-
भावौ सहैकत्र सम्भवतः । न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते । तत्र तत्त्वानव-

चक्रपाणिः—सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेष्वित्यनेन सन्देहयोग्यं विषयं दर्शयति, अनेन च,
न्यायोक्तात् “समानानेकधर्मोपपत्तेः” इति वचनात् विषयं संशयस्य च दर्शयति । संशय-

धारणं संशयः । इति । उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तद्गादिषु मरीचिषु वा अविद्यमानमुदकमिति । ततः कचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते उत असदिति संशयो भवति । अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि । असच्चानुपपन्नं विरुद्धं वा । ततः कचिदनुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति । विशेषापेक्षा अत्र पूर्ववत् । पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मा ज्ञेयस्थः । उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातस्थे । एतावता विशेषेण पुनर्वचनम् । समानधर्माधिगमात् समानधर्मापपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमश इति । लक्षणमिदं परीक्षितं स्वयमेव । तद् यथा—समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद् वा न संशयः । विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च । विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः । अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः । तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेः । यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशयेनासंशयो नात्यन्तसंशयो वा । यत्र संशयस्तत्रैवोत्तरोत्तरप्रसङ्ग इति । व्याख्यातञ्चैतत् सर्वं वात्स्यायनेन । तद् यथा—समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद् वा न संशय इति । समानस्य धर्म्मस्याध्यवसायात् संशयः स्यात् न धर्म्ममात्रात् । अथवा समानमनयोर्यद् धर्म्ममुपलभते इति धर्म्मधर्म्मिग्रहणे संशयाभावः । इति । अथवा समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्म्मिणि संशयोऽनुपपन्न इति । न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति । अथवा नाध्यवसायादर्थविधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते, कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च संशयो न भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति । विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशयः । विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद् वा न संशयो भवति । किं तर्हि, विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः । एवमव्यवस्थायामपीति । अथवाऽस्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त इत्युपलब्धेः कथं संशयः स्यादिति । तथोपलब्धिः अव्यवस्थिताऽनुपलब्धिश्चाव्यवस्थितेति विभागेनाध्यवसिते संशयोऽतो नोपपद्यत इति । विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः । याञ्च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते, सा सम्प्रतिपत्तिः । सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्म्मविषया, तत्र यदि लक्षणम्—‘अनिश्चयः’ इति ज्ञेयम् । अनिश्चयः पाक्षिकविरुद्धधर्म्मावमर्षकरं ज्ञानम्, यथा—National

विप्रतिपत्तेः संशयः, सम्प्रतिपत्तेरेव संशय इति । अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः न संशयः । यदि तावद्व्यवस्थात्मन्येव व्यवस्थिता, व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशय इति । अथ अव्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता । एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति । तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः । येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते, तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते । समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात् संशयानुच्छेदः । नायमतद्धर्मा धर्मी विमृश्यमानो गृह्यते । सततन्तु तद्धर्मा भवतीति । ०। अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य सङ्क्षेपेणोद्धारः । यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा । संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते । कथम् ? यत् तावत् समानधर्माध्यवसायः संशयहेतुर्न समानधर्ममात्रमिति । एवमेतत् । कस्मादेवं नोच्यते इति ? विशेषापेक्ष इति वचनात् सिद्धेः । विशेषस्यापेक्षाकाङ्क्षा, सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था । न चोक्तं समानधर्मोपेक्ष इति । समाने च धर्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेत् । यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात् । एतेन सामर्थ्येन ज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति । उपपत्तिवचनाद् वा समानधर्मोपपत्तेः इत्युच्यते । न चान्या सद्भावसंवेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसद्भावो हि विशेषो धर्मोऽविद्यमानवद् भवतीति । विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् । यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयते इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयते इति ज्ञायते । कथम् ? दृष्ट्वा हि धूममग्निरनुमिनोति नादृष्ट्वा । न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते । अनुजानाति च वाक्यार्थप्रत्यायकत्वम् । तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययाभिधानं बोद्धानुजानाति । एवमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायम् आहृति । यदुक्तम् समानमनयोर्धर्ममुपलभत इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति । पूर्वदृष्टविषयमेतत् । यावहमर्थो पूर्वमद्राक्षं तयोः समानधर्ममुपलभे, विशेषं नोपलभे इति । कथन्तु विशेषं पश्येयं येनान्यतरमवधारयेयमिति । न चैतत् समानधर्मोपलब्धौ धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवर्तत इति । यच्चोक्तं नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति । यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एवं वाच्य इति । यत् पुनरेतत् कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति । कारणस्य भावाभावयोः कार्यस्य भावाभावौ कार्यकारणयोः सारूप्यम् । यस्योत्पादाद् यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद् यन्नोत्पद्यते

किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति । दृष्टाश्चायुष्मल्लक्षणैरुपेताश्च

तत् कारणं, कार्यमितरत् इत्येतत् सारूप्यम् । अस्ति च संशयकारणे संशये चैतत् इति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति । यत् पुनरेतत् उक्तं विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय इति । पृथक्प्रवादयोर्व्याहृतम् अर्थमुपलभे विशेषश्च नोपलभे येनान्यतरमवधारयेयमिति । तत् कोऽत्र विशेषः स्याद् येनैकतरमवधारयेयमिति । संशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽयं न शक्यो विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण निवर्त्तयितुमिति । एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृते वेदितव्यमिति । यत् पुनरेतत् विप्रतिपत्ताविति । विप्रतिपत्तिशब्दस्य योऽर्थस्तदध्यवसायो विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्तिः । समानेऽधिकरणे व्याहृतार्थो प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः । तदध्यवसायश्च विशेषापेक्षः संशयहेतुर्न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यान्तरे योज्यमाने संशयहेतुत्वं निवर्त्तते । तदिदमकृतबुद्धिसम्मोहनमिति । यत् पुनरव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति । संशयहेतोरर्थस्य अप्रतिषेधादव्यवस्थाभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना व्यर्था । अव्यवस्था खलु व्यवस्था न भवति । अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति न । अनयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यते । यावता चाव्यवस्थात्मनि व्यवस्थिता न तावदात्मानं जहाति । तावता ह्यनुज्ञाता भवत्यव्यवस्था । एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति । यत् पुनरेतत् । तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मासातत्योपपत्तेरिति । नायं समानधर्मादिभ्य एव संशयः । किं तर्हि ? तत्तद्विषयाध्यवसायाद् विशेषस्मृतिसंहितादित्यतो नात्यन्तसंशय इति । अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशय इति, यदुक्तं विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति वचनात् । विशेषश्चान्यतरधर्मः, न च तस्मिन्नाध्यवसायमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति । यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः । यत्र यत्र संशयपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथायां वा, तत्र तत्रैवं संशये परेण प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्यः इति । इति सव्वेपरीक्षाव्यापित्वात् संशयः परीक्षित इति । स्वयमुदाहरति—यथेत्यादि । अकालमृत्युरस्ति किं नास्तीति संशयः । कथमित्यत आह—

अनुपेताश्च तथाक्रियाः सक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रभङ्गाश्चिरजीवि-
नश्च । तदुभयदृष्टत्वात् संशयः किमस्ति खल्वकालमृत्युस्त
नास्तीति ॥ ३८ ॥

अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्ते आरम्भाः ।
तद् यथा यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुप-
चरिष्यामि, अनायुष्याणि च परिहरिष्यामि, कथं माम्
अकालमृत्युः प्रसहेतेति प्रयोजनम् ॥ ३९ ॥

अथ सव्यभिचारम् । सव्यभिचारं नाम यद् व्यभि-
दृष्टाश्चेत्यादि । तदुभयदृष्टत्वाद् विप्रतिपत्तितोऽयं संशयः किमस्ती-
त्यादि ॥ ३८ ॥

गङ्गाधरः—अथ संशये सति वादे प्रवर्त्तते न चासंशयवानित्यतः पुनर्जयाद्यर्थं
चासंशयवानपि वादे प्रवर्त्तते ततः प्रयोजनमित्युक्तं यत् तदाह—अथ प्रयोजनम् ।
वादे प्रवृत्तौ संशयवदपरमपि प्रयोजनमस्तीति तत् किमित्यत आह—प्रयोजनं
नामेत्यादि । यदर्थं यत्फलायारम्भाः क्रिया आरभ्यन्ते तत् फलं प्रयोजनं
नामोच्यते, तदुदाहरति—यद्यकालमृत्युरित्यादि । गौतमेनाप्युक्तम् । यमर्थमधि-
कृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनमिति । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन । यमर्थमाप्तव्यं
हातव्यं बाध्यवसाय तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति तत् प्रयोजनं वेदितव्यम्,
प्रवृत्तिहेतुत्वात् । इममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः ।
एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियते इति ॥ ३९ ॥

गङ्गाधरः—अथ वादे प्रवर्त्तमाने यद् वाक्यं तस्य दोषविशेषात् सव्यभिचारं
ज्ञेयं भवतीत्युद्दिष्टं सव्यभिचारमिति यत् तदाह—अथ सव्यभिचारमिति ।
अनन्तरं सव्यभिचारं यत् किं नु खलु तदुच्यते इत्यत आह—सव्यभिचारं

अक्रियाणां शीघ्रभङ्गे तथा सक्रियाणाञ्च चिरजीवने दृष्टे अकालमृत्युरस्तीति बुद्धिः, एतद्विपर्यये
चाकाले मृत्युर्नास्तीति बुद्धिः ॥ ३८ ॥

चक्रपाणिः—यदर्थमिति यन्निमित्तम् । प्रसहेतेति मारयेदित्यर्थः । सव्यभिचारमित्यनैकान्तिकम्

चरणम् । यथा भवेदिदमौषधं तस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा
नेति ॥ ४० ॥

अथ जिज्ञासा । जिज्ञासा नाम परीक्षा । यथा भेषज-
परीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

नामेत्यादि । यद्यव्यभिचरणमनेकान्तवचनं क्वचित् तथा क्वचिदन्यथेति तत्
सव्यभिचारं व्यभिचारेण सहितं वर्त्तमानम् । गौतमेनोक्तञ्च । अनैकान्तिकः
सव्यभिचारः । व्याख्यातञ्चैतत् व्यभिचार एकत्राव्यवस्था, सह व्यभिचारेण
वर्त्तते इति सव्यभिचारः । नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्, स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो
दृष्टः । न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द इति दृष्टान्ते
स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वञ्च धम्मौ न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति ।
सव्यभिचारस्तस्पर्शत्वान्नित्यत्वे । आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधम्म्यात्
साध्यसाधनं हेतुरिति । अस्पर्शत्वादिति हेतुर्व्यभिचरति । अस्पर्शा बुद्धिरनित्या
चेति । एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्तीति
ते तु लक्षणलक्ष्यत्वाभावादहेतुरिति । नित्यत्वमप्येकोऽन्त इत्येकान्तः ।
अनित्यत्वमप्यनेकोऽन्तः । एकस्मिन्नन्ते विद्यते इत्यैकान्तिकः । विपर्ययादनै-
कान्तिकः उभयान्तव्यापकत्वादिति । हेतोर्दोषतया गौतमेन हेत्वाभासेषूक्तः ।
इह तन्त्रे हेतुदोषत्वेऽपि हेतुमात्रदोषत्वाभावात् हेतुदोषत्ववदन्यस्यापि दोष
इत्यभिप्रायेण पृथगुक्त इति ख्यापनायोदाहरणं दर्शयति । यथेत्यादि ।
तस्मिन् व्याधौ ज्वरादौ खल्विदमौषधं भवेदथ न वा भवेदिति त्वेकान्तत्वा-
भावाद्नेकान्तमिति ॥ ४० ॥

गङ्गाधरः—सव्यभिचारज्ञानमुक्त्वा वादे कर्त्तव्ये जिज्ञासा कर्त्तव्येति
पूर्वमुद्दिष्टं जिज्ञासेति, तामाह—अथ जिज्ञासेति । अनन्तरं जिज्ञासा
वादे कर्त्तव्या का पुनः सा जिज्ञासा इत्यत आह—जिज्ञासा नामेत्यादि ।
परीक्षा तु जिज्ञासाभिधीयते । न हि प्रश्नमात्रे जिज्ञासा भवति प्रश्ने कृते-
ऽकृते वा प्रमाणैस्तदुत्तरं सदसद्रूपेण ज्ञातुमिच्छा परीक्षैव जिज्ञासा-
शब्दस्यार्थः । यथा भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते इति ॥ ४१ ॥

इत्यर्थः । अथवा नेति न भवति । अनैकान्तिकञ्चात्रौषधं यौगिकत्वायौगिकत्वाभ्यां संशय-
जनकमेव । तेन, संशयेन सममेकता न शङ्कनीयाऽनैकान्तिकस्य । उत्तरकालमिति इहैव परीक्षा-

अथ व्यवसायः । व्यवसायो नाम निश्चयः । यथा वातिक
एवायं व्याधिरिदमेवात्र भेषजश्च ॥ ४२ ॥

अथार्थप्राप्तिः । अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्तेनापरस्य चार्थ-
स्यानुक्तस्य सिद्धिः । यथा नायं सन्तर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते
भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पणसाध्योऽयमिति । नानेन दिवा भोक्तव्यम्
इत्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४३ ॥

गङ्गाधरः—परीक्षानन्तरं व्यवसायः कार्य इत्यत उद्दिष्टं व्यवसाय इति ।
स उच्यते—अथ व्यवसाय इति । गुणतो दोषतो ज्ञातुमिच्छताऽनन्तरं
व्यवसायः कर्तव्यः । कः पुनर्व्यवसाय इत्यत आह—व्यवसायो नाम निश्चय
इति । गुणतो दोषतोऽर्थो निश्चीयते येन ज्ञानेन तन्निश्चयो ज्ञानम्, तेन हि
ज्ञानेन बोधपूर्वकं कर्तुं वक्तुं वा पुमान् व्यवस्यतीति सा व्यवसाया-
त्मिका बुद्धिः । यथा—वातिक एवायं व्याधिरिति निश्चयः, इह तु व्याधाविद-
मेव भेषजमिति निश्चयो व्यवसायः ॥ ४२ ॥

गङ्गाधरः—अथैष निश्चयः प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यैरेव किं स्यादित्यत
उक्तम्—अर्थप्राप्तिरिति । न खलु प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यमात्रेण निश्चयः
स्यादर्थप्राप्तिश्च स्यात् तस्मादाह—अर्थप्राप्तिरिति । अथानन्तरमर्थप्राप्तिः ।
सा च कीदृशीत्यत आह—अर्थप्राप्तिर्नामेत्यादि । यत्र वाक्ये खल्वेकेनार्थेन
उक्तेनापरस्यानुक्तस्य श्रुतिभिरनभिहितस्यार्थस्य सिद्धिर्भवति यया साऽर्थ-
प्राप्तिर्नाम । तदुदाहरति—यथेत्यादि । तिस्रैषणीये विस्तरेण व्याख्यातेयमर्थ-
प्राप्तिरर्थापत्तिरित्युच्यतेऽन्यैरिति ॥ ४३ ॥

प्रकरणे । किंवा रसायने “भेषजं द्विविधम्” इत्यादिना । अर्थप्राप्तिरित्यर्थापत्तिरित्यर्थः ।
इह ‘उक्तेन’ इति वचनात् श्रुतार्थापत्तिरेव विवक्षिता, दृष्टार्थापत्तिरपि तु एतत्सामान्यत्वेनैव
ज्ञेया । इयञ्चार्थापत्तिरन्यथोपपत्त्या न प्रमाणमिति न प्रमाणप्रकरणे पठिता, या तु दोषरहिता
साऽनुमानान्तर्गतैवेति भावः । यो ह्यपतर्पणसाध्योऽपि न स्यात्, तं प्रति ‘नायं सन्तर्पणसाध्यः’
इति वचनमेवासमर्थविशेषणतया न स्यादित्यर्थापत्तिर्नैत्यभिप्रायः, उभयासाध्यो हि ‘असाध्यः’
इत्येतावदेव वक्तव्यं स्यात् । एवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम् ॥ ३९—४३ ॥

अथ सम्भवः । सम्भवो नाम यो यतः सम्भवति, स तस्य सम्भवः । यथा षड् धातवो हि गर्भस्य, व्याधेरहितम्, हितमारोग्यस्य ॥ ४४ ॥

अथानुयोज्यम् । अनुयोज्यं नाम यद् वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तदनुयोज्यमित्युच्यते । सामान्यव्याहृतैष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं

गङ्गाधरः—ननु तर्हि प्रत्यक्षानुमानैतिह्यौपम्यार्थप्राप्तिभिरेव किं निश्चयः स्यादित्याकाङ्क्षायामुद्दिष्टं सम्भव इति । न खलु प्रत्यक्षादिभिरेव केवलैः निश्चयः स्यात् सम्भवेनापि निश्चयो भवतीत्यत आह—अथ सम्भव इति । कः पुनः सम्भव इत्यत आह—सम्भवो नामेत्यादि । यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भव उत्पत्त्यादिषु सम्भावनाहेतुरिति । अविनाभाववृत्त्या संबद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवस्तदप्यनुमानमेव । यथा द्रोणस्य सम्भावना प्रस्थादिमन्तरेण न स्यादिति प्रस्थादिमानं द्रोणस्य सम्भवः । एवमेवाभिप्रेत्य स्वयमुदाहरति । यथा षड् धातवो गर्भस्य, व्याधेरहितं हितमारोग्यस्येति । षड् धातुः पुरुषः इह न केवलो गर्भस्य सम्भावनाहेतुः अदुष्टशुक्रशोणितगर्भाशयपुष्पकालाश्च हेतव इत्यतः षड् धातव इति बहुवचनान्तमुक्तम् । इदं गर्भस्योत्पत्तिसम्भावनाहेतुसम्भवोदाहरणम् । अहिताचरणं व्याधिसम्भावनाहेतुर्हितसेवनमारोग्यसम्भावनाहेतुः तिस्रैषणीयेऽस्य प्रामाण्यं व्याख्यातं विस्तरेण ॥ ४४ ॥

गङ्गाधरः—इत्येवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः कृते निश्चये वादे यद्वाक्यं दुष्टं तदाह । अनुयोज्यमित्युद्दिष्टं यत् तदाह—अथानुयोज्यमिति । वादे यद्वाक्यमनुयोज्यं तज्ज्ञेयमित्यत आह—अनुयोज्यं नामेत्यादि । यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तद्वाक्यमनुयोज्यमनुयोक्तुमर्हति शक्यते च वादिना । अनुयोगो हि दूषणवचनम् । वाक्यदोषा इहैव वक्ष्यन्ते न्यूनादयः । उदाहरिष्यन्ते च । द्वितीयमनुयोज्यमाह—सामान्येत्यादि । सामान्येनोक्तेषु खल्वर्थेषु

चक्रपाणिः—सम्भवति विद्यते अस्मिन्निति सम्भवः, कारणं हि अव्यक्तस्वजन्मकार्यमुक्तम् ।

यथा—सम्भवति स्वार्थीं द्रोण इत्यादि, तत्समानमेतदप्युदाहरणं भवति ॥ ४४ ॥

चक्रपाणिः—अनुयोज्यान्तरमाह—सामान्येनेत्यादि । अननुयोज्यमाह अतो विपर्ययेणेति ।

तद्वाक्यमनुयोज्यम् । यथा संशोधनसाध्योऽयं व्याधिरित्युक्ते किं वमनसाध्योऽयं किं विरेचनसाध्य इत्यनुयुज्यते ॥ ४५ ॥

अथाननुयोज्यम् । अननुयोज्यं नाम अतो विपर्ययेण । यथा अयमसाध्यः ॥ ४६ ॥

अथानुयोगः । अनुयोगो नाम स यत् तद्विद्यानां तद्विदैरेव साद्धं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा ज्ञानविज्ञान-वचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते । अथवा नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाते, परो यत् को हेतुरित्याह सोऽनुयोगः ॥ ४७ ॥

यद्वाक्यं विशेषार्थग्रहणार्थं तद्वाक्यमनुयोज्यमनुयोगार्हं भवति, तद् यथा—संशो-धनसाध्योऽयं व्याधिरिति वाक्यं सामान्येन संशोधनेनोक्तं तदनुयोज्यं भवति । किमयं व्याधिर्वमनसाध्योऽथवा विरेचनसाध्य इति विशेषग्रहणार्थमनुयुज्यते । इति ॥ ४५ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि कीदृशवाक्यमननुयोज्यमित्यत उद्दिष्टमननुयोज्यं दर्शयति, अथाननुयोज्यमिति । अननुयोज्यं नामेत्यादि । अतोऽनुयोज्याद् व्याक्याद् विपर्ययेण न्यूनादिदोषाभावेन सविशेषवचनेन युक्तं यद् वाक्यं तदननुयोज्यं नाम । अनुयोगार्हं न भवति । यथा वमनसाध्योऽयं व्याधिरिति । वाक्य-प्रशंसायाम् अननुयोज्यं दर्शयिष्यते ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरः—तर्हि कः पुनरनुयोग इत्यत उद्दिष्टमनुयोगमाह—अथानुयोग इति । अनुयोगः कीदृश इत्यत आह—अनुयोगो नामेत्यादि । तद्विद्यानां तत्तच्छास्त्रं विद्वांसो ये तेषां विदुषां तद्विदैरेव साद्धं तस्मिंस्तन्त्रे कृत्स्ने प्रश्नः । अथवा तत्तन्त्रैकदेशे कुत्रचित् स्थाने प्रश्नैकदेशो ज्ञानार्थं विज्ञानार्थं वचनप्रतिवचनार्थं परीक्षार्थं वा यः पूर्वमादिश्यते स प्रश्नादेशः प्रश्नैकदेशस्या-देशोऽनुयोगः । तत्रोत्तरं यद्वाक्यं न्यूनादिदोषयुक्तं सामान्योक्तं वा तत्र च यः प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वादिश्यते सोऽप्यनुयोग इति । अथवा परेणोक्ते यत्परेण तत्र हेतुः पृच्छते सोऽप्यनुयोगः । यथा नित्यः पुरुष इत्युक्ते परः पृच्छति को हेतुरिति ॥ ४७ ॥

यथोक्तानुयोज्यप्रकरणस्योदाहरणविपर्ययेण ज्ञेयम् । अनुयोगमाह—प्रश्न इति, 'प्रश्नः' इति शब्देन

अथ प्रत्यनुयोगः । प्रत्यनुयोगो नाम अनुयोगस्यानुयोगः ।
यथा अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ४८ ॥

अथ वाक्यदोषः । वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे
न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थक्यं विरुद्धञ्च । नतानि विना प्रकृतोऽर्थः
प्रणश्येत् ॥ ४९ ॥

तत्र न्यूनम् । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानाम् अन्य-
तमेनापि न्यूनं न्यूनं भवतीति । यद्वा बहुपदिष्टहेतुकमेकेन हेतुना
साध्यते तच्च न्यूनम् ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—एवमनुयोक्ता यदि दुष्टं वाक्यं सामान्यार्थवाक्यं वा ब्रूते तदा
पूर्वपक्षवादी किं कुर्यादित्यत उद्दिष्टं प्रत्यनुयोगमाह—अथ प्रत्यनुयोग
इति । कः प्रत्यनुयोग इत्यत आह—प्रत्यनुयोगो नामेत्यादि । अनुयोगस्य
अनुयोगः प्रत्यनुयोग उच्यते । यथास्यानुयोगस्य नित्यः पुरुष इति प्रति-
ज्ञातेऽनुयोगः को हेतुरिति प्रश्नः । तत्र पुनः को हेतुरिति वचनं प्रति विपरीत-
प्रश्नः प्रत्यनुयोगः । पुरुषनित्यत्वप्रतिज्ञायां यो भवान् पृच्छति को हेतुस्तत्-
प्रश्ने किं कारणं भवत इति ॥ ४८ ॥

गङ्गाधरः—ननु तत्र के वाक्यदोषा इत्यत उद्दिष्टो वाक्यदोष उच्यते—अथ
वाक्यदोष इति । वाक्यदोषो नामेत्यादि । स वाक्यदोषो नाम यथा
यद् वाक्यमस्मिन्नर्थे न्यूनमस्मिन्नर्थेऽधिकमस्मिन्नर्थेऽनर्थकमस्मिन्नर्थेऽपार्थक्य-
मस्मिन्नर्थे विरुद्धमित्येतन्न्यूनत्वादयो दोषाः । कस्मादेते दोषा इत्यत आह—
नैतानीत्यादि । हि यस्मादेतानि न्यूनत्वादीनि अन्तरेण वाक्यस्य प्रकृतोऽर्थो
न प्रणश्येदेतैः प्रकृतार्थप्रणाशादेते वाक्यस्य दोषा उच्यन्ते ॥ ४९ ॥

गङ्गाधरः—तत्र किं न्यूनमित्यत आह—प्रतिज्ञेत्यादि । प्रतिज्ञादीनां
पञ्चानां वाक्यावयवानामन्यतमेनापि न्यूनं वाक्यं न्यूनं भवति । गौतमेन

यथोक्तशास्त्रेण पूर्णप्रश्नो गृह्यते, यथा अत्रैव “तत्र चेद् भिषक् भिषजं पृच्छेद्” इत्यादिना याव-
दुक्तम्, तत् संपूर्णं ज्ञेयम्, अत्रैव चैकदेशोऽपि प्रश्नस्य ज्ञेयः ॥ ४५—४८ ॥

चक्रपाणिः—वाक्यदोषानुदाहरति—वाक्येत्यादि । ‘अस्मिन्नर्थ’ इति वचनेन च्छलहेत्वा-
भासादिपदगृहीतानपि वाक्यदोषत्वेन दर्शयति । छलादयो हि वाक्यदोषा एव, परं पृथगागृहीत-

अथाधिकम् । अधिकं नाम नूनविपरीतम् । यद्वायुर्वेदे
भाष्यमाणे वार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत्किञ्चिदप्रतिसम्बद्धार्थ-
मुच्यते । यद्वा प्रतिसम्बद्धार्थमपि द्विरभिधीयते, तत् पुनरुक्तत्वा-
दधिकम् । तच्च पुनरुक्तं द्विविधम् ; अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तञ्च ।
तत्रार्थपुनरुक्तं यथा भेषजमौषधं साधनमिति । शब्दपुनरुक्तञ्च
भेषजं भेषजमिति ॥ ५१ ॥

चोक्तम् । हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनमिति । प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्य-
तमेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानं साधनाभावे साध्यासिद्धेरिति । अपरश्चाह—
यद्वेत्यादि । बहूपदिष्टहेतुकमर्थं यदेकेन हेतुना साध्यते तदपि न्यून-
मिति ॥ ५० ॥

गङ्गाधरः—अथाधिकं नाम न्यूनविपरीतमधिकम्, समन्तु प्रकृतमदोषं ततो
न न्यूनपर्यायेण गृह्यते साम्यमिति । गौतमेन चोक्तम् । हेतूदाहरणाधिक-
मधिकमिति । एकेन कृतकत्वादित्यनेन हेतुना सिद्धौ पुनरनित्यः पुरुषः
कृतकत्वादुत्पत्तिधर्मकत्वात् इत्यादिषु द्वितीयहेत्वादेरानर्थक्यमिति । एवं
यदुक्तव्यं तत्राप्रतिसम्बद्धार्थवचनं प्रातिसम्बद्धार्थस्य वा द्विरभिधानं तदप्यधिक-
मिति त्रिविधमधिकम् । तदुदाहरति—यद्वायुर्वेदे भाष्यमाणे तदप्रतिसम्बद्धार्थं
वार्हस्पत्यमौशनसं वा शास्त्राक्तमुच्यते तदाधिकम् । यच्चायुर्वेदे भाष्यमाणे
यत् तत्र प्रतिसम्बद्धार्थं द्विरुच्यते तत् । पुनरुक्तं द्विविधम् । अर्थपुनरुक्तं शब्द-
पुनरुक्तञ्च । तत्रार्थपुनरुक्तं भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुनरुक्तञ्च भेषजं
भेषजमिति । एतच्चानुवादादन्यत्र दोषाख्यं भवति । गौतमेनोक्तमिदम्

त्वादिह नोच्यन्ते तथा शास्त्रान्तरोक्ताश्चापसिद्धान्तादयोऽनया भाषया सूच्यन्ते वाक्यदोषाः ।
यद्वेत्यादौ यदा पुरुषस्य नित्यत्वेऽपि हेतव उक्ता अनादित्वादकृतकत्वान्निर्विकारत्वादिति च, तेषु
यदि सकलहेत्वभिधानं प्रतिज्ञाय एकं हेतुं ब्रूवते, तदा प्रतिज्ञातार्थस्य न्यूनार्थत्वात् न्यूनं भवतीति
ज्ञेयम्, यदा हेतुर्वक्तव्यः, तदा एक एव वक्तव्यो युज्यते, एकस्यापि हेतोः साध्यसाधनसम्बन्धात् ।
तेन, तत्र बहुहेतुकधनमेवाधिकत्वाद् दोष एव भवतीति । प्रकृत इति साध्यत्वेन प्रतिज्ञातः ।
वार्हस्पत्यमौशनसञ्च नीतिशास्त्रम् । अप्रतिसम्बद्धार्थमित्यनेन, वार्हस्पत्यमपि यदि धनैषणाभि-
धानप्रसङ्गेन प्रसङ्गागतं भवति, तदा स्तोकक्रमेणोच्यमानमायुर्वेदोपकारकत्वेन नाधिकमिति
दर्शयति । पुनरुक्तदोषादिति दोषवतः पुनरुक्तदित्यर्थः । दोषवत्त्वञ्च यथा पुनरुक्तस्य, तथोक्तमेव ।

अथानर्थकम् । अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव
स्यात् पञ्चवर्गवन्न चार्थतो गृह्यते ॥ ५२ ॥

अथापार्थकम् । अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परेण
असंयुज्यमानार्थकम् । यथा तक्रचक्रवंशरक्तनिशाकरा इति ॥ ५३ ॥

अधिकात् पृथक् । शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् । इति
व्याख्यातञ्चैतत् । अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमथेपुनरुक्तं वा, नित्यः
शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम् । अथपुनरुक्तन्तु अनित्यः शब्दो
निरुद्धधर्मको ध्वान इति । अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोप-
पत्तेः । यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । अर्थादापन्नस्य
स्वशब्देन पुनर्वचनम् पुनरुक्तम् । उत्पत्तिधर्मकत्वादित्यमनुत्पत्तिधर्मकं
नित्यमिति । इहोत्पत्तिधर्मकत्वादित्य इत्युक्त्यर्थादापद्यतेऽनुत्पत्तिधर्मकं
नित्यमिति तस्यार्थादापन्नस्यार्थस्याभिधायको योऽनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमिति
शब्दस्तेन स्वेन शब्देन पुनस्तदर्थस्य वचनमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमिति तच्च
पुनरुक्तम् । अथेसम्प्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगे स ह्यर्थोऽर्थापत्त्या प्रतीत
इति ॥ ५१ ॥

गङ्गाधरः—अनर्थकन्तु वाक्यदोषमाह—अथानर्थकमिति । तदनर्थकं नाम
वाक्यं यद् वाक्यं पञ्चवर्गवदक्षरग्राममात्रमेव स्यात् । कखगघडा इत्याद्यक्षर-
ग्राममात्रमेव यथानर्थकं नाथेतो गृह्यते तथा भद कद सद लिद निदेत्येवमादि-
वाक्यमनर्थकं न चार्थतो गृह्यते । इति । गौतमेनाप्युक्तम् । वर्णक्रमनिर्देश-
वन्निरर्थकम् । यथा नित्यः शब्दः कचटतपा जङ्गवदशलात् झभञ्-घटभ-
वदिति । एवंप्रकारं निरर्थकम् । अभिधानाभिधेयानुपपत्तावर्थावगतेरभावाद्
वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति ॥ ५२ ॥

गङ्गाधरः—अपार्थकञ्च वाक्यदोषमाह—अथापार्थकमिति । अपार्थकं नामे-
त्यादि । तद् वाक्यमपार्थकं नाम यद् वाक्यमर्थवच्च परस्परेणासंयुज्यमानार्थकम्,
परस्परेणान्वयहीनार्थकपदम् । यथा—तक्रचक्रवंशरक्तनिशाकरा इति । गौत-
मेनाप्युक्तम् । पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् । यत्रानेकस्य पदस्य

पञ्चवर्गवदिति क ख ग घ ङादिवर्गसमुदयवत्, अत्र त्वभिधेयोऽर्थो न प्रतिभाति । अर्थवदिति
प्रत्येकं पदरूपतया प्रसिद्धार्थम् । परस्परेणासंयुज्यमानमिति वाक्यरूपतयाऽर्थोऽप्रत्ययिकम् । चक्र-

अथ विरुद्धम् । विरुद्धं नाम यद् दृष्टान्तसिद्धान्तसमयै-
र्विरुद्धम् । तत्र पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ । समयः पुनस्त्रिधा
भवति । यथायुर्वैदिकसमयो याज्ञिकसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय

वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्तीत्यसम्बद्धार्थत्वं गृह्यते तत्-
समुदायोऽर्थस्यापायादपार्थक्यमिति । यथा दशदाडिमं षड्रूपाः कुण्डमजिनं
पल्लं पिण्डः । अथवा उरुकमेतत् कुमार्याः पार्यं तस्याः पिता अप्रतिशील
इति ॥ ५३ ॥

गङ्गाधरः—विरुद्धश्च वाक्यमाह—अथ विरुद्धम् । विरुद्धं नामेत्यादि ।
तद्विरुद्धं नाम वाक्यं यद् वाक्यं दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं भवति । दृष्टान्त-
विरुद्धं सिद्धान्तविरुद्धं समयविरुद्धञ्चेति त्रिविधं विरुद्धवाक्यम् । तत्रेत्यादि ।
तत्र तेषु मध्ये दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्ताविति इहैव पूर्वमुक्तौ यथा मूर्खविदुषां
बुद्धिसाम्यं यो वर्ण्यं वर्णयति स दृष्टान्तः । यथाग्निरुष्ण इत्यादि । तद्-
दृष्टान्तविपरीतमुच्यमानं वाक्यं दृष्टान्तविरुद्धम् । यथा वह्निरुष्णः सलिल-
वदिति दृष्टान्तविरुद्धम् । सिद्धान्तश्चोक्तः—यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य
हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः स सिद्धान्तश्चतुर्विधः । सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति ।
तच्चतुर्विधसिद्धान्तविपरीतवचनं यद् वाक्यं तत् सिद्धान्तविरुद्धं वाक्यमिति ।
यथा नास्ति निदानं व्याधीनामिति सर्वतन्त्रविरुद्धं वाक्यम् । सप्तेन्द्रियाणीति
प्रतितन्त्रसिद्धान्तविरुद्धं न कापि तन्त्रे सप्तेन्द्रियाण्युक्तानि । यद्यपि सर्व-
तन्त्रविरुद्धं तथापि क्वचित् पञ्चेन्द्रियाणि क्वचित् षड्न्द्रियाणि तत्र तत्र
स्वे स्वे तन्त्रे सिद्धानि न विरुद्धानि, सप्तेन्द्रियाणि न कापि प्रतितन्त्र
सिद्धानि तस्मात् प्रतितन्त्रसिद्धान्तविरुद्धत्वेनेष्यते तद्वाक्यमेवं नास्ति निदानं
व्याधीनामित्यपि बोध्यम् । आनुबन्धिकं कर्म मुक्तः कुरुते इति अधिकरण-
सिद्धान्तविरुद्धम् । कार्यद्रव्यं प्रधानमिति वाक्यमभ्युपगमसिद्धान्तविरुद्धम् ।
अथ समयविरुद्धमाह—समयः पुनरित्यादि । समयो नियमकरणम् । स च
शास्त्रार्थवादे त्रिधा भवति । यथा आयुर्वैदिकादिभेदात् । तत्रायुर्वैदिकसमयो

इत्यादयो हि शब्दाः क्रियां विना वाक्यरूपार्थानभिधायका इत्यर्थः । विरुद्धे दृष्टान्तविरुद्धं यथा—

इति । तत्रायुर्वेदिकसमयश्चतुष्पादं भेषजमिति । याज्ञिकसमयः
आलभ्या यजमानैः पशव इति । मोक्षशास्त्रिकसमयः सर्व-
भूतेष्वहिंसेति । तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं भवति ।
इति वाक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

यथा चतुष्पादं भेषजमिति । तत्राह दैवयुक्तिव्यपाश्रयमेव भेषजमिति ।
आयुर्वेदिकसमयविरुद्धं यद्यप्यत्रापि पूर्वमुक्तम्—प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो
दैवयुक्तिव्यपाश्रयैरिति तन्न, कृत्स्नभेषजवचनं वातादिशारीरदोषप्रशमनौषध-
वचनत्वात् । याज्ञिकसमयः—आलभ्याः पशव इति, तद्विरुद्धन्तु न यज्ञे पशव
आलभ्या इति । मोक्षशास्त्रिकसमयस्तु सर्वभूतेष्वहिंसेति तत्र विरुद्धं यज्ञेषु
हिंसा कार्य्येति । स्वर्गादिसाधनत्वेन बन्धहेतुत्वात् इति । तत्र तत्र स्वसमय-
विपरीतमुच्यमानं समयविरुद्धं भवतीति । साधारणविरुद्धमिहोक्तं गौतमेन
विरुद्धत्वं हेतुदोष उक्तः स चाभ्युपगमसिद्धान्तविरुद्धः । तद् यथा—
सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः । इति यो हेतुः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तं
सिद्धान्तं विरुणद्धि स तद्विरोधी हेतुर्विरुद्ध उच्यते । अभ्युपेतं हि सिद्धान्तं
व्याहन्तीति । यथा—सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतो-
ऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार इत्युपपद्यते । इत्येवं हेतु-
व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथम् ?
व्यक्तिरात्मलाभः । अपायः प्रच्युतिः । यदात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति,
नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते । यद्व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु
नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात् प्रच्युतेरुपपत्तिः ।
यदात्मलाभात् प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टम् । यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते ।
अस्तित्वश्चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ सह सम्भवतः । इति । सोऽयं
हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते, तमेव व्याहन्तीति विरुद्धो हेतुरिति ।
नैतद्विरुद्धलक्षणं साधारणविषयं केवलहेतुविषयतयैव हेत्वाभासे गौतमेनोक्त-
मिति । इति वाक्यदोषा व्याख्याताः ॥ ५४ ॥

यथा शीतं जलं तापकं तथा ज्वरोऽपीति । सिद्धान्तविरुद्धं यथा—वैद्यो ब्रूते—न च भेषजं
रोगहरमिति । तथा यद्यप्यायुर्वेदे चतुष्पादमेव भेषजमिति सिद्धान्त एव, तथापि 'चतुष्पाद-

अथ वाक्यप्रशंसा । वाक्यप्रशंसा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे
त्वनूनमनधिकमर्थवदानपार्थक्यमविरुद्धमधिगतपदार्थञ्चेति यत्
तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अथ च्छलम् । छलं नाम परिशठमर्थाभासमनर्थकं *
वाग्वस्तुमात्रमेव । तद् द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र

गङ्गाधरः—अथ वाक्यं कीदृशमदुष्टमित्यत आह—अथ वाक्यप्रशंसेति ।
वाक्यप्रशंसा नामेत्यादि । अस्मिन्नर्थे खल्वदं वाक्यमन्यनं निरुक्तन्यूनत्व-
दोषरहितमस्मिन्नेवार्थेऽनधिकमधिकत्वदोषहीनम् अस्मिन्नेवार्थेऽर्थवदानार्थक्य-
हीनम् तथास्मिन्नेवार्थेऽनपार्थक्यपार्थक्यत्वदोषहीनम् । तथैवास्मिन्नर्थेऽविरुद्धं
दृष्टान्तविरुद्धादिविरुद्धदोषरहितम् । न त्वेतावन्मात्रं वाक्यं प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
तर्हि कीदृशं वाक्यमित्यत आह—अधिगतपदार्थञ्चेति । अधिगताः सम्यग्-
ज्ञातुमर्हाः पदार्था यत्र वाक्ये तत् । वाक्यमननुयोज्यमित्यस्मात् प्रशस्यते कुशलैर्न
लन्यूनादिकमपि गूढार्थकं वाक्यमननुयोज्यमपि प्रशस्यते दुर्बोधत्वात् ॥ ५५ ॥

गङ्गाधरः—तथा सति प्रशस्तवाक्येऽपि वादी च्छलं करोतीत्यतश्छलमुद्दिष्टं
यत् तदाह—अथ च्छलमिति । किं पुनश्छलमुच्यते इत्यत आह—छलं
नामेत्यादि । छलं नाम तद् यत् परिशठमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्रमेवेत्येतैः
शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते । उक्तञ्च गौतमेन । वचनविघातोऽर्थविकल्पोप-
पत्त्या च्छलमिति । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन—न सामान्यलक्षणे च्छलं
शक्यमुदाहर्तुम्, विभागे तूदाहरणानि भवन्ति । विभागश्च । तत् त्रिविधं वाक्-
च्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति । तेषां मध्ये—अविशेषाभिहितेऽर्थे
वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् । तद् यथेहापि विभज्योदाहरति ।
तद् द्विविधमिति । वाक्छलं सामान्यच्छलञ्चेति । वाक्छले ह्युपचारच्छलस्य
अविशेषाद् द्विविधं छलं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्चेति । तत्र गौतमेनोक्तं
संज्ञा समयकृता ज्ञेया । एवं याज्ञिकानाम् ‘आलभ्य’संज्ञा समयकृता, तत्र यदि स्वसमय-
विपरीतमभिधाति तदा समयविरुद्धो भवति । अननुयोज्यमिति नानुयोगार्हम् ॥ ४९—५५ ॥

चक्रपाणिः—छलमित्यादि । परिशठमिति वञ्चनाप्रवृत्तम् । अर्थवदिवाभासोऽर्थाभासः ।
एतदेव विवृणोति—अपार्थक्यमित्यादि । अपगतसमीचीनार्थत्वेन वाग्वस्तुमात्रमित्यर्थः । छलं

वाक्छलं नाम यथा कश्चिद् ब्रूयान्नवतन्त्रोऽयं भिषगिति । अथ भिषक् ब्रूयान्नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति । परो ब्रूयान्नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति ।

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् । इति । न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते, तस्या अप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषात् । यतः, धर्मेविकल्प-निर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् । अभिधानस्य धर्मो यथाथप्रयोगः । धर्मेविकल्पोऽन्यत्र दृष्टस्य धर्मस्यान्यत्र प्रयोगः । तस्य निर्देशे धर्मेविकल्प-निर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थेषु पुरुषेषूपचारस्तेनार्थसद्भावेन प्रतिषेधः क्रियते । मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न मञ्चा इति । का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः ? अन्यथाप्रयुक्तस्यान्यथार्थ-कल्पनं भक्त्या खलु लक्षणया प्रयोगे मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र प्रधानेन मुख्यया वृत्त्याभिधया शक्त्या कल्पनं न मञ्चाः क्रोशन्ति मञ्चस्थाः पुरुषास्तु क्रोशन्तीति । उपचारविषयं छलमुपचारच्छलमुपचारान्नीतायै । सह-चरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति । इहापि खल्वविशेषाभि-हितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना भवतीति वाक्छलमेव । मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते वक्तुरभिप्रेतोऽर्थो मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीत्युपचारात् । तदविशेषेण पदेन मञ्चा इत्यनेनाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायविषयमञ्चस्थपुरुषात् अर्थान्तरकल्पना मुख्यार्थमञ्चकल्पना वाक्छलमेव भवतीत्युपचारच्छलं वाक्-छलमेव नातिरिक्तमिति ।

तत्र वाक्छलमुदाहरति—तत्र वाक्छलं नामेत्यादि । कश्चिद् ब्रूयान्नवतन्त्रो-ऽयं भिषगिति । तत्र नवतन्त्र इति पदेन नवाभ्यस्तं तन्त्रं यस्येति वक्तुरभि-प्रायविषयार्थादर्थान्तरं कल्पयित्वा भिषग् ब्रूयात्—नाहं नवतन्त्रः, एकतन्त्रो-ऽहमिति । एकमेव तन्त्रं ममेति । तत्रापि परः स्पष्टं तदर्थं ब्रूयात् । नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमित्यब्रवम् । तत्रापि भिषक् अभिप्रेतादर्थान्तरार्थं कल्पयित्वा ब्रूयात्, न मया नवाभ्यस्तं

अभिप्रेतादर्थान्तरं परिकल्प्य परवचनोपघाताय प्रतिकल्प्यते । यदुक्तं न्याये—“वचनविघातो-ऽर्थविकल्प उपचारच्छलम्” इति । अत्र वाक्छलमेवोपचारच्छलं न्यायोक्तं सम्भवति । सामान्य-शब्दोक्ते ह्यर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलं, तेन, मञ्चाः क्रोशन्तीति अत्रापि ‘मञ्च’

भिषग् ब्रूयान्न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रम्, अनेकधाभ्यस्तं तन्त्रम् । इति वाक्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा—व्याधि-
प्रशमनायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति
किं नु भवानाह ? सद्रोगः सदौषधं यदि च सत् सत्प्रशमनाय
भवति तत्र सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासः क्षयप्रशम-
नाय भविष्यतीति । एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

तत्रमनेकधाभ्यस्तं तन्त्रम् । इति वाक्छलम् । अत्र समासेन नाथविशेषो विग्रहे
तु भवति विशेषः । नवाभ्यस्ते उपचारो नवशब्दस्य, तेन नवं नूतनमभ्यस्तं
तन्त्रं यस्येति विग्रहः । तत्रोपचरितेऽर्थेऽर्थान्तरकल्पना मुख्यया वृत्त्या नव-
शब्देन नवसङ्ख्या । तत आह—एकतत्रोऽहम् । इत्युपचारच्छलं वाक्छलमेवोदा-
हरणेनानेन ज्ञापितम् । तत्राप्युपचरितार्थे नवाभ्यस्ते नवशब्दस्यार्थान्तरं
कल्पयित्वा भिषगब्रवीत् । न नवाभ्यस्तं मे तन्त्रमपि त्वनेकधाभ्यस्तमिति
वाक्छलमविशेषे शब्दे वाचि च्छलं वाक्छलमिति । एवमिह विनोपचारादपि
वाक्छलं विद्यते । नवतत्रोऽयं भिषगिति नूतनतत्रोऽयमिति वक्तुरभिप्रायार्थः ।
तत्र भिषगर्थान्तरं कल्पयित्वाह नाहं नवतत्र एकतत्रोऽहमेकसंहितामधीतवान् ।
तत्र परो ब्रूयात् नाहं नव ते तत्राणीत्यब्रवं नूतनतत्रो भवानिति त्वब्रवम्
इति । तत्रापि भिषगर्थान्तरं कल्पयित्वाह—न मे तन्त्रं नूतनं परन्तार्थं प्राचीनम् ।
इति वाक्छलम् ।

अथ सामान्यच्छलमाह—सामान्यच्छलं नामेत्यादि । सम्भवदर्थस्याति-
सामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना । तद् यथा—यथेत्यादि । व्याधिप्रशम-
नायौषधमित्युक्ते परः सम्भवदर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थं कल्पयित्वा
ब्रूयात् सत्सत्प्रशमनायेति भवानाहेति । सर्वं खलु सत् सत्तावत्त्वादित्यति-
सामान्यं सत्ता तत्र सत्पदार्थः सम्भवति व्याधिषु चौषधेषु च । तदाह—
सद्रोगः सदौषधमिति, तथाविधोऽर्थः खलु सत्प्रशमनाय सदित्येष चेदिष्ट-
स्तदा सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् । तर्हि किं कासस्ते क्षयप्रशमाय

शब्दो मुख्यः सन् मन्त्रे वर्तते, उपचारात् तु मन्त्रस्थेषु पुरुषेषु, 'मन्त्र'शब्दप्रयोगे सति कथमचेतना
मन्त्राः क्रोशन्तीति आक्षेपो वाक्छल एव प्रविशतीति भावः । अत्र वाक्छलमित्यादि वाक्यं
सामान्यच्छललक्षणसंयुक्तं न्यायोक्तलक्षणमेव ज्ञेयम्, यथासम्भवं सामान्यशब्दोक्तेऽर्थे ह्यर्थान्तरस्यापि

वाक्छलं नाम यथा कश्चिद् ब्रूयान्नवतन्त्रोऽयं भिषगिति । अथ भिषक् ब्रूयान्नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति । परो ब्रूयान्नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति ।

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् । इति । न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते, तस्या अप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषात् । यतः, धर्मविकल्प-निर्देशेऽर्थसद्भावाप्रतिषेध उपचारच्छलम् । अभिधानस्य धर्मो यथाथप्रयोगः । धर्मविकल्पोऽन्यत्र दृष्टस्य धर्मस्यान्यत्र प्रयोगः । तस्य निर्देशे धर्मविकल्प-निर्देशेऽर्थसद्भावाप्रतिषेध उपचारच्छलम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थेषु पुरुषेषूपचारस्तेनार्थसद्भावेन प्रतिषेधः क्रियते । मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न मञ्चा इति । का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः ? अन्यथाप्रयुक्तस्यान्यथार्थ-कल्पनं भक्त्या खलु लक्षणया प्रयोगे मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र प्रधानेन मुख्यया वृत्त्याभिधया शक्त्या कल्पनं न मञ्चाः क्रोशन्ति मञ्चस्थाः पुरुषास्तु क्रोशन्तीति । उपचारविषयं छलमुपचारच्छलमुपचारानीतार्थः । सह-चरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति । इहापि खल्वविशेषाभि-हितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना भवतीति वाक्छलमेव । मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते वक्तुरभिप्रेतोऽर्थो मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीत्युपचारात् । तदविशेषेण पदेन मञ्चा इत्यनेनाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायविषयमञ्चस्थपुरुषात् अर्थान्तरकल्पना मुख्यार्थमञ्चकल्पना वाक्छलमेव भवतीत्युपचारच्छलं वाक्छलमेव नातिरिक्तमिति ।

तत्र वाक्छलमुदाहरति—तत्र वाक्छलं नामेत्यादि । कश्चिद् ब्रूयान्नवतन्त्रोऽयं भिषगिति । तत्र नवतन्त्र इति पदेन नवाभ्यस्तं तन्त्रं यस्येति वक्तुरभि-प्रायविषयार्थादर्थान्तरं कल्पयित्वा भिषग् ब्रूयात्—नाहं नवतन्त्रः, एकतन्त्रोऽहमिति । एकमेव तन्त्रं ममेति । तत्रापि परः स्पष्टं तदर्थं ब्रूयात् । नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमित्यब्रवम् । तत्रापि भिषक् अभिप्रेतादर्थान्तरार्थं कल्पयित्वा ब्रूयात्, न मया नवाभ्यस्तं

अभिप्रेतादर्थान्तरं परिकल्प्य परवचनोपघाताय प्रतिकल्प्यते । यदुक्तं न्याये—“वचनविघातोऽर्थविकल्पोपचारच्छलम्” इति । अत्र वाक्छलमेवोपचारच्छलं न्यायोक्तं सम्भवति । सामान्य-शब्दोक्ते इत्यर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलं, तेन, मञ्चाः क्रोशन्तीति अत्रापि ‘मञ्च-

भिषग् ब्रूयान्न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रम्, अनेकधाभ्यस्तं तन्त्रम् । इति वाक्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा—व्याधि-प्रशमनायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति किं नु भवानाह ? सद्रोगः सदौषधं यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति तत्र सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासः क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति । एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

तत्रमनेकधाभ्यस्तं तन्त्रम् । इति वाक्छलम् । अत्र समासेन नाथविशेषो विग्रहे तु भवति विशेषः । नवाभ्यस्ते उपचारो नवशब्दस्य, तेन नवं नूतनमभ्यस्तं तन्त्रं यस्येति विग्रहः । तत्रोपचरितेऽर्थेऽर्थान्तरकल्पना मुख्यया वृत्त्या नवशब्देन नवसङ्ख्या । तत आह—एकतन्त्रोऽहम् । इत्युपचारच्छलं वाक्छलमेवोदाहरणेनानेन ज्ञापितम् । तत्राप्युपचरितार्थे नवाभ्यस्ते नवशब्दस्यार्थान्तरं कल्पयित्वा भिषगब्रवीत् । न नवाभ्यस्तं मे तन्त्रमपि त्वनेकधाभ्यस्तमिति वाक्छलमविशेषे शब्दे वाचि च्छलं वाक्छलमिति । एवमिह विनोपचारादपि वाक्छलं विद्यते । नवतन्त्रोऽयं भिषगिति नूतनतन्त्रोऽयमिति वक्तुरभिप्रायार्थः । तत्र भिषगर्थान्तरं कल्पयित्वाह नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमेकसंहितामधीतवान् । तत्र परो ब्रूयात् नाहं नव ते तन्त्राणीत्यब्रवं नूतनतन्त्रो भवानिति त्वब्रवम् इति । तत्रापि भिषगर्थान्तरं कल्पयित्वाह—न मे तन्त्रं नूतनं परन्त्वापि प्राचीनम् । इति वाक्छलम् ।

अथ सामान्यच्छलमाह—सामान्यच्छलं नामेत्यादि । सम्भवदर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना । तद् यथा—यथेत्यादि । व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते परः सम्भवदर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थं कल्पयित्वा ब्रूयात् सत्सत्प्रशमनायेति भवानाहेति । सर्वं खलु सत् सत्तावत्त्वादित्यतिसामान्यं सत्ता तत्र सत्पदार्थः सम्भवति व्याधिषु चौषधेषु च । तदाह—सद्रोगः सदौषधमिति, तथाविधोऽर्थः खलु सत्प्रशमनाय सदित्येष चेदिष्टस्तदा सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् । तर्हि किं कासस्ते क्षयप्रशमाय

शब्दो मुख्यः सन् मन्वे वर्तते, उपचारात् तु मञ्चस्थेषु पुरुषेषु, 'मञ्च'शब्दप्रयोगे सति कथमचेतना मञ्चाः क्रोशन्तीति आक्षेपो वाक्छल एव प्रविशतीति भावः । अत्र वाक्छलमित्यादि वाक्यं सामान्यच्छललक्षणसंयुक्तं न्यायोक्तलक्षणमेव ज्ञेयम्, यथासम्भवं सामान्यशब्दोक्तेऽर्थे ह्यर्थान्तरस्यापि

अथ अहेतुः । अहेतुर्नाम प्रकरणसमः संशयसमो वर्णसमः

भविष्यतीत्यसम्भूताथकल्पना सामान्यच्छलमिति । गौतमेनाप्युक्तम् । सम्भवतोऽथेस्यातिसामान्ययोगादसम्भूताथकल्पना सामान्यच्छलमिति । व्याख्यातञ्चैतद् वात्स्यायनेन । अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह—सम्भवति हि ब्राह्मणे साधारणे विद्याचरणसम्पत् इत्यस्य वचनस्य विघातोऽथैविकल्पोपपत्त्या असम्भूताथकल्पनया क्रियते । यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति तदा ब्राह्मणेऽपि सम्भवेत् ; ब्राह्मणेऽपि ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वस्यातिसामान्यस्य योगात् । ततो ब्राह्मणेऽप्यस्त विद्याचरणसम्पन्न इति । यद्विवक्षितमथेमाप्नोति चातिशयमेति च तदपि सामान्यम् । यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं कचिदाम्नाति कचिदतिशयञ्चैति, तस्मात् सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति । एषां परिहारेण प्रत्यवस्थानमुन्नेयमिति । इति छलं व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

गङ्गाधरः—एवं वादे छलवचने हेतुरप्यहेतुर्भवति ततोऽहेतुर्विज्ञेय इत्यत उद्दिष्टमहेतुरिति यत् तदाह—अथाहेतुरिति । अहेतुर्नामेत्यादि । हेतुलक्षणाभावात् हेतुसामान्यात् हेतुवदाभासमानो हेतुरुहेतुरुच्यते । स च भिद्यते । अहेतुर्नामेत्यादि । प्रकरणसमः संशयसमो वर्णसम इति त्रिविधोऽहेतुर्नाम । गौतमेन तु पञ्चविधो हेत्वाभास उक्तः । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः इति । तेषां सव्यभिचारस्य हेतुदोषत्ववदन्यत्र च दोषत्वाद्धेतुमात्रदोषत्वाभावाच्च तथा विरुद्धस्य चातीतकालस्य च साधारणदोषत्वात् पृथगिहोक्तिः । वर्णसमस्तु साध्यसम एव । इहोक्तः संशयसमस्तु न गौतमेनोक्त इति विरोधो नाशङ्क्यः प्रतिषेधहेतुषु जातिसंज्ञेषु चतुर्विंशतौ संशयसमवर्ण्यसमयोगौ तमेनाप्युक्तत्वात् । वात्स्यायनस्तु प्रकरणसमव्याख्याने प्रोवाच । यत्र समानो धर्मः संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार एवेति ततो न विरोधः । सर्व्वं तद्व्याख्यातमुत्तरव्याख्याने । ० ।

सामान्ययोगादर्थान्तरकल्पना सामान्यच्छलमिति । सत्सत्प्रशमायेति सता सतः प्रशमः क्रियते इति । त इति तव मत इति कृत्वा वादी पूर्व्वपक्षं करोति, तेन, अविवक्षितेन सत्त्वसामान्येन प्रत्यवस्थानात् सामान्यच्छलं भवति ॥ ५६ ॥

चक्रपाणिः—अहेतुरसाधकहेतुरित्यर्थः । प्रक्रियते साध्यत्वेनाप्रक्रियत इति द्युत्पत्त्या प्रकरणं

इति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुः, यथान्यः शरीरादात्मा नित्य
इति । परो ब्रूयाद् यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्यः । शरीरं
ह्यनित्यमतो विधर्मिणा चानेन भवितव्यमित्येष चाहेतुः, न हि
य एव पक्षः स एव हेतुरिति । संशयसमो नामाहेतुः पुनर्य एव
संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः । यथाऽयमायुर्वेदकदेशम्

अथ प्रकरणसमं हेतुं दर्शयति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुरिति । यस्माद्धेतुः
प्रकरणं चिन्त्यते निर्णयार्थमनेन कारणेनैवमिदमित्युपदिश्यते, हेतुः स
प्रकरणसमो हेतुरहेतुरुच्यते साधकत्वाभावात् । उक्तञ्च गौतमेन । यस्मात्
प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः इति । व्याख्यातश्च वात्स्या-
यनेन । विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम् । तस्य चिन्ता
विमर्शात् प्रभृति प्राङ्निर्णयात् यत् समीक्षणं सा जिज्ञासा यत्कृते स निर्णयार्थं
प्रयुक्त उभयसाम्यात् प्रकरणमतिवर्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते ।
विज्ञानन्तु अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरिति । अत्रानुपलभ्यमान-
नित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि । या तु विमर्गस्य विशेषापेक्षिता ।
उभयाविशेषानुपलब्धिश्च सा न प्रकरणं प्रवर्त्तयति । कथं ? विपर्यये हि
प्रकरणनिवृत्तेः । यदि नित्यधर्मः शब्दे गृह्यते न स्यात् प्रकरणसमम् ।
यदि चानित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्त्तत प्रकरणसमम् । सोऽयं हेतुरुभौ
पक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते । इति । इह तूदाहरति—
यथेत्यादि । अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति पक्षे परो ब्रूयात् । इह खलु
अस्मात् प्रकरणं चिन्त्यते । यस्मादित्यादि । शरीरादन्यत्तान्नित्य आत्मा । तत्र
प्रकरणमिदं शरीरं ह्यनित्यमतः शरीराद् वैधर्म्यवानन्य इति शरीरान्यत्वं नित्य-
त्वमेव ततः प्रकरणसमो हेतुर्न हेतुर्भवति । कस्मादित्यत आह—न हीत्यादि ।
हि यतो य एव पक्षः स एव हेतुर्भवति । आत्मनित्यत्वं पक्षस्तदेव शरीरान्यत्वं
हेतुरिति स्वस्य स्थापनायां स्वस्य कारणत्वं न भवतीति । ० । अथ संशय-
सममाह—संशयसमो नामाहेतुरिति । य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेद-

पक्षः, तेन समः प्रकरणसमः । अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति प्रतिज्ञायां शरीरादन्यत्वं बोध्यम्,
अतो विधर्मिणेति शरीरादनित्याद् विधर्मिणा नित्येनेत्यर्थः । य एव पक्ष इत्यनेनान्यत्वञ्च
शरीरादात्मन इति सिद्धमिति दर्शयति, सति हि नित्यत्वे चेतनाधारस्य शरीरादन्यत्वमपि

आह, किं न्वयं चिकित्सकः स्यान्न वेति संशये परो ब्रूयात् यस्मादयमायुर्वेदैकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति, न च संशयच्छेदहेतुं * विशेषयति । एष चाहेतुर्न हि य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुर्भवति । स वर्यसमो नामाहेतुर्यो हेतुर्वर्या- विशिष्टः, यथा कश्चिद् ब्रूयादस्पर्शत्वाद् बुद्धिरनित्या शब्दवदिति ।

हेतुरिति समानधम्म एव हेतुत्वेन यत्र गृह्यते स संशयसमो हेतुरहेतुर्भवति । तदुदाहरति—यथेत्यादि । कश्चिद्वदति अयमायुर्वेदैकदेशमाह किं न्वयं चिकित्सकः स्यान्न वेति संशयः । कस्मात् ? कोऽप्यचिकित्सक आयुर्वेदैक- दर्शनं कियन्तमंशमायुर्वेदस्य जानाति चिकित्सकोऽपि जानातीत्यतः संशयः । तत्र परो ब्रूयात् यस्मादित्यादि । आयुर्वेदैकदेशवक्तृत्वादयं चिकित्सक इति । एवं ब्रूवाणः परस्मै संशयच्छेदहेतुं न विशेषयति विशेषा- भावात् संशयो नापैति । तस्मादेष हेतुरहेतुः । कस्मादित्यत आह— न हीत्यादि । गौतमेनाप्युक्तं जातिषु । सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः इति । व्याख्यातश्च वात्स्यायनेन । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ संशये न प्रत्यव- तिष्ठते । सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यम् ऐन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन । अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनित्यः संशय इति संशयसमस्योदाहरणं गौतमेन दर्शितं न तु संशयसमस्य लक्षणमिदम् उक्तम् । तस्मादिहोक्तोदाहरणेन सह विरोधो नाशङ्क्यः । एवं बहून्नुदा- हरणानि द्रष्टव्यानि समानानेकधर्मापपत्त्यादिहेतुभ्यः संशये । इति । ० । नन्वन्यः शरीरादात्मा नित्य इति प्रकरणसमो हेतुः साध्यसम एव कथं पृथक् उक्त इत्यत आह—स वर्यसमो नामाहेतुरित्यादि । यो हेतुर्वर्याविशिष्टः

सिध्यति । चावर्वाकपक्षे तु शरीरमेव चेतनमनित्यञ्चेति, तं प्रत्युभयमपि साध्यम्, न साध्यं साधनं भवति, असिद्धत्वादिति भावः । अयमायुर्वेदैकदेशमाहेति आयुर्वेदैकदेशाभिधानं चिकित्सकाचिकित्सकगमकत्वेन संशयहेतुः, एकदेशकथनं हि शास्त्रानभ्यासेऽपि कुतश्चित् श्रवणादपि भवतीति भावः । न विशेषयतीति न संशयच्छेदहेतुं विशिष्टं दर्शयतीत्यर्थः, एष चाहेतुरिति यथोक्तो हेतुरहेतुः संशयाच्छेदक इत्यर्थः । वर्येन साध्येन दृष्टान्तोऽप्यसिद्धत्वेन सम इति वर्य-

तत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरपि वर्ण्यः, तदुभयवर्ण्यविशिष्टत्वाद् वर्ण्य-
समोऽप्यहेतुः ॥ ५७ ॥

अथातीतकालम् । अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं तत्
पश्चात् उच्यते, तत्कालातीतत्वाद्ग्राह्यं भवतीति । परं वा
निग्रहप्राप्तमनिष्टं परिग्रहं पक्षान्तरितं पश्चान्निर्गृहीते तत्
तस्यातीतकालत्वान्निग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

स वर्ण्यसमा नामाहेतुः । वर्ण्यस्तु साध्यधर्मेण धर्मी दृष्टान्तश्च तयोरविशेषो
हेतुर्वर्ण्यसमो हेतुरहेतुर्भवति । तदुदाहरति—यथेत्यादि । अस्पर्शत्वाद्
बुद्धिरनित्या शब्दवदिति । इहानित्यत्वधर्मेण वर्ण्यो दृष्टान्तः शब्दस्तथा
नित्यत्वेनैव धर्मेण वर्ण्यो बुद्धिश्च तदुभयवर्ण्यविशिष्टत्वात् स्वत्वस्पर्शत्वं हेतुः
वर्ण्यसमः । अस्पर्शत्वमप्यनित्यमिति । गौतमेनाप्युक्तम् । साध्यदृष्टान्तयोः
साधर्म्याद् वर्ण्यसम इति । साध्यसमश्चोक्तः । हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी
धर्मः साध्यः । तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः इति जातिषु, हेत्वाभासेषु
च साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः । द्रव्यं छायेति साध्यम् ।
गतिमत्त्वादिति हेतुः । साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात् साध्यसमः । अयमप्य-
सिद्धत्वात् साध्यवत् प्रज्ञापयितव्यः । साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि
गच्छति आहोस्विदावरकद्रव्ये संसर्पति ? आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानो-
ऽयं तेजसो गृह्यते इति सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्तेजोभाग आत्रियते तस्य
तस्य सन्निधिरेवावच्छन्नो गृह्यते इति । आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेध इति ।
एष साध्यसमोऽपि वर्ण्यसम इत्यविरोधः । इति त्रयोऽहेतव एव हेतुमात्रदोषत्वाद्
हेत्वाभासा इष्यन्ते एभ्यस्त्वपरे दोषा न हेतुमात्रस्येति पृथगुच्यते ॥ ५७ ॥

गङ्गाधरः—अतीतकालमित्युद्दिष्टं यत् तदाह—अथातीतकालमिति । अतीत-
कालं नाम तत् यत् पूर्वं वाच्यं तत्पश्चादुच्यते । तदुक्तं कालातीतत्वाद्ग्राह्यं
भवतीति साधारणदोषः । एवं परं वा प्रतिवादिनं वादिनं वा निग्रहप्राप्तं
समः, वर्ण्यः शब्द इति अस्पर्शत्वयोगादनित्यत्वेन शब्दोऽपि साध्यः । न च साध्यो दृष्टान्तो
भवति । उभयवर्ण्यविशिष्टत्वादित्युभयत्र दृष्टान्ते वर्ण्ये च वर्ण्यस्य साध्यस्य साध्यत्वेनाविशिष्ट-
त्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

चक्रपाणिः—यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते इति, यथा—निगमनमभिधाय पश्चात् प्रतिज्ञा

अथोपालम्भः । उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनम् । यथा
पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५६ ॥

निग्रहस्थानप्राप्तं न निवृत्त्य पक्षान्तरितं परिगृह्य पश्चान्निवृत्तीते तस्मिन् परे तस्य
कालातीतत्वात् तत् निग्रहवचनं न समर्थं भवतीति । गौतमेनाप्युक्तं हेत्वाभासेषु ।
कालात्ययापदिष्टः कालातीतः । इति । व्याख्यातञ्चैतद्वात्स्यायनेन । कालात्य-
येन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत
उच्यते । निदर्शनञ्च । नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत् । प्राक्
ऊर्द्धञ्च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते । तथा च शब्दोऽप्यव-
स्थितो वीणादण्डसंयोगेन व्यज्यते, दारुपरशुसंयोगेन वा । तस्मात् संयोग-
व्यङ्ग्यत्वात् नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः, कालात्ययापदेशात् । व्यञ्जकस्य संयोगस्य
कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति । सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं
भवति । न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते । निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः
श्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः, संयोगकालमत्येति । न च
संयोगनिमित्ता भवति । कस्मात् ? कारणाभावाद्धि कार्यभावात् इति ।
एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुहेत्वाभास इति । अवयव-
विपर्ययासवचनं न सूत्रार्थः । कस्मात् ? विपर्ययासेनोक्तो हेतुरुदाहरण-
साधर्म्यात् तथा वैधर्म्यात् साधनं हेतुलक्षणं न जहाति । अजहद्धेतुलक्षणं
न हेत्वाभासो भवति । अवयवविपर्ययासवचनमप्राप्तकालमिति निग्रहस्थान-
मुक्तम् । तदेवेदं किं पुनरुच्यते । इत्यतस्तत्र सूत्रार्थः । इति । हेतुमात्रविषयो
यः कालातीतः स एवेह हेत्वाभासेऽभिहितः । साधारणविषयस्तु तन्त्रेऽस्मिन्
पृथगुक्तं कालातीतमिति न विरोधः ॥ ५८ ॥

गङ्गाधरः—एवं कालातीतानन्तरमुपालम्भो बोधे इति तदुद्देशः कृतः
उपालम्भः । अथोपालम्भ इति । उपालम्भो नाम स यद्यत् खलु हेतोर्दोष-
वचनं प्रत्यक्षादिहेतुरूपलब्धिकारणमुक्तं हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनानि स्थापनायां
यश्चावर्ण्यसमश्च विकल्पसमश्च साध्यसमश्च स चोपालम्भो बहुविधः । तद् यथा—
प्रकरणसमश्च संशयसमश्च वर्णसमश्चावर्णसमश्चोत्कर्षसमश्चापकर्षसमश्च

उच्यते । निग्रहप्राप्तमिति निग्रहणीयं ज्ञातम् । हेतोर्दोषवचनमित्यनेन कालात्ययापदिष्टा-
सिद्धयोरपीहानुक्तयोर्ग्रहणं कर्तव्यम् । उदाहरणार्थं नु अहेतव उक्ताः । हेतुवदाभासन्त इति

अथ परिहारः । परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणम् । यथा नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवल्लिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्यापगमान्नोपलभ्यन्ते तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्च ॥६०॥

विकल्पसमश्च साध्यसमश्च साधम्प्रसमश्च वैधम्प्रसमश्च प्राप्तिसमश्चाप्राप्तिसमश्च प्रसङ्गसमश्च प्रतिदृष्टान्तसमश्चानुत्पत्तिसमश्चाहेतुसमश्चापत्तिसमश्चाविशेषसमश्चोपपत्तिसमश्चोपलब्धिसमश्चानुपलब्धिसमश्च नित्यसमश्चानित्यसमश्च कार्यसमश्चेति । तत्र यथा—पूर्वं हेत्वाभासा अहेतवस्त्रयो व्याख्यातास्त इहोदाहर्त्तव्या अपरे च ॥ ५९ ॥

गङ्गाधरः—तेषां दोषाणाञ्च परिहारः कर्त्तव्य इति तदनन्तरं परिहार उद्दिष्टमाह—अथ परिहार इति । परिहारो नामेति । तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणमुद्धारः प्रत्यवस्थानमित्यनर्थान्तरमिति । इत्युपालम्भपरिहारौ जातिशब्देन गौतमेनोक्तौ । तत्र परिहारश्चोत्तरविशेषः । तद् यथा—गौतमोक्ता जातिः । साधम्म्यवैधम्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति । प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः । स च प्रसङ्गः । साधम्म्यवैधम्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम् उपालम्भः प्रतिषेधश्चेति द्वयी जातिः । उदाहरणसाधम्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधम्म्येण प्रत्यवस्थानम् । यत्रोदाहरणवैधम्म्यात् साध्यसाधनं हेतुस्तस्योदाहरणवैधम्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थ इत्यतो जातिरित्युच्यते । तद्विकल्पाज्जातिबहुत्वम् । तस्य साधम्म्यवैधम्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वम् । तद् विभज्यते । साधम्म्यवैधम्म्यात्कर्षापकर्षवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्तप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-प्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्तौपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः । ताः खल्विमा जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतव उपालम्भाः । एषां क्रमेण लक्षणान्युक्तानि गौतमेन तानि प्रकरणसमादिक्रमेण दर्शयन्ते । तद् यथा—उभयसाधम्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमो हेतुरुपालभ्यते । उभयस्य पक्षद्वयस्य साधम्म्यात् पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तौ प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमो हेतुः । यथा पूर्वपक्षवादी भाषते । अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति । तत्र प्रक्रिया यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्यः । शरीरं ह्यनित्यम् हेत्वाभासाः । यथा—‘नित्यमात्मनि’ इत्यादिना प्रकरणसमत्वेनोक्तहेतौ दोषमुद्धरति । नित्यम् इति सर्वदा । जीवल्लिङ्गानि प्रतिसन्धानस्मरणादीनि । तस्यापगमान्नोपलभ्यन्त इत्यनेन

अतो विधम्मणा चानेन भवितव्यमित्येष प्रकरणसमहेतुरिति हेतौ दूषणवचन-
माह प्रतिपक्षवादी । तत्र तं दोषं परिहरति पूर्वपक्षवादी । यथेत्यादि ।
नित्यं शरीरस्थे सत्यात्मनि जीवलिङ्गानि प्राणापानादीन्युपलभ्यन्ते ।
तस्यात्मनः शरीरादपगमान्न जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्माच्छरीरादन्य आत्मा
नित्य इति, न तु यस्मादन्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्य इति प्रकरणसमत्वदोषो
हेतोः परिहृतः । इति । वात्स्यायनेनोदाहृतम् । उभयस्य पक्षद्वयस्य साधम्म्यात्
पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तौ प्रक्रिया । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घट-
वदिति पूर्वपक्षवादी स्वपक्षं प्रवर्तयति । द्वितीयस्तु तत्राह अनित्यः शब्दः
प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वं कष्टाद्यभिघातप्रयत्नानन्तरमभि-
व्यक्तत्वं शब्दस्य यस्य प्रयत्नानन्तरीयत्वाभावः स नित्यः । नित्यवैधम्म्यात्
अनित्य इति प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानम् । समानश्चैतद्वैधम्म्येऽपि
उभयपक्षे साधम्म्यादनित्यत्वसाधनप्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति । तत्र
पूर्वपक्षवादी तं दोषं परिहरति । प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुप-
पत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः । उभयसाधम्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात्
प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति । यदुभयसाधम्म्यं तत्रैकतरः प्रतिपक्षः इत्येवं
सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति । प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्नः प्रतिषेधो यतः प्रति-
पक्षोपपत्तिः प्रतिषेधोपपत्तिश्चेति विप्रतिषिद्धमिति । तत्त्वानवधारणाच्च
प्रक्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रकरणावसानात् । तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रकरणं
भवतीति परिहार उक्तः । अथ संशयसमस्तु पूर्वं यो दर्शितः । अय-
मायुर्व्वेदैकदेशमाह किं न्वयं चिकित्सको न वेति संशये परो ब्रूयात्—यस्मात्
अयमायुर्व्वेदैकदेशमाह तस्माच्चिकित्सक इति । अत्र हेतौ दूषणवचनमुक्तं
न हि य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुर्भवतीति संशयसम इति । तत्रायं
परिहारः उक्तो गौतमेन । साधम्म्यात् संशये न संशयो वैधम्म्यादुभयथा
वा संशयोऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेध इति ।
विशेषाद्वैधम्म्यादवधार्यमाणेऽर्थे पुरुष इति न स्थाणुपुरुषसाधम्म्यात् संशयो-
ऽवकाशं लभते । एवं वैधम्म्याद्विशेषात् अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्
अवधार्यमाणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्यसाधम्म्यात् संशयोऽवकाशं न
लभते । यदि वै लभेत, ततः स्थाणुपुरुषसाधम्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः
प्रसज्यते । गृह्यमाणे च विशेषे नित्यसाधम्म्यं संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते ।
न हि गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधम्म्यं संशयहेतुर्भवतीति

वात्स्यायनेन व्याख्यातमिति । तथैवात्र यस्मादायुर्व्वेदैकदेशमाह तस्मादयं
चिकित्सक इति संशयसमो हेतुर्न भवति । नाचिकित्सको ह्यायुर्व्वेदैक-
देशमाह यश्चापरः कश्चिदेकश्लोकादिकमाह स चायुर्व्वेदैकदेशोऽपि नाशेष-
विशेषेण तेन व्याख्यातुं शक्यते, तस्मात् स आयुर्व्वेदैकदेशमाहेति नेष्यते ।
यस्मादयमायुर्व्वेदैकदेशमशेषविशेषेण व्याख्यायाह तस्मादयमायुर्व्वेदैकदेश-
माहेतीष्यते तस्मादयं चिकित्सक इति नास्त्यत्र संशय इति कथं संशयसमः
स्याद्धेतुरिति परिहारः । अथ वर्ण्यसमस्तु यो दर्शितः । अनित्या बुद्धिः
अस्पृशत्वाच्छब्दवदिति । वर्ण्यः शब्दोऽस्पर्शा बुद्धिश्च वर्ण्या तयोः सम एव
हेतुरिति वर्ण्यसमो हेतुरहेतुस्तत्रायमुपालम्भ उक्तो गौतमेन । साध्यदृष्टान्तयोः
धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमा इति ।
तत्र स्थापनीयो वर्ण्यो विपर्ययादवर्ण्यः । तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्ययस्य
च तौ वर्ण्यावर्ण्यसमौ भवत इति अनित्या बुद्धिरिति बुद्धिवर्ण्या तस्यास्तु
धर्मोऽस्पर्शत्वं दृष्टान्तश्च शब्दो वर्ण्यस्तस्य धर्मोऽप्यस्पर्शत्वं तयोर्वर्ण्ययोः
समो हेतुरस्पर्शत्वधर्मकमस्पर्शत्वमिति वर्ण्याभ्यां समत्वादवर्ण्यसम इति । तत्र
परिहारश्चायमुक्तो गौतमेन । किञ्चित् साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वधर्म्यादप्रति-
षेधः । इति । अनित्या बुद्धिरस्पर्शत्वाद् यथा शब्द इत्यत्र यथा शब्दः स्पर्शाभाव-
रूपेण स्पर्शनेन्द्रियग्राह्योऽप्यस्पर्शा न तथा स्पर्शनेन्द्रियग्राह्या चास्पर्शा
बुद्धिरित्यतस्त्वस्पर्शत्वमात्रसाधर्म्याद्वैधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्न वर्ण्यसमतया प्रति-
षेधः स्यात् । किञ्चित् साधर्म्यादुपमानं यथा शब्द इति । अथावर्ण्यसमश्च
असाध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्च भवति । यथा अनित्या बुद्धिः
अस्पृशत्वाद् यथा शब्द इति । अत्र बुद्धिरनित्यत्वेन वर्ण्या शब्दश्चानित्यत्वेन
वर्ण्यः । तदुभयमस्पर्शमस्पर्शत्वश्चास्पर्शमिति वर्ण्यासमः । गन्धादिरिहावर्ण्याश्चा-
स्पर्शश्च तथाचास्पर्शत्वमप्यस्पर्शं दृष्टान्तश्चास्पर्शा रस इति । तदुभयसाध्यत्वा-
दवर्ण्यसमो हेतुरस्पर्शत्वादिति । तस्य परिहारश्च । किञ्चित्साधर्म्यादुप-
मानाद्वैधर्म्यादुपसंहारसिद्धेरप्रतिषेध इति । अवर्ण्यस्तु गन्धादिर्गुणस्तत्र
दृष्टान्तो रसः केवलस्पर्शगुणाभावेन किञ्चिद्धर्मणोपमानं तत्र वैधर्म्या-
दुपसंहारः । रसो रसनेन्द्रियग्राह्योऽस्पर्शा न तथा गन्ध इति सिध्यति

मृतशरीरे चेतनाद्यभावादन्यदेव तत्कारणमुन्नीयते, यदपगमाच्च चेतयते मृतशरीरम् । तस्मात्
अन्यत्वमात्मनः सिद्धम् । ततश्च शरीरादन्यत्वात् शरीरविधर्मत्वेन पूर्व्वव्युत्पादितेन नित्यत्वमपि
सिध्यतीत्याह—नित्यइचेति ॥ ५८ ६१ ॥

तस्मान्नावर्णसम इति । अथोत्कर्षसमस्तु साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभय-
 साध्यत्वाच्च भवति । दृष्टान्तधर्मं साध्येन समासक्तं कुर्वन् हेतुरुत्कर्षसमो
 भवति । यथा क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगालोष्ट्रवदिति । लोष्ट्रवदेव
 स्पर्शवानपि भवति । अथ न स्पर्शवानात्मा लोष्ट्रवत् । क्रियावानपि लोष्ट्रवत्
 स्पर्शं न प्राप्नोतीति विपर्यये वा विशेषो वक्तव्यः । इत्युत्कर्षसमे क्रियाहेतु-
 गुणयोगन्तु दृष्टान्तस्य लोष्ट्रस्यापकर्षगुणगुरुत्वादिधर्मं क्रियावदात्मना साध्येन
 सह समासक्तं कुर्वन् द्वयोः क्रियाहेतुगुणेष्व्वात्मगुणश्चैतन्यमुत्कर्षस्तद् योगसम
 इति । तस्य परिहारश्च किञ्चित्साधर्म्यादुपमाने वैधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्न
 प्रतिषेध इति क्रियाहेतुगुणयोगे दृष्टान्तो लोष्ट्रवदिति किञ्चित्साधर्म्यात् ।
 पाञ्चभौतिकं हि लोष्ट्रं तत्र वाय्वादीनि सक्रियाणि तद्वत्त्वात् सक्रियम् ।
 आत्मा च सक्रियो मनसा सक्रियेण सह योगादिति वैधर्म्याद् यथा लोष्ट्रं
 क्रियाहेतुगुणयुक्तं न तथात्मेति उपसंहारसिद्धेरुत्कर्षसमतया हेतोः प्रतिषेधो
 न युक्त इति । अथापकर्षसमश्च साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्च
 भवति । साध्ये हि धर्माभावं दृष्टान्तात् प्रसक्तं कुर्वन् हेतुरपकर्षसमो भवति ।
 क्रियावान् आत्मा क्रियाहेतुगुणयोगालोष्ट्रवदिति लोष्ट्रः क्रियावान् न तु
 विभुर्दृष्टान्तः । आत्मा तु क्रियावान् विभुश्चाविभुर्भवतु । अपकर्षो ह्यविभुत्वं
 लोष्ट्रस्येति साध्ये क्रियावत्यात्मनि विभुत्वधर्माभावं दृष्टान्ताल्लोष्ट्रात् प्रसक्तं
 करोति क्रियाहेतुगुणयोग इत्येष हेतुस्तस्मादपकर्षसमः । तस्य परिहारश्च
 किञ्चित् साधर्म्यादुपमाने वैधर्म्यादुपसंहारसिद्धेरप्रतिषेध इति । आत्मनः
 क्रियावत्त्वे किञ्चित्साधर्म्याल्लोष्ट्र उपमानं सिध्यति गुरुत्वादिभिर्गुणैर्लोष्ट्रः
 श्लेष्मवर्द्धनादिकर्मकृत् । आत्मा च चैतन्यादिगुणयोगाच्चेतनत्वादिकर्मकृदिति
 साधर्म्यादुपमानात् । वैधर्म्यादविभुत्वविभुत्वाद् यथा लोष्ट्रो न विभुर्न
 तथात्मा भवत्यविभुरित्युपसंहारसिद्धेरपकर्षसमतया हेतोः प्रतिषेधो न युक्त
 इति । अथ विकल्पसमोऽपि साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्च
 भवतीति । यथा—साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्म-
 विकल्पं प्रसक्तं कुर्वन् हेतुर्विकल्पसमो भवति । यथा क्रियावानात्मा क्रिया-
 हेतुगुणयोगालोष्ट्रवदिति । क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद्गुरुद्रव्यं यथा लोष्ट्रः ।
 किञ्चिच्च लघुद्रव्यं यथा वायुः । एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत्
 यथा लोष्ट्रः । किञ्चिदक्रियं यथात्मा । इति विकल्पसमत्वपरिहारे विशेषो
 वाच्यः । किञ्चित् साधर्म्यादुपमाने वैधर्म्यादुपसंहारसिद्धेरप्रतिषेध इति ।

किञ्चित्साधर्म्यादुपमाने वैधर्म्यादुपसंहारसिद्धेरप्रतिषेध इति । क्रिया-
वानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगालोष्ट्रवदिति । लोष्ट्रो गुरुः क्रियाहेतुगुणवान्
वायुलघुः क्रियाहेतुगुणवान् भवतु । आत्मा मनसा युक्तत्वेन सक्रियस्तदंशे
लोष्ट्रस्य गुरुत्वादिगुणयोगेन साधर्म्यादुपमानत्वे सिद्धे यथा लोष्ट्रो यद्-
गुणेन क्रियावान् न तथा तद्गुणेन क्रियावानात्मेति वैधर्म्यादुपसंहारसिद्धे-
र्विकल्पसमतया हेतोः प्रतिषेधो न युक्त इति परिहारः । एवं साध्यसमोऽपि
साध्यदृष्टान्तयोधर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्च भवति । हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी
धर्मः साध्यः । तं साध्यं दृष्टान्ते प्रसजन् हेतुः साध्यसमो भवति । यथा
क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगालोष्ट्रवदित्यत्र यदि यथा लोष्ट्रस्तथा प्राप्त-
स्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट्र इति । साध्यश्चायं क्रियावानिति लोष्ट्रोऽपि
साध्य इति । अथ नैवम् । न तर्हि यथा लोष्ट्रस्तथात्मेति साध्यसमो
हेतुः । तत्र परिहारः । किञ्चित्साधर्म्यादुपमाने वैधर्म्यादुपसंहारसिद्धेः
अप्रतिषेधः । साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः । यथा लोष्ट्र इति किञ्चित्-
साधर्म्यादुपमानं क्रियाहेतुगुरुत्वादिगुणवत्त्वेन क्रियावत्त्वात् । न तथा आत्मा
गुरुत्वादिगुणयोगात् क्रियावान् परन्तु मनसा संयुक्त्वात् क्रियावानिति
वैधर्म्यादुपसंहारसिद्धेः । एवं यथा लोष्ट्रस्तथात्मेति साध्यातिदेशेन यथात्मा
तथा लोष्ट्र इत्यनेन दृष्टान्तेऽप्युपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नं लोष्ट्रस्य प्रतिष्ठा-
भावादित्यतो न साध्यसमत्वं दोषो हेतोरिति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुप-
संहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ । साधर्म्येणोपसंहारे
साध्यधर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्येणैव प्रत्यवस्थानमविशेष्यमाणं स्थापना-
हेतुतः साधर्म्यसमो हेतुः प्रतिषेधः । यथा—क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुण-
योगालोष्ट्रवत् । क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्ट्रो यथा क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात्
क्रियावान् । एवमुपसंहारे परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । निष्क्रिय आत्मा
विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् । यथाकाशम् । यथा विभु चाकाशं निष्क्रियश्च
तथा चात्मा विभुस्तस्मान्निष्क्रियः । न चास्ति विशेषहेतुः । क्रियावत्
साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यम्, न पुनरक्रियसाधर्म्यान्निष्क्रियेण
भवितव्यमिति विशेषहेतुभावात् साधर्म्यसमो हेतुः प्रतिषेधः उपालम्भः ।
इति । एवं वैधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्तेर्वैधर्म्येणैव प्रत्यव-
स्थानमविशेष्यमाणं प्रतिष्ठापनाहेतुतो वैधर्म्यसमः प्रतिषेध उपालम्भः ।
यथा—क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगालोष्ट्रवदिति । इह क्रियाहेतु-

गुणयुक्तो लोष्टः परिच्छिन्नो दृष्टः, न च तथात्मा परिच्छिन्नः क्रियाहेतुगुण-
युक्तस्तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावानिति । न चास्ति विशेषो हेतुः । क्रियावत्-
साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं, न क्रियावद्वैधर्म्येण निष्क्रियेण भवितव्यं
विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः । वैधर्म्येण चोपसंहारे निष्क्रिय आत्मा
विभुत्वात् । यथा लोष्टः । क्रियावद् द्रव्यमविभु दृष्टम् न च तथात्मा
भवत्यविभुस्तस्मान्निष्क्रिय इति वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । निष्क्रियं द्रव्यम्
आकाङ्क्षं क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टं तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति । न चास्ति
विशेषहेतुः । क्रियावद्वैधर्म्येण निष्क्रियेण भवितव्यम्, न पुनरक्रिय-
वैधर्म्येण क्रियावता भवितव्यमात्मनेति विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः ।
अनयोः परिहारः । गोत्वाद् गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः । साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्य-
मात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था सा तु धर्मविशेषेणोप-
पद्यते । गोसाधर्म्याद् गोत्वाज्जातिविशेषाद् गौः सिध्यति न तु सास्नादि-
सम्बन्धात् । ततो न साधर्म्यसमो हेतुरिति, न च वैधर्म्यसमोऽपि ।
निष्क्रिय आत्मा विभुत्वात् क्रियावद् द्रव्यमविभु दृष्टं यथा लोष्ट इति वैधर्म्य-
मात्रेण साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था सा तु धर्मविशेषेणोप-
पद्यते गोत्वाद् गोसिद्धिवत् । अश्वादिवैधर्म्याद् गोत्वादेव गोसिद्धिः, न तु
गुणादिभेदात् । इति ।

अथ प्राप्त्यप्राप्तिसमौ । प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्या अविशिष्ट-
त्वादप्राप्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ । हेतुः प्राप्य वा साध्यं
साध्येदप्राप्य वा साध्येदिति । न तावत् साध्यं प्राप्य साध्येत् ।
हेतोः प्राप्यामविशिष्टत्वादसाधकः स्यात् । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां
किं कस्य साधकं साध्यं वा भवति । अथाप्राप्य साध्यं साधको
न भवति नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्याः प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः ।
अप्राप्याः प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः । यथायं ज्वरः सन्तापादिति । सन्तापो
हतुर्ज्वरं प्राप्य न साधको भवति द्वयोरविशिष्टत्वात् । द्वावपि हि वर्तमान-
त्वेनाविशिष्टौ किं ज्वरः साध्यः सन्तापः साधकः किं सन्तापः साध्यो ज्वरः
साधकः । अयं सन्तापो ज्वरत्वादयं ज्वरो वा सन्तापादिति प्राप्तिसमः ।
अप्राप्तिसमस्तु पूर्वरूपेण ज्वरो भविष्यतीति साध्यते । तत्र ज्वरमप्राप्य पूर्वरू-
पाणि कथं भाविज्वरं साधयन्ति । न ह्यप्राप्तो दीपस्तमो हन्ति । ततो-
ऽप्राप्तिसमो हेतुर्ज्वरो भविष्यति श्रमारतिप्रभृतिभ्य इति । अथानयोः परिहारः ।

घटादिनिष्पत्तिदशनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः । हेतुदूषणमुभयथा न युक्तम् । कर्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य मृदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति । तथा हेतुः साध्यं प्राप्य साधयति । तस्मात् प्राप्तिसमतया हेतोर्दूषणमसाधु । एवमप्राप्य साधकत्वेऽपि दूषणमसाधु । आभिचारिककर्मणा पीडने सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति तस्मादप्राप्तिसमतया हेतोर्दूषणमसाधु । अथ प्रसङ्गसमप्रतिदृष्टान्तसमौ तु । दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ । साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं हेतौ दूषणं प्रसङ्गसमः । क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोप्सु इति हेतुर्नापदिश्यते । अनेन कारणेनैवमिति नोपदिश्यते । इति दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रसक्तिसमो हेतुः । न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति । प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तसमः । क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगात् लोप्सुवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते । क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियम् इति । कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुगुणः । वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः । वायुवनस्पतिसंयोगवदिति प्रतिदृष्टान्तसमः । तत्राद्यस्य परिहारः । प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिः । तयोः प्रसङ्गसम-प्रतिदृष्टान्तसमयोर्विनिवृत्तिः प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत् । अथ के प्रदीपमुपाददते किमर्थं वेति पृष्ठः खल्वयं वक्तुम् अर्हति । दिदृक्षमाणाः प्रदीपमुपाददते दृश्यदशनेनार्थमिति । कस्मात् ते प्रदीपान्तरं नोपाददते अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः । तत्र यथा प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपान्तरग्रहणं निरर्थकं तथा क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोप्सु इत्यत्र दृष्टान्तस्य कारणापदेशो व्यर्थः । इति । अथ दृष्टान्तः किमर्थमुच्यते । अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति । अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः किमर्थं दृश्यते । यदि प्रज्ञापनार्थं प्रज्ञातो दृष्टान्तः स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति । तस्य प्रज्ञापनार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमतया हेतुदूषणमयुक्तमिति । प्रतिदृष्टान्तसमस्य परिहारोऽयम् । प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः । प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरूपदिश्यते । अनेन प्रकारेण प्रतिदृष्टान्तः साधको न दृष्टान्त इति । एवं प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे सति नाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते । स च कथमहेतुर्न स्यात् ? यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यादिति । इति प्रतिदृष्टान्तसमतया हेतुदूषणमयुक्तम् । अथानुत्पत्तिसमः । प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसम इति । उत्पत्तेः पूर्वं कारणाभावादनुत्पत्तिसमः । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्तेऽपर आह—प्रागुत्पत्तेः

अनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वे कारणं नास्ति । तदभावान्नित्यत्वं प्राप्तं नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति । इत्यनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानं हेतोर्दोषवचनम् उपालम्भोऽनुत्पत्तिसम इति । ०। अस्य परिहारस्तु । तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेध इति । तथाभावादुत्पन्नस्येति । उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति । प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति । उत्पन्नस्य शब्दभावात्, शब्दस्य सतः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणमुपपद्यते कारणोपपत्तेश्चायुक्तोऽयं दोषः, प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादिति । ०। अथाहेतुसमः । त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः । इति । हेतुः साधनं, तत् साध्यात् पूर्व पश्चात् सह वा भवेत्; यदि पूर्वं साधनम् असति साध्ये कस्य साधनं स्यात्, अथ पश्चात् तदा चासति साधने कस्येदं साध्यमिति, अथ युगपत् साध्यसाधने द्वयोर्विद्यमानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुना न विशिष्यते । अहेतुना साधम्मर्यात् प्रत्यवस्थानमुपालम्भः खलु हेतोर्दोषवचनमिदमहेतुसमाख्यं भवति । अस्य परिहारः । न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः । इति । न त्रैकाल्यासिद्धिः, कस्मात् ? हेतुतः साध्यसिद्धेरिति । निर्व्वर्त्तनीयस्य निर्व्वर्त्तितः । विज्ञेयस्य विज्ञानम् । उभयं कारणतो दृश्यते । सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय इति । हेतुतो हि साध्यसिद्धिर्न हि हेतुमन्तरेण किमपि सिध्यति । यत्सिद्धौ यस्य साधनयोग्यता यस्य साध्ययोग्यता तत्तस्य साधनेन तत्साध्यं साध्यते । यदा येन यत् साध्यते तदा तत् तस्य साध्यमुच्यते तत् तस्य साधनञ्च । द्वयन्तु विद्यमानमपि स्वरूपेणैव वर्त्तते । न तु प्राक् साधनारम्भात् साध्यसाधनरूपेण द्वयं गृह्यते । यदा साध्यितुमारभते तदा यत् साध्यते तत् साध्यत्वेन गृह्यते येन साध्यते तत् साधनत्वेन गृह्यते, इति हेतुतः साध्यसिद्धिस्तत्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । यत् तु खलूक्तमसति साध्ये किं कस्य साधनमिति । यत् तु निर्व्वर्त्तते यच्च विज्ञायते तस्येति । प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः । पूर्वं पश्चाद् युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यते । प्रतिषेधानुपपत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति । ०। अथार्थापत्तिसमः । अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेः अर्थापत्तिसम इति । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदिति स्थापिते पक्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः स्यात् । यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधम्मर्यादनित्यः शब्द इति, अत्रार्थादापद्यते नित्यसाधम्मर्यात् नित्य इति । अस्ति ह्यस्य नित्येन साधम्मर्यामस्पर्शत्वमिति । अथास्य परिहारः । अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादैनैकान्तिकत्वाच्चार्था-

पत्तेः । इति । अनुपपाद्यसामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यते इति ब्रुवतः पक्षहानेः
 उपपत्तिरनुक्तत्वात् । अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नस्य नित्यपक्षस्य हानिरिति ।
 अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः, उभयपक्षसमा चेयमर्थापत्तिः । यदि नित्यसाधर्म्यात्
 अस्पर्शत्वादाकाशवच्च नित्यः शब्दः अर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्ना-
 नन्तरीयकत्वादनित्य इति । न चेयं विपर्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्तिः । न
 खलु वै घनस्य ग्रावणः पतनमित्यर्थादापद्यते द्रवाणामपां पतनाभाव इति ।
 अथाविशेषसमः । एकधर्माणोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोप-
 पत्तेरविशेषसम इति । एको धर्मः प्रयत्नान्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यते ।
 इत्यविशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते । कथम् ? सद्भावोप-
 पत्तेः । एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यते, सद्भावोपपत्तेः सर्वस्याविशेष-
 प्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः । इत्युपालम्भः । तस्य परिहारः । क्वचित्
 धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः । इति । यथा साध्यदृष्टान्तयोः
 एकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योपपत्तेरनित्यत्वधर्मान्तरमविशेषः, एवं
 सर्वभावाणां सद्भावोपपत्तिनिमित्तधर्मान्तरमस्ति येनाविशेषः स्यात् । तथा
 अनित्यत्वमेव धर्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्वत्र स्यादित्येवं
 खल्वेव कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भावाः सद्भावोपपत्तेरिति पक्षः प्राप्नोति ।
 तत्र प्रतिज्ञाथेव्यतिरिक्तमन्यदुदाहरणं नास्ति, अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्ति इति
 प्रतिज्ञैकदेशस्योदाहरणत्वमुपपन्नम् । न हि साध्यमुदाहरणं भवति । ततश्च
 नित्यानित्यभावादनित्यत्वानुपपत्तिः । तस्मात् सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेष-
 प्रसङ्ग इति निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति । सर्वभावाणां सद्भावोपपत्तेरनित्यत्व-
 मिति ब्रुवताऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं तत्रानुपपन्नप्रतिषेध उपालम्भ इति ।
 अथोपपत्तिसमः । उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः । यद्यनित्यत्वकारणत्वं
 प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्द इति, नित्यत्व-
 कारणमप्युपपद्यतेऽस्यास्पर्शत्वमिति नित्यः शब्द इत्युपपद्यते । उभयस्य
 अनित्यत्वनित्यत्वस्य कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानं दूषणवचनमुपपत्तिसम इति ।
 तस्य परिहारः । उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । इति । उभयकारणोप-
 पत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वं प्रतिषिध्यते । यदि प्रति-
 षिध्यते, नोभयकारणोपपत्तिः स्यात् । उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्व-
 कारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते । तदभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः । व्याघातात्
 प्रतिषेध इति चेत् ? समानो व्याघातः । एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं व्याहर्तुं

ब्रूवतोक्तः प्रतिषेध इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः समानो व्याघातः । स च नैकतरस्य साधक इति ।० अथोपलब्धिसमः । निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः । इति । निर्दिष्टस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि वायुनोदनाद् वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते ; निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्म्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपालम्भ उपलब्धिसमः इति । तस्य परिहारः । कारणान्तरादपि तद्धर्म्मोपपत्तेरप्रतिषेध इति । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रूवता कारणत उपपत्तिरभिधीयते । न कार्यस्य कारणनियमः । यदि च कारणान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते । किमत्र प्रतिषिध्यते ? न प्रागुच्चारणाद् विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिः । कस्मात् ? आवरणाद्यनुपलब्धेः । यथा विद्यमानस्योदकादेरर्थस्यावरणादेरनुपलब्धिः । नैवं शब्दस्याग्रहणकारणेनावरणादिनानुपलब्धिः । गृह्यते चैतदस्याग्रहणकारणमुदकादिवन्न गृह्यते । तस्मादुदकादिविपरीतः शब्दोऽनुपलभ्यमान इति ।० अथानुपलब्धिसमः । तदनुपलब्धेरनुपलम्भाद् अभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः इति । तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते । अनुपलम्भान्नास्तीत्यभावोऽस्याः सिध्प्रति । अभावसिद्धौ हेत्वभावात् तद्विपरीतमस्तित्वावरणादीनामवधार्यते । तद्विपरीतोपपत्तेर्यत् प्रतिज्ञातं न प्रागुच्चारणाद् विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिरित्येतन्न सिध्प्रति । सोऽयं हेतुरावरणानुपलब्धेरित्यावरणादिषु चावरणाद्यनुपलब्धौ च समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितोऽनुपलब्धिसमो भवति । तस्य परिहारः । अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः । आवरणाद्यनुपलब्धेरुपलब्धिर्नास्ति, अनुपलम्भादित्यहेतुः । कस्मात् ? अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेः । उपलम्भाभावमात्रत्वादनुपलब्धेः । यदस्ति तदुपलब्धेर्विषयः । अनुपलभ्यमानं नास्तीति प्रतिज्ञायते । सोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरुपलम्भाभावोऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्तमानो न स्वविषयं प्रतिषेधति । अप्रतिषिद्धा चावरणादुपलब्धिहतत्वाय कल्प्यते । आवरणादीनि तु विद्यमानत्वादुपलब्धेर्विषयास्तेषामुपलब्ध्या भवितव्यमिति । यत् तानि नोपलभ्यन्ते तदुपलब्धेः स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावादनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो गम्यते । न सन्त्यावरणादीनि शब्दस्य अग्रहणकारणानि । इति अनुपलम्भादनुपलब्धिः सिध्प्रति, विषयः स तस्येति । कथं तर्ह्यवस्तु स्याद्विषय इति ? बानविकल्पानां भावाभावसंवेदनाद्ध्यात्मम् । अहेतुरित्यनुवर्तते । शारीरे शरीरिणां बानविकल्पानां भावाभावौ संवेदनीयौ ।

अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशयज्ञानमिति । एवं प्रत्यक्षानुमानागमस्मृति-
 ज्ञानेषु सेयमावरणाद्यनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावः स्वसंवेद्यः, नास्ति मे शब्दस्य
 आवरणादुपलब्धिरिति नोपलभ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणादीनीति ।
 तत्र यदुक्तं तदुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धिरिति, एतन्नोपपद्यते । इति । ॥ अथ
 नित्यसमः । नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः । अनित्यः शब्द
 इति प्रतिज्ञायते । तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यम् अथानित्यम् ? यदि तावत् सदा
 भवति धर्मस्य सदाभावाद्धर्मिणोऽपि सदाभाव इति नित्यः स्याच्छब्द
 इति । अथ न सर्व्वदा भवति, अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्दः । एवं नित्यत्वेन
 प्रत्यवस्थानान्नित्यसम इति । तस्य परिहारः । प्रतिषेध्ये नित्यमनित्य-
 भावादनित्येऽनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः । इति । प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यम्
 अनित्यभावादित्युच्यमानेऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम् । अनित्ये चानित्यत्वोप-
 पत्तेश्च नानित्यः शब्द इति प्रतिषेधो नोपपद्यते । अथ नाभ्युपगम्यते ।
 नित्यमनित्यभावादिति हेतुर्न भवति । इति हेत्वभावात् प्रतिषेधानुपपत्तिरिति ।
 उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र परिप्रश्नानुपपत्तिः । सोऽयं
 प्रश्नः—तदा नित्यत्वं किं शब्दे सर्व्वदा भवति अथ न ? इत्यनुपपन्नः । कस्मात् ?
 उत्पन्नस्य यो निरोधादभावः शब्दस्य तदनित्यत्वम् । एवं सत्यधिकरणाधेय-
 विभागो व्याघातान्नास्तीत्यभावो वस्तुभूतः । नित्यमिति विरोधाच्चानित्यत्वम्
 अनित्यतात्वञ्चैकस्य धर्मिणो धर्मो विरुध्येते । न सम्भवतः । तत्र यदुक्तं
 नित्यमनित्यभावान्नित्य एव, तदवर्त्तमानार्थमुक्तमिति । ॥ अथानित्यसमः ।
 साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्व्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति । अनित्येन
 घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोऽस्ति घटेनानित्येन सर्व्वभावाणां
 साधर्म्यमिति सर्व्वस्यानित्यत्वमनिष्टं सम्पद्यते । सोऽयमनित्येन प्रत्यव-
 स्थानादुपलम्भादनित्यसम इति । तस्य परिहारः । साधर्म्यादसिद्धेः
 प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्यात् । इति । प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं
 पक्षनिर्व्वर्त्तकम् । प्रतिपक्षलक्षणः प्रतिषेधः । तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं
 प्रतिज्ञायोगः । तद् यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः, साधर्म्यादसिद्धेः ।
 प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति । दृष्टान्ते च साध्यसाधन-
 भावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः इति । दृष्टान्ते
 यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते, स हेतुत्वेनाभिधीयते ; स चोभयथा
 भवति । केनचित् समानः कुतश्चिद्विशिष्टः । सामान्यात् साधर्म्यं विशेषाच्च

वैधर्म्यमात्रं । एवं साधर्म्यविशेषो हेतुर्नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा, साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रञ्चाश्रित्य भवानाह—साधर्म्यमात्रं तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वावित्यत्र प्रसङ्गादनित्यसमः इति । एतदयुक्तमिति । अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यमिति । अथ कार्यसमः । प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः इति । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति, यस्य प्रयत्नानन्तरम् आत्मलाभस्तत् खल्वभूत्वा भवति । यथा—घटादिकार्यम्, अनित्यमिति न भूत्वा भवतीत्येतद् विज्ञायते । एवं व्यवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनाम् । व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिः व्यवहितानाम् । तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्याहो अभिव्यक्तिः ? इति विशेषो नास्ति । कार्यविशेषेण प्रत्यवस्थानमुपालम्भः कार्यसम इति । तस्य परिहारः । कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपलब्धेः । सति कार्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्तौ । यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धेः कारणं व्यवधानमुपपद्यते, व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तरभाविणोऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति । न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यते । यस्य प्रयत्नानन्तरं व्यवधानापोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति, तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यते । हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपद्यते अनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यादिति । यदि चानैकान्तिकत्वादसाधकम्, प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः । प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः, किञ्चित् प्रतिषेधति किञ्चिन्न प्रतिषेधति । तदनैकान्तिकत्वान्न साधकः प्रतिषेधः । अथवा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादः, नाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः । नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिः, नोत्पाद इति विशेषहेत्वभावः । सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव इत्युभयमप्यनैकान्तिकमिति । सर्वत्रैवम् । सर्वत्र प्रकरणसमादिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्राविशेषो दृश्यते तत्रोभयोः पक्षयोः समः प्रसज्यते इति । प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद् दोषः । योऽयं प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापद्यते, सोऽयं विप्रतिषेधे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधे प्रतिषेधवत् समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापद्यते । तत्रानित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति साधनवादिनः स्थापना प्रथमः पक्षः । प्रयत्नकार्यानेककार्यत्वात् कार्यसम इति दूषणवादिनः प्रतिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः, स च प्रतिषेध इत्युच्यते । तस्मिन् प्रतिषेधे पुनस्तस्य प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्व

अथ प्रतिज्ञाहानिः । प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा प्राक् परिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यत् परित्यजति । यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति, पर्यनुयुक्तस्त्वाह अनित्य इति ॥ ६१ ॥

तृतीयः पक्ष इति । एषा मतानुज्ञा वक्ष्यते । इति चतुर्विंशतिधा सपरिहारा उपालम्भा व्याख्याताः ॥ ६० ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं वादे वर्तमाने कस्य जयः कस्य पराजयो वा कथं भवतीत्यत आह—अथ प्रतिज्ञाहानिरित्यादि । यस्य प्रतिज्ञाहान्यादयो भवन्ति स पराजितो भवन् निग्रहं प्राप्नोतीति प्रतिज्ञाहान्यादीनि निग्रहस्थानानि भवन्ति । तानि बहून्यपि कतिचित् प्रतिज्ञाहान्यादीनि निर्दिश्य शेषाणि निग्रहस्थान-पदेनोच्यन्ते । तत्र का पुनः प्रतिज्ञाहानिरित्यत उच्यते—प्रतिज्ञाहानिः नामेत्यादि । यत् पूर्वं परिगृहीतां प्रतिज्ञां साध्यवचनं पर्यनुयुक्तः खलु प्रत्यनुयुक्तः स्वानुयुक्तेन वादिना पुनरनुयुक्तः सन् परित्यजति स पूर्वं-प्रतिज्ञातार्थपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिर्नाम भवति । तामुदाहरति—यथेत्यादि । प्राक् प्रतिज्ञा कृता नित्यः पुरुष इति । तस्याः स्थापनायां वादिना पर्यनु-योगेनानुत्तरसमर्थः संस्तां प्रतिज्ञां परित्यजन्नाहानित्यः पुरुष इति । इति पूर्वंप्रतिज्ञात्यागात् विरोधिप्रतिज्ञान्तरप्रदर्शनेन ज्ञापितम् । प्रतिज्ञाहानिरेव चतुर्द्वेति—प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासश्चेति । उक्तञ्च गौतमेन । प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति । साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते खलूपालम्भे सति प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः । यथा—ऐन्द्रियक-त्वादनित्यः शब्दो घटवदिति प्रतिज्ञातेऽथापर आह—दृष्टमैन्द्रियकत्वं नित्ये सामान्ये त्वाकृतौ, कस्माच्छब्दो न नित्यः स्यादिति प्रत्यवस्थिते पूर्ववादी पुनराह, यदि नित्यं सामान्यमैन्द्रियकं तर्ह्यस्तु घटो नित्य इति प्रतिदृष्टान्त-धर्मं नित्यसामान्यस्य नित्यत्वं स्वदृष्टान्ते घटेऽभ्यनुज्ञां कृत्वा साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसक्तं कुर्वन्ननित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वाद् यथा घटः । यथा घट ऐन्द्रियकस्तथा शब्दस्तस्मादनित्य इत्यन्तं पक्षं जहत् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिमात्रमुच्यते पक्षस्य प्रतिज्ञाश्रयत्वात् । स एवं प्रतिज्ञां हित्वा यद्यपरां प्रतिज्ञां करोति तदा प्रतिज्ञान्तरमुच्यते । तदुक्तं गौतमेन ।

अथाभ्यनुज्ञा । अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानिष्टाभ्युप-

गमः ॥ ६२ ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरमिति । प्रतिज्ञातार्थोऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदिति । तत्र यः प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारो यथा—सामान्यं नित्यमैन्द्रियकमिति तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थे प्रतिषिद्धे धर्मविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साधर्म्ययोगे धर्मभेदात् सामान्यमैन्द्रियकं सर्व्वगतम्, ऐन्द्रियकस्त्वसर्व्वगतो घट इति धर्मविकल्पात् । तदर्थं निर्देश इति साध्यसिद्धयर्थम् । यथा घटोऽसर्व्वगत एवं शब्दोऽप्यसर्व्वगतो घटवदेवानित्य इति ; तत्रानित्यः शब्द इति पूर्व्वप्रतिज्ञा । असर्व्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरमेतदपि प्रतिज्ञाहानिविशेषः । अनित्यः शब्द इतिमात्रप्रतिज्ञात्यागो हि शब्दोऽसर्व्वगतोऽनित्य इत्युक्ते भवति । तर्हि कथं निग्रहस्थानमिदं प्रतिज्ञान्तरमिति ? प्रतिज्ञायाः साधनं न प्रतिज्ञान्तरं, किन्तु हेतुदृष्टान्तौ प्रतिज्ञायाः साधनम् । तदेतदसाधनोपादानमनर्थकमित्यानर्थक्यान्निग्रहस्थानमिति । अथ हेतुप्रतिज्ञयोर्विरोधं सति प्रतिज्ञायाः स्थापना न भवतीति तां प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाविरोधोऽपि प्रतिज्ञाहानिविशेषः । उक्तञ्च गौतमेन । प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोध इति । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा । रूपादितोऽर्थान्तरस्य अनुपलब्धेरिति हेतुः । द्वयोः परस्परं विरोधः । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं तच्चोपलभ्यते कथं रूपादिव्यतिरिक्तस्यानुपलब्धेरिति रूपादिगुणव्यतिरिक्तस्यानुपलब्धिश्चेत् तर्हि कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भवतीति विरोधाद् गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिविशेष एव । तत्र यदि प्रतिज्ञातार्थं निहते तदा प्रतिज्ञानिहत्वात् प्रतिज्ञात्यागो भवतीति प्रतिज्ञासन्नप्रास उच्यते । उक्तञ्च गौतमेन । पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यास इति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परो ब्रूयात् सामान्यमैन्द्रियकं न चानित्यम्, एवं शब्दोऽप्यैन्द्रियको न चानित्य इत्येवं प्रतिषिद्धेऽनित्यत्वपक्षे यदि ब्रूयात् कः खल्वाहानित्यः शब्द इति । सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिहवः । प्रतिज्ञासंन्यास इति प्रतिज्ञात्यागविशेषः प्रतिज्ञाहानिरेवेति न विरोधः ॥ ६१ ॥

गङ्गाधरः—नन्वेवं वादः क उच्यते इत्यत उद्दिष्टमभ्यनुज्ञेति । अथाभ्यनुज्ञेत्यादि । का पुनरभ्यनुज्ञेत्यत आह—अभ्यनुज्ञा नाम सेत्यादि । य

अथ हेत्वन्तरम् । हेत्वन्तरं नाम प्रकृतिहेतौ वक्तव्ये यद्-
विकृतिहेतुमाह ॥ ६३ ॥

इष्टानिष्टाभ्युपगमः साभ्यनुज्ञा नामोच्यते । य इष्टं स्वपक्षं परेण प्रदर्शित-
दोषत्वादिनिष्टं कृत्वा परमतमभ्युपगच्छति साभ्यनुज्ञा मतानुज्ञा । तदुक्तं
गौतमेन । स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा । प्रतिषेधं
सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा । यः परेण
चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्य नोद्धृत्य वदति भवत्पक्षे समानो दोष
इति, स स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषं प्रसक्तं कुर्वन् परमतमनुजानातीति
मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानमापद्यते इति ॥ ६२ ॥

गङ्गाधरः—ततो हेत्वन्तरमाश्रयेदित्युक्तम् । हेत्वन्तरमिति तत् कीदृश-
मित्यत आह—अथ हेत्वन्तरमिति । हेत्वन्तरं नामेत्यादि । प्रकृतिहेतौ वाच्ये
यद्विकृतिहेतुमाह तद्धेतुन्तरं नामोच्यते । उक्तञ्च गौतमेन । अविशेषोक्त
हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरमिति । एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति
प्रतिज्ञा । कस्मात् ? एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्, मृतपूर्व्वकाणां
शरावादीनां दृष्टं परिमाणं यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान् विकार इति ।
दृष्टञ्च प्रतिविकारं परिमाणम् । अस्ति चेदं परिमाणं प्रव्यक्तम् । तदेक-
प्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति । अस्य
व्यभिचारेण परिहारः । नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनाञ्च विकाराणां दृष्टं
परिमाणमिति ; एवं प्रत्यवस्थिते स आह—एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादि-
विकाराणां परिमाणदर्शनात् । सुखदुःखमोहसमन्वितं हीदं व्यक्तं परिमितं
गृह्यते । तत्र प्रकृत्यन्तरसमन्वयाभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति । तदिदमविशेषोक्ते
हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरं भवतीति । सति च हेत्वन्तराभावे
पूर्व्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानम् । हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थ-
निदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते, नेदं व्यक्तमेकप्रकृतिकं भवति प्रकृत्यन्तरोपा-
दानात् । अथ नोपादीयते हेत्वर्थस्यानिर्दिष्टस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्या-
द्धेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥ ६३ ॥

अथार्थान्तरम् । अर्थान्तरं नाम एकस्मिन् वक्तव्येऽपरं
यदाह । यथा ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ६४ ॥

अथ निग्रहस्थानम् । निग्रहस्थानं नाम पराजय-
प्राप्तिः, तच्च त्रिरुक्तस्य वाक्यस्याविज्ञानं परिषदि विज्ञान-

गङ्गाधरः—अर्थान्तरमुद्दिष्टं तदाह—अथार्थान्तरमिति । अर्थान्तरं नाम
इत्यादि । एकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाह तदर्थान्तरम् । यथा ज्वरलक्षणे वाच्ये
प्रमेहलक्षणमाहेति । गौतमेनाप्युक्तम् । प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम्
इति । यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां
ब्रूयात् । नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतुः । हेतुर्नाम हिनोर्तेर्धातोस्तुनि-
प्रत्यये कृदन्तपदम् । पदञ्च नामाख्यातोपसर्गेनिपाताः । अभिधेयस्य
क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम क्रियाकारकसमुदायः, कारक-
सङ्ख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधायि आख्यातम् । धात्वर्थमात्रञ्च कालाभि-
धानविशिष्टम् । योगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः । उपसृज्यमानाः क्रिया-
वद्योतका उपसर्गा इत्येवमादि यत्, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥ ६४ ॥

गङ्गाधरः—यदुद्दिष्टं निग्रहस्थानं तदाह—अथ निग्रहस्थानमिति । किं
पुनर्निग्रहस्थानमुच्यते तत् आह—निग्रहस्थानं नामेत्यादि । पराजयः
प्राप्यते येन सा पराजयप्राप्तिर्निग्रहस्थानं नामोच्यते । तस्य विभागोऽविज्ञा-
तार्थादिकम् । तदन्वाह त्रिरुक्तस्येत्यादि । उक्तञ्च गौतमेन सामान्य-
लक्षणम् । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति । विपरीता वा कुत्सिता
वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रतिपद्यमानः पराजयमाप्नोति, निग्रहस्थानं खलु
पराजयप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः । परेण स्थापितं वा
न प्रतिषेधति, प्रतिषेधं वा नोद्धरति । असमासाच्च नैता एव निग्रह-
स्थाने इति । तद्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति । तयोर्विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः
विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति । नानाकल्पो विकल्पो विप्रतिपत्तेर्वा कल्पो

चौर इति । एतद्वि वचनं स्वीयमनिष्टचौरत्वं परस्य चेष्टचौरत्वमप्यभ्यनुजानाति । तदेवं वचनं
न्याये 'मतानुज्ञा'शब्देनोच्यते ॥ ६१—६४ ॥

चक्रपाणिः—निग्रहस्याभिभवस्य स्थानमिव स्थानं कारणमिति निग्रहस्थानम्, परिषदि विज्ञान-

वत्याम् । यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः ।
प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञा कालातीतवचनमहेतुन्यूनमधिकं व्यर्थम्
अनर्थकं पुनरुक्तं विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरं निग्रहस्थानम् ।

विकल्प इति । तत्राविज्ञानमननुभाषणमप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनु-
योज्योपेक्षणमित्येतदप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानम् । शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति ।

तद् विप्रतिपत्तिविकल्पाभिग्रहस्थानप्रविभागोऽयं त्रिरुक्तस्येत्यादिक-
मर्थान्तरान्तम् । तत्र त्रिरुक्तस्येति । विज्ञानवत्यां परिषदि न तु मूढायां वादे
प्रवर्तमानयोर्द्वयोरेकेण वादिना पारिषदेन वा श्लिष्टशब्दगूढार्थशब्दाप्रतीतप्रयोग-
दुर्बोधात्प्रातिद्वन्द्वोच्चारितादिशब्दैस्त्रिरुक्तस्य वाक्यस्यार्थतोऽपरस्य वादिनो
यन्न विज्ञानं भवति तत् खल्वविज्ञातार्थमुच्यते निग्रहस्थानम् । गौतमेन चोक्तम् ।
परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थमिति । यद्वाक्यं परिषदा
प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते, श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमति-
दुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन, तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्य-
संवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति । अन्यच्चाह—यद्वेत्यादि । अननु-
योज्यानुयोगः । प्रागुक्तं यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तदनुयोज्यमननुयोज्यं
नामातो विपर्ययेण तस्यानुयोगस्तद्विदैः सह दोषवत्तया भाषणमित्यननु-
योज्यानुयोगः । गौतमेन चोक्तम् । निरनुयोज्यानुयोग इति । अनिग्रहस्थाने
निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोग इति । निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्या
अध्यवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोऽसीति परो ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगात्
निगृहीतो वेदितव्य इति । अनुयोज्यस्याननुयोगः । सदोषवाक्यं ब्रुवन्ननु-
योज्यो यो भवति तस्याननुयोगो दोषवद्वाक्यवादित्यानुयोगोपेक्षाकरणं तत्-
कर्त्ता निग्राह्यो भवति । गौतमेन चोक्तम् । निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः
पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति । पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः, तस्य
उपेक्षणं निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसीति अननुयोगः । एतच्च कस्य पराजयः ? इत्यनु-
युक्त्या परिषदा वचनीयमिति ।० प्रतिज्ञाहानिश्चतुर्विधा व्याख्याता ।
कालातीतवचनं व्याख्यातम् । अहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः । न्यूनादयः

वत्यामित्यनेन, यदि परिषत् तस्य त्रिरभिहितस्यार्थं विजानाति, प्रतिवादी च न जानाति, तदा तस्य
निग्रहस्थानं भवति । अन्यानप्युक्तानेव निग्रहस्थानत्वेनाह—अननुयोज्यस्यानुयोग इत्यादि ।
एते च व्याकृता एव । अत्र चाप्रतिभादयो न्यायोक्ता अन्तर्भावनीया बुद्धिमद्भिः, आयुर्वेदे

पङ्क्तौ वाक्यस्य व्याख्याताः । हेतुन्तर व्याख्यातमर्थान्तरञ्च । निग्रह-
स्थानमिति । शेषञ्च निग्रहस्थानं वेदितव्यम् । तद् यथा । अप्राप्तकालमप-
सिद्धान्तोऽननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञा चेति । तत्राप्राप्तकाला-
दिकमुक्तं गौतमेन । अवयवविपर्ययासवचनमप्राप्तकालमिति । प्रतिज्ञादीनाम्
अवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः । तत्रावयवविपर्ययासेन व्यतिक्रमेण
वचनमप्राप्तकालम् । असम्बद्धार्थकालं निग्रहस्थानमिति । सिद्धान्तमभ्यु-
पेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः । कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय
प्रतिज्ञातार्थविपर्ययादनियमात् कथां प्रसज्यतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः ।
यथा न सदात्मानं जहाति न सतो विनाशो नासदात्मानं लभते नासत्
उत्पद्यत इति सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति । इति । अथाननु-
भाषणमिति । विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यनुचारणमननुभाषणमिति ।
विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणं
तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानम् । अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं
ब्रूयात् । इति । अविज्ञातश्चाज्ञानम् । विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना
च त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानं तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति, यन्न विज्ञातं तस्य प्रति-
षेधं कथं कुर्यादिति । इत्यनुभाषणश्चाज्ञानश्चाविज्ञातार्थञ्चेति त्रयं त्रिरुक्त-
स्येत्यादिना प्रथमोक्तं निग्रहस्थाने न संगृहीतं बोध्यम् । ७० उत्तरस्याप्रतिपत्तिः
अप्रतिभा इति । प्रतिपक्षप्रतिषेध उत्तरम् । तद् यदा न प्रतिपद्यते तदा न गृहीतो
भवति । मतानुज्ञा चोक्ताभ्यनुज्ञा नाम । इति निग्रहस्थानम् । विक्षेपश्च ।
कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेप इति । यत्र कर्तव्यं व्यासज्य कथां
व्यवच्छिनत्ति—इदं मे करणीयं विद्यात् तस्मिन्नवसिते करिष्यामीति विक्षेपो
नाम निग्रहस्थानम् । एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं
प्रतिपद्यत इति । ७१ अयं वादस्तद्विद्यसम्भाषा नाम गौतमेन चोक्ता । ज्ञान-
ग्रहणाभ्यासस्तद्विद्वैः सह संवादः इति । तदर्थमिति । प्रकृतं ज्ञायतेऽनेन
इति ज्ञानमात्मविद्याशास्त्रं, तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे, अभ्यासः सततक्रिया
अध्ययनश्रवणचिन्तनानि । तद्विद्वैश्च सह संवाद इति प्रज्ञापरिपाकार्थम् । परि-
पाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थावबोधोऽध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति । सन्धाय
वादः संवादः । तद्विद्वैः सह यैः संलापः कार्यस्तदुच्यते । तं शिष्यगुरु-
सब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात् । एतन्निगदेनैव नीतार्थम्
इति । एष संवादः सन्धायसम्भाषा प्रागिहवाध्याये व्याख्याता । यदिदं

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभि निर्दिष्टानि भवन्ति ॥६५॥

वादस्तु खलु भिषजां वर्त्तमानो वर्त्तेतायुर्वेद एव न त्वन्यत्र । तत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तराः केवलाश्चोपपत्तयः सर्वाधिकरणेषु च । ताः सर्वाः सम्यगवेद्यावेद्य सर्वं वाक्यं ब्रूयात् । नाप्रकृतकमशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमज्ञापकं वा । सर्वश्च हेतुमद् ब्रूयात्, हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व एव मन्येत । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति । तत्राह । प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे इति । तमभ्युपेयादित्यनुवर्त्तते । परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परिशोधयेदिति । अन्योन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि, स्वपक्षरागेण चैके न्याय्यमतिवर्त्तन्ते । तत्र । तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् इति । अनल्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामेतदिति । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणाविज्ञायमानस्य ताभ्यां विग्रह कथनम् । विग्रहेति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति । तदेतत् विद्यापालनार्थं, न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति । उद्दिष्टानां व्याख्यानं समापयति । इति वादमार्गपदानि यथोद्दिष्टमभि लक्ष्यकृत्य निर्दिष्टानि भवन्तीति ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—ननु य एव वाद उक्तः स खलु भिषजां किं सर्वस्मिन्नेव शास्त्रे वर्त्तते न वेति, तत्राह—वादस्त्वित्यादि । भिषजामायुर्वेदशास्त्र एव वर्त्तमानो वर्त्तते नान्यत्र वर्त्ततेति । कस्मात् ? तत्र हीत्यादि । तत्रायुर्वेदे भिषजां चिकित्साक्रियासिद्धिप्रयोजनाय वाक्यप्रतिवाक्यविस्तरा वादमार्गपदार्थैः कृत्स्नाश्चोपपत्तयो भवन्ति न चान्यत्र शास्त्रे । कुतः ? सर्वाधिकरणेष्वायुर्वेदज्ञो भिषक् । ताः सर्वाः प्रतिपत्तीः समीक्ष्य वाक्यं ब्रूयात् । न चाप्रकृतम् अशास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमज्ञापकं वा ब्रूयादिति । सर्वश्च हेतुमद् ब्रूयात् ।

तथाविधोपकारकत्वाभावात् तत्प्रपञ्चविषयमपि न प्रपञ्चितम्, न्यायविद्वान्तु एतदनुक्तमपि सुगममेव, तत्त्ववेदिनाञ्च मनाक् प्रपञ्चोक्तमपि नालं ज्ञानायेत्यलं प्रपञ्चेनेति ॥ ६५ ॥

चक्रपाणिः—इदानीं यथोक्तवाद एवायुर्वेद आयुर्वेदाध्यायिभिः कर्तव्यः, एवम्भूतस्यैव वादस्य विवक्षितत्वं सम्यग्ज्ञानजनकत्वादित्याह—वाद इत्यादि । अथ किमत्र वादविषयाः सन्तीत्याह—

वादविग्रहाश्चिकित्सिते कारणभूताः, प्रशस्तबुद्धिवर्द्धकत्वात्
सर्वारम्भसिद्धिं ह्यावहत्यनुपहता बुद्धिः ॥ ६६।६७ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि भिषजां
ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः । ज्ञानपूर्वकं कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति
कुशलाः । ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्ययोनिर्कार्यकार्यफलानु-
बन्धदेशकालप्रवृत्त्युपायान् सम्यगभिनिर्वर्त्तमानः कार्याभि-
निर्वृत्ताविष्टफलानुबन्धं कार्यमभिनिर्वर्त्तयत्यनतिमहता यत्नेन
कर्त्ता ॥ ६८।६९ ॥

हेतुमन्तो ह्यकलुषा विशदाः । चिकित्सिते सर्वे एव वादविग्रहाः कारण-
भूताः । सर्वारम्भसिद्धिमित्यादि । हि यस्मादनुपहता प्रशस्ता बुद्धिः
सर्वारम्भसिद्धिमावहति तस्मात् प्रशस्तबुद्धिवर्द्धकत्वाद् हेतुमन्तोऽकलुषा वाद-
विग्रहाश्चिकित्सिते कारणभूता भवन्तीत्यर्थः । इति तद्विद्यसम्भाषा
प्रदर्शिता ॥ ६६।६७ ॥

गङ्गाधरः—अथानुपहतबुद्धेः सर्वारम्भसिद्धिहेतुत्वप्रसङ्गात् ज्ञानपूर्वक-
कर्मारम्भार्थं प्रकरणमाह—इमानीत्यादि । खलु पुनरिमानि तावदिह
कानिचित् कारणादीनां ज्ञानप्रकरणानि कर्मणां चिकित्सादीनां सर्व्वेषामेव
ज्ञानपूर्वकं समारम्भं कुशलाः प्रशंसन्ति । कुत इत्यत आह—ज्ञात्वा हीत्यादि ।
हि यस्मात् कर्त्ता कारणादीन् ज्ञात्वा सम्यगभिनिर्वर्त्तमानः कार्याभिनिर्वृत्तौ
सम्यक्क्रियमाणकार्यनिष्पत्तौ इष्टफलानुबन्धं कार्यमनतिमहता मध्यमा-
अत्र हीत्यादि । सर्व्वधिकरणेषु सन्तीति शेषः । अव्यापकं ब्रूयादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ।
वादो विग्रहः शरीरमेव येषां ते वादविग्रहाः—जल्पभेदा वितण्डाभेदाश्च । प्रशस्तबुद्धिकर्त्तृत्वेन
कथं वादश्चिकित्सायां भवतीत्याह—सर्व्वेत्यादिना । न केवलं चिकित्सासिद्धिं करोत्यनुपहता बुद्धिः,
किन्तु सर्व्वारम्भसिद्धिं करोतीत्यर्थः ॥ ६६।६७ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति बुद्धेर्वर्द्धनकारणतद्विद्यसम्भाषाविध्यभिधानप्रसङ्गेनायुर्व्वेदोपयुक्तकारण-
करणाद्यभिधायकान्यपि प्रकरणानि बुद्धिवर्द्धनान्यभिधानुं प्रतिजानीते—इमानीत्यादि । ज्ञान-
पूर्व्वकमिति कर्त्तृकार्यानुगुणपदार्थज्ञानपूर्व्वकमित्यर्थः । यानि ज्ञात्वा क्रियमाणं कार्यं साधु
भवति, तान्याह—ज्ञात्वेति । अभिनिर्वर्त्तमान इत्याभिमुख्येन वर्त्तमानः । इष्टमतादात्विकं फल-
मनुबन्धश्च यस्य तदिष्टफलानुबन्धम् ॥ ६८।६९ ॥

तत्र कारणं नाम तद् यः * करोति, स एव हेतुः स कर्त्ता ।

ऽल्पान्यतरेण प्रयत्नेनाभिनिर्व्वर्त्तयति सम्पादयति, तस्मात् ज्ञानपूर्व्वकं कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ६८।६९ ॥

गङ्गाधरः—ननु कारणादिकं किं तावदित्यत आह—तत्रेत्यादि । तत्र कारणादिषु मध्ये कारणं नाम तत् यः करोति, स एव हेतुः स कर्त्तृति पर्यायः । कारकं प्रयोजक इत्यपि पर्यायान्तरं वाच्यम् । भगवान् पाणिनि-रप्युवाच—कारके स्वतन्त्रः कर्त्ता प्रयोजको हेतुश्चेति । करोतीति तत्-क्रियां फलरूपां निष्पादयति या क्रिया तत् कारकं, तदाश्रयो मुख्यं यत् तत् कारणं, स एव हेतुः स कर्त्ता । क्रिया पुनः प्रयोजनहेतवः फलं व्यापारश्च प्रयोजनं मुख्यं चरमफलं तच्च न धातुनोच्यते गम्यमानत्वात् । फलन्तु प्रयोजनहेतुर्व्यापारनिष्पादं धातुनोच्यते । व्यापारस्तु प्रयत्नजनिता चेष्टा, सा च धातुनोच्यते पञ्चविधा सम्भवत्यतो न हि सर्व्वेण धातुना पञ्चधा व्यापारो-ऽभिधातुं सम्भाव्यते । पञ्चधातिरिक्तस्तु व्यापारो नास्ति । चेतने तु प्रयत्नोऽपि व्यापारेणोपलक्ष्यते । उक्तं हि—आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्यं भवेत् फलमिति । तदा प्रयत्न-श्चेच्छाप्युपलक्ष्यते व्यापारपदेन, तस्मात् साधारणत्वादिच्छाप्रयत्नौ न धातुना अभिधातुमिष्येते परन्तु कारणत्वात् गम्येते । तथा च एषिता यदिच्छन् क्रियायां प्रवर्त्तते तदीप्सिततमं कर्म, तच्च व्यापारनिष्पादं, पचनादौ विकृत्यादि, फलं तदाश्रयः । एषिता प्रयतमानस्तत्क्रियायां प्रवर्त्तमानस्तत्फलमव्यवधानेन येन व्यापारेण साधयति तत् साधकतमं करणं, पाकादौ काष्ठाग्रादिव्यापारः । यस्तु तत्क्रियेष्टित्प्रयतमानप्रवर्त्तमानकर्त्तृकर्मणादिकं येन व्यापारेण आधारयति व्यापारवान् स आधारोऽधिकरणम्, पाकादौ स्थाल्यादिस्तण्डुलादेः धारणाव्यापारेणाधारः । एषिता प्रयतमानस्तत्क्रियाकर्मणा यद्व्यापारेण यमभिप्रैति तदनुमतिप्रकाशस्वीकारादिव्यापारवत् सम्प्रदानम्, दानादौ विप्रादेरनुमतिप्रकाशस्वीकारादिव्यापारः । यद्यद्व्यापारेण ध्रुवमपाये तद्व्यापारवत् तदपादानम्, पतनादौ पर्णादेष्टृक्षादिरवधिलव्यापारवानपादानम् ।

चक्रपाणिः—उक्तानि कारणादीनि व्याकरोति तत्रेत्यादिना । 'यद्' इति 'कारण'प्रत्ययवर्णान्तं नपुंसकं, भवतीति करोति । तेन ब्रूह 'कारण'शब्देन स्वतन्त्रकारणं 'कर्त्तृ'लक्षणं ब्रुवते ।

करणं पुनस्तद् यदुपकरणायोपकल्पते कर्त्तः कार्य्याभि-
निवृत्तौ प्रयतमानस्य ।

कार्य्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्य्यत्वमेवापद्यते ।

कार्य्यन्तु तद् यस्याभिनिवृत्तिं कर्त्ताभिसन्धाय प्रवर्त्तते ।

इत्येवमुक्तफलादिपञ्चविधधात्वर्थावशिष्टव्यापारवान् कर्त्तृसंज्ञ एव नान्यसंज्ञः ।
एतेन निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके—व्यापारभेदापेक्षायां
करणत्वादिसम्भवः—इति ख्यापितम् । इति कारणषटकमपि करणादेः पृथग्-
ग्रहणादत्र कारणं कर्त्तृत्वं न करणादिकम् ।

क्रमिकं करणं लक्षयति—करणं पुनस्तदित्यादि । कार्य्याभिनिवृत्तौ
प्रयतमानस्य कर्त्तृत्वं कार्य्याभिनिवृत्तौ यदुपकरणाय उपकाराय कल्पते
तत् करणं साधकतमम् । वातादावुपयुक्तस्य मधुराद्यचेतनद्रव्यस्य वातादिहरणे
तद्द्रव्यसम्पत्तिरूपकरणायोपकल्पते तस्याः करणत्ववारणाय प्रयतमानस्येति ।
प्रयत्नस्तु चेतनाधातुलिङ्गं नाचेतने वर्त्तते, तेन भिषगादेः कर्त्तुश्चिकित्साभि-
निवृत्तौ प्रयतमानस्य भेषजशस्त्रादिकमुपकरणायोपकल्पते, इति भेषजशस्त्रा-
दिकं करणम् ।

क्रमिकत्वात् कार्य्ययोनिं लक्षयति—कार्य्ययोनिस्त्वित्यादि । या
विक्रियमाणा विकृतिमापद्यमाना कार्य्यत्वमापद्यते सा कार्य्ययोनिः । यथा—
मधुरादिरसद्रव्याणि भुक्तानि पक्वानि रसरक्तादिरूपमापद्यन्ते, इति रस-
रक्तादिकार्य्याणां योनिर्मधुरादिः । एवं वातादिज्वरादिकार्य्याणां योनिः
इत्येवमादि ।

क्रमिकं कार्य्यमाह—कार्य्यन्तु तदित्यादि । यस्याभिनिवृत्तिमुत्-
पत्तिं बुद्ध्यादिसमविषमयोगैरभिसन्धाय कर्त्ता प्रवर्त्तते, वाचा मनसा वा

करणं विवृणोति—करणं पुनरित्यादि । उपकरणायेति कर्त्तुः सम्पाद्यकार्य्ये सन्निहितं सहकारि-
तया व्याप्रियते । कार्य्याभिनिवृत्ताविति कार्य्यनिवृत्तिमुद्दिश्य । यतमानस्येति यत्नं कुर्वन्तः ।
एतेन यः कार्य्ये कारणान्तरप्रेरकः, स चात्र कर्त्ता 'कारण'शब्देनोच्यते, यत् तु कर्त्तृधीनव्यापारं
साधकतमम्, तत् करणम् । कर्त्तृत्वञ्च वै तस्यैव मुख्यम्, यो हि बुद्धिप्रयत्नयुक्तत्वादितरकारण-
प्रेरको भवति, अचेतने तु कर्त्तृत्वव्यपदेशः स्वातन्त्र्यविवक्षया भाक्तः ।

कार्य्यस्य योनिः समवायिकारणं कार्य्ययोनिः । येत्यादि । या योनिः कारणत्वेऽपि विक्रिय-

शरीरेण वा चेष्टते तत् कार्यम्, कर्तुं रीप्सिततमम् । यथा तण्डुलान् ओदनं पचति देवदत्त इत्यादि । अत्र तण्डुलाः कार्ययोनय ओदनस्तु कार्यं तस्य ह्यभिनिवृत्तिमवयवगैथिल्यरूपामभिसन्धाय देवदत्तः काष्ठानिस्थाल्यारोपणादिषु प्रवर्त्तते । ननु ग्रामं गच्छति देवदत्त इत्यादौ न ग्रामो विक्रियमाणः किञ्चित् कार्यं त्वमापद्यते तेन न कार्ययोनिः न वा ग्रामस्याभिनिवृत्तिमभिसन्धाय देवदत्तः पादस्पन्दनादौ प्रवर्त्तते तेन ग्रामः कार्यं नास्तु, कार्यं हि कर्मकारकम्, तत्र द्वितीया स्यात् ; तत् कथं ग्रामस्य कर्मत्वमिति चेन्न देवदत्तो हि पूर्वदेशसंयोगध्वंसपूर्वकोत्तरदेशसंयोगस्याभिनिवृत्तिमभिसन्धाय पादस्पन्दनादौ प्रवर्त्तते, इति स ग्रामसंयोगः कार्यं तदाश्रयत्वात् तु ग्रामस्य कर्मत्वमिति । पथि तु यः संयोगस्तस्याभिनिवृत्तावपि सिद्धायां तदाश्रयत्वान्न पथः कर्मत्वं न ह्यभिसन्धिर्देवदत्तस्य पथिसंयोगे परन्तु ग्रामसंयोगे एव ; अभिसन्धिर्हि प्रयोजनसिद्धौ चरमहेतुतया तद्वस्तुज्ञानम् । तण्डुलानोदनं पचति देवदत्त इत्यादौ तु तण्डुलानां शिथिलावयवरूपस्योदनस्याभिनिवृत्तिम् अवयवगैथिल्यस्य चाभिनिवृत्तिमभिसन्धाय कर्त्ता पचने प्रवर्त्तते इत्योदनः कार्यमवयवगैथिल्यश्च कार्यमिति कार्यद्वयं तेन शिथिलावयवत्वात् तु तण्डुलानां कर्मत्वमवयवगैथिल्यवत्त्वादोदनस्य च कर्मत्वमिति कार्यद्वयं बोध्यम् । विकार्यस्थले विकृतिर्द्विधा । प्रकृत्युच्छेदसम्भवरूपान्तरं गुणान्तरोत्पत्तिनिमित्तरूपान्तरश्च । यथा—काष्ठं भस्म करोति । सुवर्णं कुण्डलं करोति । निर्व्वर्त्तं चैकमेव कार्यं यथा पुत्रं प्रसूते । तेन रूपान्तरत्वं विकार्यत्वं धातुवैषम्यं विकार इति च स्वयमुक्तम् । निर्व्वर्त्तन्तु तद् यन्निर्व्वर्त्तते पूर्वमसज्जन्मना च प्रकाशते यत् तदित्यर्थः । आभ्यां परं प्राप्यं ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि । न च निर्व्वर्त्तप्राप्ययोः कार्येयोर्योनिरस्ति विकार्यत्वाभावात् । परन्तु विकार्यस्यैव कार्यस्य योनिरस्तीति निष्कर्षः । ननु पयसान्नं भुङ्क्ते इत्यादौ पयसोऽपि गलाधःकरणरूपामभिनिवृत्तिमभिसन्धाय कर्त्ता जिह्वादिस्पन्दनाधःकरणजनकाकर्षणादिव्यापारे प्रवर्त्तते कथं पयसो न कार्यत्वमिति चेन्न कर्त्तुं हि तदन्नाधःकरणस्याभिनिवृत्तावभिसन्धिनं पयोऽधःकरणाभिनिवृत्तौ परन्त्वन्नाधःकरणाभिनिवृत्त्युपकरणायोपकल्पते पयःसाहित्यमिति पयः करणमिति ।

माणा रूपान्तरमापद्यमाना कार्यत्वमापद्यते कार्यरूपा भवतीत्यर्थः । तत्र घटस्य मृत्तिका कार्ययोनिः मृदेव ह्यवस्थान्तरप्राप्या घटो भवति ।

कार्यफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजनकार्याभिनिवृत्तिरिष्यते ।

क्रमिकत्वात् कार्यफलमाह—कार्यफलमित्यादि । यत्प्रयोजनकार्याभिनिवृत्तिः । यत् प्रयोजनं यस्य तत् यत्प्रयोजनम् । यत् प्रयोजनञ्च तत् कार्यञ्चेति, यत्प्रयोजनकार्यं तस्याभिनिवृत्तिः यत्प्रयोजनकार्याभिनिवृत्तिरिष्यते कर्त्रा तत्प्रयोजनन्तु तत् कार्यफलम् । प्रयोजनन्तु स्वयमुक्तमग्रे । यथा कार्य धातुसाम्यं तस्य फलं सुखावाप्तिः प्रयोजनम् । एतदुदाहरणप्रदर्शनमात्रं न तु कृत्स्नफलनिर्देशः । तेन शुभकार्यं बुद्ध्यादिसमयोगनिमित्तसमप्रवृत्तिजनितं धातुसाम्यं धम्मञ्च शुभम् एवमशुभकार्यं बुद्ध्यादिविषमयोगनिमित्तविषमप्रवृत्तिजनितं धातुवैषम्यमधम्मञ्चाशुभमिति । प्रयोजनन्तु तयोः फलं सुखदुःखावाप्तिः । उक्तञ्च गौतमेन । प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमिति । सुखदुःखसंवेदनं फलं, सुखविपाकं कम्मं दुःखविपाकञ्च कर्म । तत् पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवति ततो देहादिभिः सहानुबद्धं फलं भवति । तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति । तदेतत् फलमुपात्तं देयं त्यक्तमुपादेयमिति । नास्याहानोपादानयोनिष्ठापर्यवसानं वास्ति । न खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसो हन्ते लोकोऽस्ति । तदात्वेऽपवर्गप्राप्तेरिति । तदेतत् सुखदुःखं दुःखसंख्यैव मन्यमान आह—बाधनालक्षणं दुःखमिति । बाधना पीडा ताप इति । तयानुविद्धमनुषक्तमविनिर्भागेण वर्त्तमानं दुःखयोगाद् दुःखं जन्म । सोऽयं जन्मवान् सर्व्वं लोकं दुःखेनानुविद्धं ब्रूहन्तमिति पश्यन् दुःखं जिहासुः जन्मनि दुःखदर्शी निर्व्विद्यते, निर्व्विण्णो विरज्यते, विरक्तो विमुच्यते । इति । प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः । मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेतं, बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः । सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापञ्च दशविधः । सेयं प्रवृत्तिः कर्म्मोच्यते । तदुक्तं तिस्रैषणीये । कर्म्म बाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरिति । तस्या हेतवस्तु प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः । प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् । ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा यत्र मिथ्या । तत् त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् । तेषां दोषाणां त्रयो राशयः, त्रयः पक्षाः रागो रजोगुणात्मकस्तस्य पक्षाः कामो मत्सरः स्पृहा लोभ इति । द्वेषश्च रजोगुणात्मकस्तस्य पक्षाः क्रोध ईर्ष्यामूया द्रोहोऽमर्ष इति । मोहस्तमोगुणात्मकस्तस्य पक्षा मिथ्याज्ञानं

विचिकित्सा मानः प्रमाद इति त्रैराश्यान्नोपसङ्ग्रायन्ते । लक्षणस्य तर्ह्यभेदात्, त्रित्वमनुपपन्नं, नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् । आसक्तिलक्षणो रागः, अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रवृत्तिलक्षणो मोह इत्यर्थान्तरत्वात् । यत्र रागद्वेषमोहास्तत्र कामादय उपनिपतन्ति तस्मान्नोपसङ्ग्रायन्ते ।

तत्राह वादी । नैकप्रत्यनीकभावात् । न स्वत्वर्थान्तरं रागादिकम् । कस्मात् ? एकप्रत्यनीकभावात् । तत्त्वज्ञानं सम्यङ्मतिराख्यं प्रज्ञा सम्बोध इत्येकमिदं त्रयाणां प्रत्यनीकं स्यात् । तत्रोत्तरम् । व्यभिचारादहेतुः । सति ह्यर्थान्तरभावे पृथिव्यां श्यामलोहितादय एकप्रत्यनीका एकेनैवाग्निसंयोगेन रूपैक्योनयः पाकजा इति व्यभिचारदर्शनादेकप्रत्यनीकभावादित्यहेतुः । १० । तेषां मोहः पापीयान् नाभूदस्येतरोत्पत्तेरिति । मोहः पापः पापतरो वेति द्वावभिप्रेत्य पापीयानित्युक्तम् । कस्मात् ? नाभूदस्येतरोत्पत्तेः । अमूदस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते । मूदस्य यथासङ्कल्पं तयोस्त्यत्तिः । विषयेषु रञ्जनीयाः सङ्कल्पा रागहेतवः । कोपनीयाः सङ्कल्पा द्वेषहेतवः । उभये च सङ्कल्पा न मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये । ताविमौ मोहयोनी रागद्वेषाविति । तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावानुपपत्तिः । एवं कृत्वा तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन्तरापायादपवर्ग इति गौतमेनोक्तं व्याख्यातमिति । प्राप्तस्तहि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्य इति । अन्यच्च निमित्तम् अन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्तत्वाददोषो मोह इति प्राप्यते । न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य । प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्यनेन दोषलक्षणेनावरुध्यते दोषेषु मोहः । मृन्निमित्तो घटो मार्त्तिके मृदेवेतिवत्, तस्मान्नादोषो मोह इति । निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः । द्रव्याणां गुणानां वा अनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्यजातीयानां दृष्ट इति । तत्र तत्त्वज्ञानं तस्मिंस्तज्ज्ञानम् । तच्च द्विविधं सत्यं सत्यानृतञ्च । तत्र सत्यं सर्व्वं सदनुप्रविष्टत्वात् सत्यमपि तदेकं सदेव सत् सर्व्वमिदमसदिति ज्ञानं सत्यं तत्त्वज्ञानम् । अव्यक्ताख्यात्मादेतदन्तं प्रमेयं सर्व्वं सत्यञ्चानृतञ्चेति सत्यानृतं तत्त्वज्ञानम् अपि मिथ्याज्ञानं चरमफले मिथ्यात्वात् । आत्मन्यात्मबुद्धिर्घटे घटबुद्धिरित्येवमादिबुद्धिस्तत्त्वबुद्धिर्लोके न तु परमार्थतः । एतल्लोकविषये तत्त्वज्ञानस्य कारणं रजोऽनुबन्धं सत्त्वम् । तथाविधा बुद्धिर्विषये समयोगेन प्रवर्त्तयति मनः शरीरं वाचञ्च । तथा लौकिकतत्त्वबुद्ध्या प्रवर्त्तमानं मनः समयोगात्

श्रद्धां दयामस्पृहाश्चाशुभे कुर्वत् सद्वृत्ते पुरुषं प्रवर्त्तयति । वाक् च प्रवर्त्तमाना समयोगात् सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्च कुर्वन्ती तथाविधं वाक्यं प्रवर्त्तयति वक्तुं पुरुषमिति । शरीरश्च तथा समयोगयुक्तया प्रवर्त्तमानं दानं परित्राणं तीथादिपरिचरणादिकं करोति । इत्येवं वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिभिर्यजन-याजनादिभिः सद्वृत्तकर्मभिर्धातुसाम्यमुत्पद्यते धर्मश्च । सत्त्वानुबन्ध-मन्तरेण या बुद्धिस्तामसी राजसी वा भवति सा मिथ्याबुद्धिरतत्त्वज्ञानं अतस्मिंस्तद्बुद्धिः । स्थानौ पुरुषः शुक्तौ रजतं रज्ज्वां सर्प इत्येवमादिस्तया बुद्ध्या मिथ्यायोगायोगातियोगयुक्तया वाङ्मनःशरीराणि मिथ्यायोगा-योगातियोगैः प्रवर्त्तन्ते कार्येषु । ततस्तु मनः परद्रोहं परद्रव्याभिलाषं नास्ति-क्यश्च एवमादीनि कार्याणि करोति । वाक् च पुरुषानृतसूचनासम्बन्धवचना-दीनि करोति । शरीरं हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनादीनि करोति इत्येवमसद्वृत्त-कर्मभिर्धातुवैषम्यमधर्मश्चोत्पद्यते । तदिदं शुभश्च धातुसाम्यं पुण्यश्च अशुभं पुनर्धातुवैषम्यं पापञ्चेति द्विविधं द्वयमभिसन्धाय कर्त्ता तदभिनिर्वृत्तये वाङ्मनःशरीरैः प्रवर्त्तत इत्यस्मात् कार्यं तदुभयं द्विविधमुच्यते । एतद्वयं द्विविधं प्रवृत्तिरूपक्रियानिष्पन्नयज्ञादि कार्याजातधर्माधर्मजनितं फलमुवाच गौतमः । प्रवृत्तिदोषजनितोऽयः फलमिति । इह तु तत् कार्यमुच्यते । तत् तु वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिनिमित्तं शुभश्चाशुभश्च कर्म द्विविधं—सद्यःफलं कालान्तरफलञ्च । तत्र सद्यःफलं शुभं पानाशनं क्षुत्पिपासाहरं स्वस्थस्य धातु-साम्यकरं परिणामेन, न तत् कालान्तरमुच्यते । अशुभन्तु शस्त्रास्त्राद्यभिघाता-दिकं कर्मे सद्यःफलं धातुवैषम्यकरं सद्य एव धातुवैषम्यं भवतीति । तथा यागादिकं प्रवृत्तिनिमित्तं कर्म शुभं कालान्तरेण धर्मं फलति । दुष्प्रवृत्ति-निमित्तं नित्यनैमित्तिककाम्यक्रियात्यागादवैधकर्म कालान्तरेण पापं फल-तीति व्यवस्थितौ । गौतम उवाच । सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः । पचति दोग्धीति सद्यःफले ओदनपयसी । कर्षति वपतीति कालान्तरफलं शस्याधिगम इति । अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति । एतस्याः फले संशयः । किं सद्यः फलति कालान्तरे वेति ? तत्रोत्तरम् । न सद्यः, कालान्तरोपभोग्यत्वात् । अग्निहोत्रादिकार्यं न सद्यः फलति, कालान्तरो-पभोग्यत्वात् । स्वर्गः फलं श्रूयते, तच्चास्मिन् देहे भिन्ने देहभेदादुत्पद्यते इति, न सद्यः फलति । ग्रामादिकामानामारम्भफलमिवेति । तत्राह वादी । कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुनाशात् । ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणम्

अन्तरेणोत्पत्तमर्हति । न खलु वै विनष्टात् कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत इति । तत्रोत्तरम् । प्राङ्निष्पत्तेरक्षफलवत् तत् स्यात् । यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेवादिपरिकर्म क्रियते, तस्मिंश्च प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरब्धातुना संगृहीत आभ्यन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्व्वर्त्तयति । स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगतः पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः पर्णादिफलं निर्व्वर्त्तयति । एवं परिषेकादिकर्म चाथेवम् । न च विनष्टात् फलनिष्पत्तिः । तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मलक्षणो जन्यते । स जातो निमित्तान्तरानुसंगृहीतः कालान्तरे फलं सुखदुःखं निष्पादयतीति । उक्तञ्चैतत् पूर्व्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति । तथा च पचतीत्यादौ व्यापाररूपपाकेण विक्रित्तिमानोदनः फलं निष्पाद्यते तत्रौदनस्थविक्लेदः फलरूपः पाकः पाककार्यः । तथा यागादौ तत्तदितिकत्तव्यतारूपव्यापारेण जन्यते परमपुरुषाराधनं स्वेष्टफलसाधिनी सिद्धिः पुरुषदेहे संस्कारविशेषो धर्मा वैधक्रियाफलं कार्यार्थं धात्वर्थः फलमवैधक्रियाफलमपि परमपुरुषानाराधनमनिष्टसाधिनी सिद्धिः पुरुषदेहे संस्कारविशेष एवाधर्मः कार्यार्थं धात्वर्थः फलमिति तद्वर्त्तत एव विक्रित्तिवदोदने यजमानदेहे । तत्फलरूपं कार्यं कालान्तरे सुखदुःखं प्रकृतं फलं परलोके जनयति । यथा खल्वोदनस्था विक्रित्तिरोदनभोक्तुस्त्विति जनयति सुखरूपम् । एवमुक्तं पुष्पदन्तेन—क कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते इति पुरुषाराधनमेव स्वर्गादिमुखासुखं फलति न तु प्रध्वस्तं कर्ममिति । अत्र जिज्ञास्यम् । तदिदं धर्माधर्मार्थं फलं प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानं किमसदेव निष्पद्यतेऽथ प्राक् सत् ? तदेव निष्पद्यतेऽथवा प्राक् सदसत् । तदेव निष्पद्यते प्रवृत्तित इत्यत उक्तं गौतमेन । नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यादिति । प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्मकं धर्माधर्मरूपेण यत्तन्नासत् ; उपादाननियमात् । कस्यचिद्व्युत्पत्तये किञ्चिदेवोपादेयं नानुपादाय किञ्चित् । न वा सर्व्व सर्व्वस्येति । प्रागसद्भावे नियमो नोपपद्यते । न ह्युपादानमनुपपद्य प्रादुर्भावः कस्यचिद्भवति । तर्हि किं सत् ? न सत्, प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिः अनुपपन्ना । तद्व्यस्त्येवेति । तर्हि प्रागुत्पत्तेः सदसत् ? न सदसत्, सदसतोर्वैधर्म्यात् । सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा । असदित्यर्थप्रतिषेधः । एतयोर्व्याघातो वैधर्म्यं यदस्ति तन्नास्तीति विभिन्नधर्मं तस्माद्व्याघातादव्यतिरेकानुपपत्तिरेकभावासम्भव इति । तर्हि किमित्यत आह—उत्पादव्ययदर्शनादबुद्धिसिद्ध्यन्तु तदसत् । इति । यत् खलूक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्यं नासदुपादाननियमात्

इति तस्मादुपादानभूतं किमप्यस्ति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्योत्पादव्ययदर्शनात् । तद्दि तत् किं सदित्यत उक्तं—बुद्धिसिद्ध्यन्तु तदसदिति । इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेर्नियतकारणं कार्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियम-दर्शनात् । तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः । तस्मादुपादानं यद् यस्य तत् प्राक् कार्योत्पत्तेः स्वेन रूपेण सदपि कार्यरूपेणासदिति भाष्यते तत्तत्-कार्यपर्यायक्रियागुणव्यपदेशाभावात् । यथा मृदेव घटो भवति प्राग् घटोत्पत्ते-र्घटीयक्रियागुणव्यपदेशाभावान्मृदः । सती च मृन्मृद्रूपेण घटरूपेणासदिति । तच्च धर्माधर्मरूपेण वेदा एव नियतिर्वैधावधकर्मभिर्निर्णिष्यते । भाग्यं हि तस्मान्नियतिरुच्यते । इति । तत्राह वादी । आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्ष-फलोत्पत्तिवदित्यहेतुः इति । वृक्षस्य मूलसेकादिपरिकर्म तज्जातञ्च रस-रूपद्रव्यं तत्कार्यफलं पत्रादिकमित्युभयमेव वृक्षाश्रयम् । कर्म चेह शरीरे फलञ्च स्वर्गादिकममुत्रेत्याश्रयस्य व्यतिरेकाद् भेदादहेतुर्दृष्टान्त इति । तत्राह सिद्धान्तम् । प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति । प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वाद् आत्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म धर्माधर्मसंज्ञकं धर्माधर्मस्यात्मगुणत्वात् तस्मा-दाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति । अत्रेदं प्रतिसन्धेयं यदिहात्माश्रया प्रीतिरुक्ता तदात्माश्रयमेव कर्म धर्माधर्मसंज्ञितमुक्तं स खल्व्वात्मा न खलु केवलः क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितमव्यक्तं वा महदुपाहितं प्रज्ञाख्यं सुषुप्तिस्थानं वा स्वप्नस्थानं वा सूक्ष्मपञ्चमहाभूतोपाहितस्तैजसाख्यः । स्थूलपञ्चभूतोपाहितो वा वैश्वा-नराख्यः । वृहदारण्यके च्छान्दोग्योपनिषदि च खल्विष्टापूर्त्तादिकर्म कृत-वतो मृतस्य शरीरादिष्टपुरुषस्य भास्वररूपेणोत्थाय धूमादिक्रमेण सोम-लोके सोमभावापन्नत्वश्रुतेः शरीराश्रयत्वाद्धर्माधर्मस्य । तस्मादात्मान्नमय-स्थूलपुरुष इष्यते । प्रीतिश्च स्थूलपुरुषे धर्माधर्मरूपं कर्म च स्थूलपुरुषे । सूक्ष्मशरीरी हि पुरुषो म्रियमाणो देहान्तरमातिवाहिकमादाय शरीरमिदं त्यक्त्वा परलोकं गच्छति । तदुक्तं शरीरे । सूक्ष्मश्चतुर्भिः सहितः स आत्मा मनोजवो देहमुपति देहादिति । ततः पूर्वदेहवद्देहं प्राप्य तथैव स्थूलदेही भूत्वा परलोके सुखं वा दुःखं वा भुङ्क्ते । तत्रास्ति सोमलोकस्थस्य दिष्टस्य सम्बन्धप्रवाहः ज्योतिर्वत् । पुत्रादिषु सम्बन्धवत् । स्थूले हि पुरुषे सर्वं प्रतिष्ठितमुक्तमग्रे । शक्तिर्ब्रह्म गायत्रीरूपेण तथा परमपुरुषः परमात्मा पञ्च ब्रह्मपुरुषा विद्याविद्या-रूपेण धर्माधर्मरूपेण परिणामिनियतिरूपेण कालश्च परिणामरूपेण क्षेत्रज्ञा-व्यक्त्यादिपञ्चविंशतिस्तत्त्वानि च सर्वमतो वैधावधकर्मणा सैव शरीरस्थान-

मिष्यक्ता नियतिर्देवसंज्ञकदिष्टरूपेणाभिनिर्वर्तते शरीर इति नानुपादानौ
धर्माधर्माविति । ननु तर्हि कार्यस्य धातुसाम्यस्य फलं सुखावाप्तिरारोग्यम्
धातुवैषम्यस्य फलं दुःखावाप्तिरारोग्यं विकारः । तदुक्तं प्राक् । विकारो
धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव तु ।
इति । एवं वैधकर्मजकार्यस्य धर्मस्य फलं स्वर्गादिसुखावाप्तिः । अवैध-
कर्मजकार्यस्याधर्मस्य फलं दुःखावाप्तिः । कथं तर्हि धर्माधर्मकृत-
पुत्रादिधनवान्धवादैश्वर्यानां शौकादिलाभः स्यादिति । तत्राहानुबन्ध-
स्त्वित्यादि । यो भावः कार्यनिमित्त एव कार्यवशात् कार्यादुत्तरकालम्
अवश्यम्भावितया तत्कार्यस्य कर्तारमनुबध्नाति शुभो वाप्यशुभो वा सोऽनु-
बन्धः । उदाहरिष्यते । अनुबन्धस्तु खलवायुरिति । धातुसाम्यस्य कार्यस्य फलं
सुखावाप्तिस्तत्फलानुबन्धस्तद्धातुसाम्यनिमित्तमेव धातुसाम्यादुत्तरकालम्
अवश्यम्भावितया तं पुरुषं दीर्घायुरनुबध्नाति । तथा धातुवैषम्यस्य कार्यस्य
फलं दुःखावाप्तिस्तत्फलानुबन्धस्तु तद्धातुवैषम्यनिमित्तमेव धातुवैषम्यात्
उत्तरकालमवश्यम्भावितया तं पुरुषमयथावदायुरनुबध्नातीत्यनुबन्ध आयुः
शुभं दीर्घं सुखञ्च । अशुभमयथावत्प्रमाणमायुर्दुःखञ्चेति । तथेह कृतकर्म-
जनितधर्माधर्मस्य कार्यस्य फलं परलोके सुखदुःखावाप्तिस्तदुत्तरकाल-
मवश्यम्भावितया तद्धर्माधर्मनिमित्तानि शुभपुत्रदारादैश्वर्याद्यशुभपुत्र-
दाराद्यनैश्वर्यादीनि भवन्त्यनुबन्धा इति । एतदुक्तं गौतमेन । आश्रय-
व्यतिरेकाद् वृक्षफलवदिति दृष्टान्तोऽहेतुरिति प्रतिषधो न भवति प्रीतेरात्माश्रय-
त्वादिति यदुक्तं तत् । न पुत्रशत्रुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिकलनिर्देशादिति ।
स्वर्गादिप्रीतिवत् पुत्रादिकामनया यागादिकरणे स्वर्गादिवत् फलनिर्देशात्
आश्रयत्वाभावात् फलस्य तन्न युक्तमिति । तत्राह सिद्धान्तम् । तत्सम्बन्धात्
फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचार इति । पुत्रादिसम्बन्धात् फलं प्रीत्यप्रीतिलक्षण-
मुत्पद्यते ततः पुत्रादिषु फलवदुपचारः । यथान्ने प्राणशब्दोऽन्नं वै प्राणा इति ।
तद्धर्माधर्मनिमित्तमेव प्रवरावरमध्यजातिकुलादिषु पुनर्जन्म सदसत्पुत्र-
शत्रुदारादैश्वर्यानैश्वर्यादिकलाभादिकञ्च फलवदुपचारः फलानुबन्ध उक्तः ।
पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति—पूर्वकृतधर्माधर्मनिमित्तात् तत्-
फलसुखदुःखयोरनुबन्धात् तदुत्पत्तिरित्यनुबन्ध एव पुत्रादिकलमुच्यते
इति ।

अनुबन्धः खलु सः, यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्य्या-
दुत्तरकालं कार्य्यनिमित्तः शुभो वाप्यशुभो वा भावः ।

देशस्त्वधिष्ठानम् ।

कालः पुनः परिणामः ।

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्य्यार्था, सैव क्रिया कर्म यतः
कार्य्यसमारम्भश्च ।

तथा च कः पुनरनुबन्ध इत्यत आह—अनुबन्धः खल्वित्यादि । दृष्टाथ-
कर्मणः कार्य्यस्य फलमिह लोके भोग्यमनुबन्धश्चेह लोके भोग्यः, अदृष्टार्थ-
कर्मणस्तु कार्य्यस्य फलं परलोके भोगावसानमनुबन्धस्तु जन्मान्तरभोग्यः ।
अथ वैद्यानां व्यावृत्त्यर्थमृत्तिगादीनाञ्च व्यावृत्त्यर्थं कर्तारमिति पदम् ।
व्यभिचारप्रतिपक्षार्थमवश्यमिति पदम् । कार्य्यादुत्तरकालमित्यनेनावैगुण्येन
समाप्तस्य कार्य्यस्येत्यर्थात् । व्यभिचारिकारणं व्यवच्छिन्नम् । अवलीयांसो
निदानादयो यदि परस्परमप्रकर्षादनुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिवृत्तिः
भवतोत्युक्तेः । कार्य्यनिमित्त इत्यनेन कार्य्यजन्यौ फलानुबन्धाविति ज्ञापितम्,
न तु फलजन्योऽनुबन्ध इति ।

देशं निरूपयति—देशस्त्वित्यादि । अधिष्ठानमिति । अधितिष्ठत्यस्मिन्
इत्यर्थेऽधिष्ठीयते यत् तदधिष्ठानं स देशः कर्मणि ल्युट् । स चातुर आतुर-
शरीरप्रदेशमनोरूपः । भूमिश्च । सा चानूपजाङ्गलसाधारणभेदात् त्रिधा ।

क्रमिकं कालमाह—कालः पुनः परिणामः । परिणामो व्याख्यात-
स्तिस्त्रैषणीये ।

क्रमिकत्वात् प्रवृत्तिं लक्षयति—प्रवृत्तिरित्यादि । चेष्टेति वाङ्मनः-
शरीराणां प्रवर्तनम् । कार्य्यार्थेति कार्य्यमर्थः फलं यस्याः सा कार्य्यार्था ।

कार्य्यफलं ज्ञेयम्, यथा—कुम्भकारस्य घटकरणे तन्मूल्यप्राप्तिः । अनुबन्धस्त्वायतीयं फलम्,
यथा—घटमूल्येन विनियोगः कुटुम्बपोषणादौ । अनुबध्नातीत्युत्तरकालं कर्तारमुपतिष्ठते शुभो
वाप्यशुभो वेति, शुभस्य कार्य्यस्य शुभः, अशुभस्य कार्य्यस्याशुभः ।

देशस्त्वधिष्ठानमिति कार्य्यानुगुणोऽननुगुणो वा आधाररूपो देशः । परिणाम इति परिणामी-
कृत्वादिरूपः कालः । तेन नित्यगं कालं निरस्यति, अस्य पूर्व्वमसाधारणं कार्य्यं प्रत्यनपेक्षणीय-
त्वात् । प्रवृत्तश्चेष्टादिशब्दाः पर्याया एव लक्षणम् ।

उपायः पुनस्त्रयाणां कारणादीनां सौष्टवमभिसन्धानञ्च *
सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धोपायः उर्जानां तेषां । तद्धि

कार्यमुक्तम् । सैव क्रियेति भावकृदन्तत्वात् करणम्, कर्मेति च भावकृदन्त-
त्वात् । उक्तञ्च पूर्वाध्याये संयोगे च विभागे चेत्यादिना । यत्र इति
यतनं न प्रयत्नः । स इच्छासमयोगान्मनस्यात्मप्रवृत्तिरूपः, तस्य समयोगात्
तु बाह्यमनःशरीरप्रवृत्तिरूपोऽयं यत्रः । अतएवोक्तं पूर्वाध्याये । प्रयत्नादि
कर्म चेष्टितमुच्यते इति । कार्यसमारम्भश्चेति कार्याणां समारम्भः ।
गौतमेनाप्युक्तम् । प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः इति । व्याख्यातञ्चेदम् ।

क्रमिकत्वादुपायं लक्षयति—उपायः पुनरित्यादि । कारणादीनां कारण-
करणकार्ययोनीनां सौष्टवं सुष्ठुत्वं साधुत्वमित्यर्थः । तेषामभिसन्धानञ्च ।
ननु कुत एतद्द्वयमुपाय उच्यते इत्यत आह—कार्येत्यादि । कारणा-
दीनां कार्यकार्यफलानुबन्धोपायवर्जानां सौष्टवं सम्यगभिसन्धानञ्च ।
कार्याणां धातुसाम्यानां सम्यगभिनिर्वर्तक इत्यतोऽपि । कार्यस्य
सम्यगभिनिर्वर्तकत्वादुपाय उच्यते । कारणं हि भिषग् धातुसाम्यं कार्यमभि-
निर्वर्तयति न सर्व्वे । यस्य तु सौष्टवं स्वगुणसम्पत्तिर्नास्ति स कथं व्याधिं
सम्यक् प्रशमयेत् । इति भिषजः सौष्टवमुपायः । एवंसम्पदुपेतो भिषग्
यद्यभिसन्धानं न कुरुते व्याधिप्रशमनाय, तत् कथं सुष्ठु वैद्योऽपि धातुसाम्यं
कुर्यादिति भिषजस्तत्तत्कर्मकरणेऽभिसन्धानमुपायः । करणन्तु भेषजं
शस्त्रादिकम् । तच्च कार्यं कार्यफलानुबन्धश्च । धातुसाम्यं सुखावाप्तिं
जीवितञ्च निर्व्वर्तयति । यदि तु तत् सौष्टवं स्वगुणसम्पत्तिर्न वर्तते तदा
कथमातुरस्याक्लेशपूर्व्वकं धातुसाम्यादिकं कुर्यात् । यथा शस्त्रस्य सुधारत्वा-
भावे च्छेदनसुखाभावः सुधारत्वे च्छेदनसुखमित्येवमादि । एवं भेषजानामभि-
सन्धानं बोध्यम् । वातादिवैषम्याणां कार्याणां योनिश्चायोगातियोगमित्या-
योगयुक्तकटादिः, ज्वरादीनां कार्याणां योनिर्धातुवैषम्यम्, धातुसाम्यादि-

उपायमाह—उपायः पुनरित्यादि । सौष्टवमिति सुष्ठुत्वं कर्त्तादीनां कार्यानुगुणयोगित्वमित्यर्थः ।
अभिविधानञ्च सम्यगिति कारणादीनां कार्यानुगुण्येनावस्थानम्, यथा—भेषजस्य शिरोविरेचनकार-
कस्य, तस्य पुनर्नसि च दानं कस्यचित्, कस्यचित् पुनः शिरसि च दानमित्यादि, यथा च—पटकारणानां
तन्त्वादीनां पटवापनयोग्यतयावस्थानम् । एतच्चोपायरूपं सौष्टवमभिविधानञ्च कार्यादिन्निकरहिता-

कार्यारणामभिनिर्व्वर्त्तकमित्यतस्तूपायः । कृते नोपायार्थोऽस्ति,
न च विद्यते तदात्वे, कृताच्चोत्तरकालं फलम्, फलाच्चानुबन्ध इति ।

कार्यादिकं नाभिनिर्व्वर्त्तयति । धातुवैषम्यस्य सौष्टवमदारुणत्वादिकं तदभिसन्धानश्च । सुखसाध्यत्वेन व्याधेः प्रशमने कर्त्तव्ये तथात्वेनाभिसन्धानमुपायः, तच्च भिषगादीनामभिसन्धानं भिषजा कार्यं न कार्य्ययोनेः । चिकित्सायान्तु भिषजां कार्य्यस्य धातुसाम्यस्य योनिहृतसाम्यं तस्य सौष्टवं तदभिसन्धानश्च । तद्व्याधेर्हेतुविपरीतसेवनम्, स्वस्थवृत्तसेवनश्च धातुसाम्यादिकमभिनिर्व्वर्त्तयति । इति कार्य्यस्य धातुसाम्यस्य सौष्टवं विकारप्रशान्त्यादि । कार्य्यफलस्य सुखावाप्तेः सौष्टवं मनोबुद्ध्यादितुष्टिः । अनुबन्धस्यायुषः सौष्टवं प्राणसंयोग इत्यतोऽप्युपायः । अनुबन्धस्यायुषः सौष्टवमभिसन्धानश्च । चिरव्याधेश्चिरचिकित्सया शान्तिं निर्व्वर्त्तयतीत्यायुषः सौष्टवमभिसन्धानश्चोपायः । एवं देशकालक्रियाणां सौष्टवं तदभिसन्धानश्च सुखेनारोग्यमभिनिर्व्वर्त्तयतीत्युपायः । उपायानामपि सौष्टवमभिसन्धानश्चारोग्यसुखमभिनिर्व्वर्त्तयति । न चोपायसौष्टवस्योपायत्वेन तत्सौष्टवरूपस्योपायस्यापि सौष्टवमुपायः स्यात् । तथा तत्सौष्टवमप्युपायः स्यादित्येवमनवस्थानं वाच्यम् । सर्व्वत्र सर्व्वोपायसौष्टवस्यानुपायत्वात् । यथासम्भवं हि कारणादीनां सौष्टवाभिसन्धानयोरुपायलमिति ज्ञेयम् । ननु उपायविषयः क इत्यत आह—कृत इत्यादि । कृते निष्पादिते सति नोपायार्थ उपायस्य प्रयोजनं नास्ति । ननु तदात्वे क उपायोऽस्तीत्यत आह—न च विद्यते तदात्वे इति । तदात्वे तत्क्रियानिष्पत्त्यत्ययकाले तु नोपायार्थो विद्यते । निष्पद्यते हि क्रिया तदुपायपूर्व्वकमेव । ननु कृते सति कुतो नोपायार्थोऽस्ति ? कृतादुत्तरकालं फलमभिनिर्व्वर्त्तं भवति, वर्त्तते चानुबन्धद्वयमुपायार्थो हि दृश्यते सिद्ध इत्यत आह—कृताच्चोत्तरकालमित्यादि । कृताच्चोत्तरकालं फलाच्चानुबन्धश्चोपायार्थो विद्यते । कार्य्यकार्य्यफलानुबन्धवर्ज्जानां कारणादीनां त्रयाणां कार्य्याभिनिर्व्वर्त्तकभावो हुत्वायः, कार्य्यफलानुबन्धाभिनिर्व्वर्त्तकानि कारणादीनि न तूपाय इति । ननु कार्य्यफलानुबन्धयोः सौष्टवमभिसन्धानश्च

नाञ्च कारणादीनां ज्ञेयमित्याह—कार्य्येत्यादि । उपायस्य स्वरूपान्तरमाह—कार्य्यारणामभिनिर्व्वर्त्तक इत्यतस्तूपाय इति । असत्युपाये कारणादीनि कार्य्यं न कुर्व्वन्तीत्यर्थः । अथ कथं कार्य्यदिपु उपायत्वं न सम्भवतीत्याह—कृत इत्यादि । उपायो हि कार्य्यकारकः, तत्र कृते कार्य्य उत्पन्ने नोपायार्थो

एतद्विंशविधमग्रे परीक्ष्यं परीक्ष्य, ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा । तस्माद्भिषक् कार्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्य-समारम्भात् परीक्षया केवलं परीक्ष्यम् परीक्ष्य कर्म समारभेत कर्तुम् ॥ ७० ॥

उपाय उक्तस्तत् कथं कृते सति नोपायार्थोऽस्तीति चेन्न कार्यफलानुबन्धयोः सौष्टवाभिसन्धाने हि पुनर्भावाभावरूपं कार्यमभिनिर्वर्त्तयतस्ते च कृते सति कार्यं न वर्त्तते, वर्त्तते च कर्त्तव्यात् पूर्वमेव, प्रयोगकाले हि यदि प्रवृत्तिसौष्टवं भवति तदैव कार्यफलानुबन्धयोः सौष्टवं भवतीति क्रियायाः पूर्वमेवोपायाथ इति ख्यापितम् । ज्ञात्वा हीत्यादि सूत्रार्थं कारणादिकमुपदिश्य तेषां ज्ञानपूर्वकक्रियाकर्त्तव्यतायां सम्यगभिनिर्वर्त्तमानकार्य्याभिनिर्वृत्तौ चेष्ट-फलानुबन्धं कार्यमभिनिर्वर्त्तयत्यनतिमहता प्रयत्नेन कर्त्तव्यम् ।

यत् फलमुक्तं तथा कर्त्तव्यतां व्याकरोति—एतद्विंशधेत्यादि इष्टेत्यन्तं यावत्—शास्त्रीयकर्मकरणविषयमिदं वचनम् । तथाविधा प्रवृत्तिस्तिष्ठा । सम्यगभिनिर्वर्त्तमानकार्य्याभिनिर्वृत्तौ कर्त्तुरनतिमहता प्रयत्नेनेष्टफलानु-बन्धकार्य्याभिनिर्वर्त्तकत्वात् । तत्रापूर्वेदीयकर्मकरणे विधिमाह—तस्मा-दित्यादि । तस्मादुक्तप्रकारेण प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । कार्यं चिकित्सार्थं वमनादि-कार्यं चिकीर्षुः कर्त्तुमिच्छुभिषक् कार्यसमारम्भात् तद्वमनादिकार्य-समारम्भात् पूर्वं परीक्षया आप्तोपदेशेन प्रत्यक्षानुमानाभ्यां केवलं कृत्स्नं परीक्ष्यं परीक्षणीयं भावं परीक्षयाथानन्तरं कर्म वमनादिकार्यनिष्पादन-व्यापारं कर्त्तुं समारभेतेति ॥ ७० ॥

ऽस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते, तेन कार्यगतमप्युपायत्वं न पुनः कार्योत्पादे स्वीकर्मः । तथा अनुत्पन्ने कार्ये नोपायरूपता भविष्यतीत्याह—न च विद्यते तदात्वे इति, तदात्वे कार्यमिति शेषः, तदात्वे कार्योत्पत्तेः पूर्वं कार्यमेव नास्ति, तेन न तदात्वेऽप्युपायत्वं कार्यस्यास्ति इति । यदा च कार्यं एवोपायत्वम् उपायेऽपि उत्तरकालीनत्वेन नास्ति, तदा कार्योत्तरकालजयोः फलानुबन्धयोरपि उपायार्थो नास्तीत्याह—कृताच्चोत्तरकालमित्यादि । उपसंहरति—एतदि-त्यादि ॥ ७० ॥

तत्र चेद्भिषग् अभिषग् वा भिषजं कश्चिदेवं खलु पृच्छेत् ।
 वमनविरेचनास्थानानुवासनशिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन
 भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यम् ; कश्चात्र
 परीक्ष्यविशेषः, कथञ्च परीक्षितव्यं, किंप्रयोजना च परीक्षा, क
 च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगेन *
 च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याण्युपयोगं
 गच्छन्तीति ।

स एवं पृष्ठो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेनं
 बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यभिभेदः । कतमेन विधि-

गङ्गाधरः—परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्येति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यान्याह—
 तत्रेत्यादि । तत्रेत्युक्तविधौ, चेद् यदि । वमनादीनि कायचिकित्सादि-
 साधारणत्वादुक्तानि । शल्यादिषु प्राङ्नियतकर्माणि त्वनया दिग्गैव उन्ने-
 यानि । परीक्ष्यविशेषः परीक्षणीयानां प्रभेदः । कथञ्च केन प्रकारेण
 परीक्ष्यं परीक्षितव्यं परीक्ष्येत । किंप्रयोजना किं प्रयोजनमस्याः सा,
 परीक्षायाः किं प्रयोजनमित्यर्थः । क च कस्मिन् वस्तुनि वमनादीनां प्रवृत्तिः
 कर्त्तव्यता । क च वमनादीनां निवृत्तिरकर्त्तव्यता । वमनादीनां प्रवृत्तिनिवृत्ति-
 संयोगेन वमनादीनां क च कर्त्तव्यता चाकर्त्तव्यता चेति । तत्र किं नैष्ठिकं
 किं कर्त्तव्यं व्यवस्थितं स्यात् । कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उप-
 योगश्च गच्छन्तीति चेद्भिषक् अभिषग् वा भिषजं पृच्छेत् तदा ।

स एवमित्यादि—एवमुक्तप्रकारेण पृष्ठः स भिषक् यदि प्रष्टार मोहयितुं
 मुग्धं कर्त्तुं मिच्छेत्, तदैवं प्रष्टारं ब्रूयात् । किं ब्रूयादित्यत आह—बहुविधे-
 त्यादि । तथेति बहुविधः परीक्ष्यभेदः । भवानाख्यायमानं मां कतमेन विधिभेद-

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युक्तं कारणादिदशकं वैद्योपयुक्तं भिषगादिदृष्टान्तेन दर्शयितुं 'तत्र चेद्'
 इत्यादि प्रकरणमारभते । अभिषग्वेति किञ्चिदभिषगित्यर्थः । कतिविधं परीक्ष्यमिति कति-
 प्रकारं परीक्षणीयम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोग इति प्रवृत्त्यनुगुणनिवृत्त्यनुगुणयोर्लक्षणयो-
 रेकत्र मेलके । नैष्ठिकमिति निष्ठा निश्चयस्तदभवं नैष्ठिकं निश्चयेन कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

* प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे इति चक्रधृतः पाठः ।

भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्ष्य केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं वा पृच्छति भवान्, आख्यायमानम् । वेदानां * भवतोऽन्येन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया अन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुरहमन्येन परीक्षाविधिभेदेनान्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्य भित्त्वार्थमाचक्षाण इच्छाश्च प्रपूरयेयमिति । स यदुत्तरं

प्रकृत्यन्तरेण प्रकारविशेषाणां प्रकृतिविशेषेण भिन्नस्य खलु परीक्ष्यस्य भेदाग्रं पृच्छति, केन वा प्रकारभेदानां प्रकृत्यन्तरेण भेदकधर्मान्तरेण भिन्नस्य परीक्ष्यस्य भेदाग्रं भेदसङ्ख्यापरिच्छेदं पृच्छति । इदानीं वा अन्येन एकप्रकारेण विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण प्रकारविशेषाणां योनिविशेषेण भिन्नया परीक्षया परीक्ष्यस्याभिलषितमर्थं श्रोतुर्भवतोऽहमिच्छां पूरयेयमिति । अन्येन वा अपरेण वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण प्रकारविशेषाणां योनिविशेषेण भिन्नस्य परीक्ष्यस्य वस्तुनोऽभिलषितमर्थं श्रोतुर्भवत इच्छामहं पूरयेयमिति । अथवान्येन तद्विन्नेन एकेन परीक्षाविधिभेदेन परीक्षाप्रकारविशेषाणां योनिविशेषेण अन्येन वा भवदीयां अपरप्रकारेण विपरीतेनापरेण वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण प्रकारविशेषाणां योनिविशेषेण परीक्ष्यं वस्तु भित्त्वा भेदं कृत्यार्थं परीक्ष्यस्यार्थम् आचक्षाणो ब्रुवन् भवत इच्छाश्च पूरयेयमिति ब्रूयादेनमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ।

यदि मोहयितुमिच्छेदिति यदि विगृह्यसम्भाषाप्रवृत्तत्वेन मोहयितुमिच्छेदित्यर्थः । तथेति बहुविध इत्यर्थः । विधिरूपो भेदो विधिभेदः, तस्य प्रकृत्यन्तरमिति कारणान्तरम् । भेदाग्रमिति भेदपरिमाणम् । भेदपरिमाणञ्चेति भेदसंख्यापरिच्छेद एव ज्ञेयः । आख्यायमानम् इति छेदः । किन्तु पुनः पृच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह—नेदानीमित्यादि । भवतोऽन्यथा श्रोतुम् अभिलषितमर्थमहमन्यथाचक्षाणो न भवत इच्छां पूरयेयम् । तेन त्वमेव तावत् विशेषयित्वा पृच्छेति वाक्यार्थः । यदा तु 'वेदानां न पूरयेयम्' इति च पाठः, तदा वेदानीमित्यग्रे आचक्षाण इच्छां न पूरयेयमिति योजना । किंवा वेति पूर्व्वेण युज्यते । तेन कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानं भवानिच्छति, केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानमिच्छतीति धीज्यम् । इदानीमित्यादि तु पूर्व्ववदाशङ्कायां वचनम्, एतद्विशेषपृच्छकोऽधिकश्याकुलो भवतीति

ब्रूयात् तत् परीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद् यथोक्तञ्च प्रतिवचनविधि-
मवेक्ष्य सम्यक् । यदि तु न चैनं मोहयितुमिच्छेत् प्राप्तन्तु
वचनकालं मन्येत काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ७१ ॥

द्विविधा तु खलु परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानश्च । एतत् तु
खलु द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात् एवमेषा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा
वा सहोपदेशेन । दशविधन्तु परीक्ष्यं, कारणादि यदुक्तमग्रे,

एवं मोहवचनेनोक्तः स प्रष्टा यदुत्तरं ब्रूयात् तदुत्तरं वाक्यं परीक्ष्य यथोक्तञ्च
प्रतिवचनविधिं प्रत्युत्तरप्रकारं सम्यगवेक्ष्य विविच्य उत्तरं वाच्यं स्याद्
भिषजा । यदीत्यादि—यदि तु भिषक् तथापूर्वं पृष्ठ एनं प्रष्टारं मोहयितुं
न चेच्छेत् । वचनकालमुत्तरवचनकालन्तु प्राप्तं यदि च मन्येत तदा कामं
यथाभिलषितं पृष्ठार्थमाप्तमेवाप्तवचनमेवाखिलेन कृत्स्नेनास्मै प्रष्टे भिषजे वाप्य-
भिषजे ब्रूयात् स्पष्टम् ॥ ७१ ॥

गङ्गाधरः—तत्रोक्तप्रश्नस्योत्तरमाप्तमेव निखिलेन दर्शयितुमाह—द्विविधे-
त्यादि । कतिविधया परीक्षया कतिविधं परीक्ष्यमित्यन्तर्गततया भाषितं
कतिविधा परीक्षेत्येतं प्रश्नमुत्तरयति—द्विविधा तु खलु परीक्षा । ननु किं
द्वैविध्यमित्यत आह—ज्ञानवतामित्यादि । ज्ञानवतामाप्तोपदेशेन वस्तुषु ज्ञानवतां
प्रत्यक्षमनुमानं वा । कस्यचित् प्रत्यक्षं कस्यचिदनुमानमुपमानादीनामनयो-
रन्तर्भावात् । तद्वर्णितं तिस्रैषणीये । ननु अज्ञानवतां कतिधा परीक्षेत्यत
आह—एतत् त्रित्यादि । एतत् तु द्वयमिति प्रत्यक्षमनुमानमुपदेशश्च इति परीक्षा-
त्रयम् । एवमनेन प्रकारेण एषा द्विविधा परीक्षा सहोपदेशेन त्रिविधा

भावः । परीक्ष्यस्यार्थं भवतः श्रोतुमभिलषितमन्यथा आचक्षाण इति योजना । तत् समीक्ष्येति
तद् वचनं समीक्ष्य यदौपाधिकं भवति, तद् यथोक्तं प्रतिवचनमित्यत्रैवाध्याये विगृह्य-
सम्भाषाविधावुक्तम् । अवेक्ष्योत्तरं वाक्यं पक्षान्तरवाक्यम् । पक्षान्तरमाह—सम्यगित्यादि । सम्यग्
यदि तु ब्रूयादिति यदि सन्ध्यायसम्भाषां ब्रूयात् । प्राप्तमित्युचितम्, अनुचिते तु वचनकाले सन्ध्यादौ
न वक्तव्यमेव । आप्तमेवेति यथार्थमेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

चक्रपाणिः—तदेव यथार्थमुत्तरं पूर्वश्लेषेण यथाक्रमेणाह—द्विविधेत्यादि । ज्ञान-
वतामित्याप्तोपदेशरूपशास्त्रजनितज्ञानवताम् । पक्षान्तरं परीक्षात्रैविध्यसाह—एतद्वीत्यादि ।
एतत् परीक्षया द्वैविध्यं त्रैविध्यञ्च त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीय एव व्याख्यातम् ।

तदिह भिषगादिषु संसार्य्य सन्दर्शयिष्यामः । इह कार्य्यप्राप्तौ कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजं, कार्य्ययोनिर्धातुवैषम्यम्, कार्य्यधातुसाम्यम्, कार्य्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्धस्तु खल्वायुः, देशो

वा परीक्षा । इति कतिविधा परीक्षेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरम् । ० । कतिविधं परीक्ष्यमिति प्रश्नस्योत्तरमाह—दशविधन्तु परीक्ष्यमिति । वमनादिकं प्रयोक्तकामस्य दशविधं परीक्ष्यं न तु जगति दशविधमेवेति । ननु चिकित्सायां किं किं तद्दशविधं परीक्ष्यमित्यतस्तत्तद् दर्शयितुमाह—कारणादीत्यादि । कारणकरणकार्य्ययोनिकार्य्यकार्य्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपाया इति दशकं यदग्रे उक्तं जगति साव्वशास्त्रिककार्य्यारम्भेऽभिहितं तद् दशविधं परीक्ष्यम् । ननु तद् दशविधमायुर्वेदे चिकित्सायां किंवा किं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—तदिहेत्यादि । तत् कारणादिदशकं इहायुर्वेदशास्त्रे चिकित्सासम्भारम्भे भिषगादिषु संसार्य्य संसरणं कृत्वा सन्दर्शयिष्यामः । इहेत्यादि । इहायुर्वेदशास्त्रे कार्य्यप्राप्तौ चिकित्स्यप्राप्तौ कारणं चिकित्साकर्त्ता भिषक्, करणं पुनर्भेषजमिति युक्तियुक्तं गुणवच्चतुष्पादं भेषजं यद्यप्युक्तं तथाप्यत्र भिषजः कारणत्वेन पृथगुक्त्या भिषगितरद् द्रव्यातुरोपस्थातार इति गुणवत् त्रिपादम् । कार्य्ययोनिरिह धातुवैषम्यम्, ज्वरादीनां कार्य्याणां योनित्वात् । वातादिधातुवैषम्यं हि कार्य्यत्वं ज्वरादित्वमापद्यते । सर्व्वत्रैव हेतुवैषम्यं कार्य्ययोनिः । कालबुद्धीन्द्रियार्थानां वैषम्यमयोगातियोगमिथ्यायोगास्तैर्वातादिवैषम्यं कार्य्यं भवति । धातुसाम्यकरणन्तु ज्वरादिषु चिकित्सायाः कार्य्यम् । सुखावाप्तिः फलं कार्य्यस्य धातुसाम्यस्य निष्पादं फलं सुखावाप्तिः । स्वस्थस्य धातुसाम्यमेव कार्य्यस्य रक्षणस्य योनिः कार्य्यं धातुसाम्यरक्षणं फलं सुखानुवृत्तिः । कार्य्यस्य धातुसाम्यरक्षणस्य फलं निष्पादं सुखस्यानुवर्त्तनम् इति । अनुबन्धस्तु खल्वायुर्जीवितमित्यर्थः । भूमिरानूपादिरूपा आतुरः

भिषगादिषु संसार्य्येति भिषगादीनि चोपयुक्तान्युदाहरणानि कृत्वा । धातुवैषम्यमिति, विषमतां गता धातव एव हि विषमामवस्थां परित्यज्य समावस्थामापद्यमाना आरोग्याख्यस्य धातुसाम्यस्य समवायिकारणतया कार्य्ययोनितामापद्यन्ते । सुखावाप्तिरित्यारोग्यावाप्तिः । उक्तञ्च—“सुखसंज्ञकमारोग्यम्” इति । आयुश्चानुबन्धरूपम् । यद्यप्येतद् रोगिगतम् न वैद्यगतम्, तथापि वैद्येन काङ्क्षितत्वाद् वैद्यगतमेव तद्विज्ञेयम् । तेनानुबन्धलक्षणं कर्त्तारमभिप्रैतीति

भूमिरातुरश्च, कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः
प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायस्तु भिषगादीनां सौष्टवमभि-
सन्धानश्च सम्यक् । इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्व्वेणैवोपायविषयेण
व्याख्यातः । इति कारणादीनि दशसु भिषगादिषु संसार्य्य
सन्दर्शितानि, तथैवानुपूर्व्वरा । एतद्विशिष्टं परीक्ष्यमुक्तञ्च ॥ ७२

चेति व्याधितः स्वस्थश्च पुरुषः । संवत्सर इत्यनेन तदन्तर्गतक्षणमुहूर्त्तदिन-
पक्षमासतूनां ग्रहणं बोध्यम् । आतुरावस्था चेति । आतुरस्यावस्था
नानाविधा, स्वाभाविकी वैकारिकी च । तत्र स्वाभाविकी जैश्ववात्यपौगण्ड-
कैशोरयौवनमध्यमस्थाविर्यातिस्थाविर्य्यरूपा । तत्रापि स्वाभाविकी दौर्ब्वल्या-
दौर्ब्वल्यसत्त्वबहुलरजोबहुलतमोबहुलब्राह्मसत्त्वादिव्रातलादिसमवातादित्वरूपा
च, वैकारिकी तु साध्यासाध्यकृच्छसाध्यदारुणातुर्य्यबलमांसादिक्षयादि-
रूपा प्रवृत्तिः । प्रतिकर्मसमारम्भ इति तत्तद्व्याधिप्रतिकारारम्भो भिषजः ।
उपायं दर्शयति—उपाय इत्यादि । भिषगादीनां सौष्टवं सुष्ठुत्वं सम्यगभि-
सन्धानश्च । ननुपायस्य भिषगादीनां सौष्टवस्य सम्यगभिसन्धानस्य च
वमनादिकार्य्यप्राप्तौ विषयः क इत्यत आह—इहाप्यस्येत्यादि । इह वमनादि-
कार्य्यप्राप्तौ अस्य भिषगादीनां सौष्टवस्याभिसन्धानस्य चोपायस्य विषयः
पूर्व्वेणैवोपायविषयेण कार्य्यकार्य्यफलानुबन्धेत्यादिना व्याख्यातः । तथा च
धातुसाम्ये कार्य्यं कृतवमनादौ कर्मणि नोपायार्थोऽस्ति वमनादिकम्म-
करणकालेऽपि नोपायार्थोऽस्ति । कृताच्च वमनादित उत्तरकालं सुखावाप्तिः
आयुश्च नोपायार्थोऽस्ति परन्तु कर्त्तव्ये सति वमनादिकर्मणि भिषगादीनां
सौष्टवं सम्यगभिसन्धिश्चास्ति इति कर्मणः प्राक्कालो विषय इत्यर्थः ।
उपसंहरति । इति कारणादीनीत्यादि । तथैवानुपूर्व्वेति कारणाद्यानु-
पूर्व्व्या । परीक्ष्यं समापयति—एतदित्यादि । इति कतिविधं परीक्ष्यमिति प्रश्न-
स्योत्तरम् ॥ ७२ ॥

यदुक्तम्, तदुपपन्नम् । कर्त्ता ह्यत्र भिषक् । तेनातुरगतमप्यायुर्भिषगपेक्षितत्वेन भिषज एव
फलमिति ज्ञेयम् । प्रतिकर्म चिकित्सा । इहाप्यस्य इत्यादि, अत्रापि कार्य्यफलानुबन्धव्यतिरिक्तानां
सौष्टवमभिविधानञ्च यथोक्तन्यायेनोपाय इति दर्शयति ॥ ७२ ॥

तस्य यो यः परीक्ष्यविशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः, स तथा तथा च व्याख्यास्यते ।

कारणं भिषगित्युक्तमग्रे, तस्य परीक्षा, भिषक् नाम स यो भेषति यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलो यस्य चायुः सर्वथा विदितं यथावत् । स च सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्

गङ्गाधरः—अथ कश्चात्र परीक्षाविशेषः कथञ्च परीक्षितव्य इति प्रश्न-
द्वयस्योत्तरं दर्शयितुमाह—तस्येत्यादि । तस्य दशविधस्य परीक्ष्यस्य यो यः
कारणादिः प्रत्येकं परीक्ष्यविशेषः स व्याख्यास्यतेऽत ऊढं तस्य च यो
यः कारणादिर्यथा यथा परीक्षितव्यः स तथा तथा च व्याख्यास्यते ।
यागादौ चेदं दशविधं यथा—यजमानः कर्त्ता कारणम् । करणमृत्विग्
याज्ञिकद्रव्यादिकम् । कार्य्ययोनिर्यजमानशरीरस्थनियतिरूपः परमात्मा
पुरुषः । कार्य्यं धर्मः । नियतिरूपः पुरुष एव यागादिक्रियाभिर्विक्रियमाणो
धर्मरूपेण निष्पद्यते । धर्मस्य कार्य्यस्य फलं स्वर्गप्राप्तिः । अनुबन्धः
पुनर्जन्मपुत्रदारधनवान्धवादिप्राप्तिः । देशो याज्ञिकदेशः । कालः स स तत्तद्
यागादिक्रियारम्भः । उपायस्तु यजमानादीनां सौष्टवं तदभिसन्धानञ्चेति ।
एवं वैधेतरकर्मणि चाधर्मकार्य्यं काम्यकर्मफलत्यागो मोक्षः इति ।

कारणमित्यादिना भिषगादीनां परीक्षा । भिषङ्नामेत्यादि । यो भेषतीति भिष
रुग्जये सौत्रधातुरौणादिकप्रत्ययेन व्युत्पन्नार्थः यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः प्रकरणात्
आयुर्व्वेदीयसूत्रार्थप्रयोगयोदक्षः यस्य चायुर्यथावत् सर्वथा विदितं, पूर्व्वत्रा-
सिद्धीयविधेरनित्यत्वात् क्तान्तप्रयोगेऽपि कर्त्तरि षष्ठी, स भिषक् नाम भवति ।
स च भिषक् चिकित्साकार्य्यप्राप्तौ कारणं सति धातुवैषम्ये सर्व्वधातुसाम्यं

चक्रपाणिः—कश्च परीक्ष्यविशेषः कथञ्च परीक्षितव्य इति प्रश्नद्वयोत्तरं दातुमाह—तस्येत्यादि ।
यो यो विशेष इति कारणादीनां यो यः कर्त्तृत्वादिः सजातीयाद्वेत्वादेः तथा विजातीयाच्च
भेषजादेर्विशेष इत्यर्थः । यथा परीक्षितव्य इत्यस्योदाहरणम्, “कच्चिदहमस्य” इत्येवंग्रन्थवक्ष्य-
माणं ज्ञेयम् । भिषज्यति चिकित्सति । सर्व्वथेति हिताहितसुखदुःखतया । यथावत् सर्व्वधातु-
साम्यमित्यादिना, धातुसाम्यस्य चात्र कारणं भिषक न केवलं परेण परीक्षणीयः, किन्त्वात्मना

आत्मानमेवादितः परीक्षेत । तद् यथा—गुणिषु * गुणतः कार्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन् कच्चिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्वर्त्तने समर्थोऽस्मि न वेति । तत्रैतै भिषग्गुणाः, यैरुपपन्नो भिषग् धातुसाम्याभिनिर्वर्त्तने समर्थो भवति । तद् यथा—पर्यवदात-श्रुतता परिदृष्टकर्मता दाढ्यं शौचं जितहस्तता उपकरणवत्ता सर्वेन्द्रियोपपन्नता प्रकृतिज्ञता प्रतिपत्ताभिज्ञता चेति ॥ ७३ ॥

करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद् यदुपकरणायोपकल्प्यते,

चिकीषन् कर्तुं मिच्छन् आदितः प्रथमत आत्मानं स्वं परीक्षेत । ननु कथं भिषगात्मानं परीक्षेतेत्यतस्तद्यथेत्युक्तवाह—गुणिव्विति । गुणिषु पुरुषेषु धातु-वैषम्यव्याधिषु साम्यरक्षणे वा वैद्यः स्वस्य गुणतः कार्याभिनिर्वृत्तावस्य कार्यस्य व्याधिनिवृत्तिरूपस्याभिनिर्वर्त्तने कच्चिदहं समर्थो भविष्यामि न वेत्येवं पश्यन्नात्मानमादौ परीक्षेत । एतदातुरीयैतद्व्याधिरूपधातुवैषम्यनिवृत्ति-रूपस्य कार्यस्याभिनिर्वर्त्तनेऽहं समर्थो भवामि वा न वेति रूपेण स्वं परीक्षेत । ननु के वैद्यगुणा इत्यत आह—तत्रेत्यादि । यैरिति गुणैः । एतेन वक्ष्यमाण-गुणवत्तायां भिषजोऽवश्यं साध्यव्याधिनिवृत्तिकरणे सामर्थ्यमिति ख्यापितम् । गुणानाह—तद् यथेत्यादि । पर्यवदातश्रुततादयो गुणा दशप्राणायतनिके व्याख्याताः ॥ ७३ ॥

गङ्गाधरः—चिकित्सायां करणस्य भेषजस्य परीक्ष्यविशेषस्य यथा परीक्षितव्यत्वं तद्वक्तुं करणं भेषजं लक्षयति—करणमित्यादि । करणं पुनर्भेषजमित्यत्र इत्युक्तमग्रे तस्य परीक्षेति पूर्ववचनस्यान्वयः । एवं परत्रापि सर्वत्र बोध्यम् । भेषजं नाम तदित्यादि । यत् विषमधातूनां धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य भिषज उपकरणायोपकल्प्यते तद् भेषजं नाम । न चात्र युक्ति-

प्यात्मानं स च परीक्षयेदिति दर्शयति । अथ कथमात्मानं परीक्षयेदित्याह—गुणेष्विति, आत्मानं गुणयोगतया परीक्षयेदित्यर्थः । गुणत इति हेतौ पञ्चमी । कच्चिदिति च्छाप्रकाशने । प्रति-पत्तिरूपज्ञायामापदि झटिति कर्तव्यकरणम् ॥ ७३ ॥

चक्रपाणिः—विशेषतश्चोपायान्तेभ्य इत्यनेन, कार्ययोनिरवृत्तिदेशकालोपायेभ्योऽन्यद् यद् यत्

* गुणेष्विति चक्रः ।

भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः । तद् द्विविधं व्यपाश्रयभेदात्, दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयञ्चेति । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासदानस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः । एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधमेव भवति, अद्रव्यभूतं द्रव्यभूतं

युक्तं षोडशगुणं चतुष्पादं भेषजमिति यदुक्तं तत् । भिषजः कर्तृत्वेन पृथगुक्तावपि स्वस्य सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यामनुपकरणत्वात् । ननु योन्यादिभ्यो भेदाच्च यद्भिषजः कार्य्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्योपकरणायोपकल्प्यते तद् भेषजं नामेति कारणादीनां सौष्टवं सम्यगभिसन्धानञ्चेति भिषज उपकरणायोपकल्प्यते तेनोपायान्ता अपि करणं भवत्विति मनसि कृत्वाह—विशेषतश्चेत्यादि । उपायान्तेभ्यो विशेषतश्च । उपायान्तेभ्योऽष्टभ्यः कार्य्यकर्तृर्यदुपकरणायोपपद्यते तत् पुनर्भेषजं करणमभिधीयते । कार्य्ययोनिर्हि कार्य्यत्वेनाभिनिर्वृत्तैते, तेन कार्य्याभिनिर्वृत्ताविति कार्य्यपदेन व्यवच्छिद्यते । कार्य्यफलमपि च कार्य्यमेव कार्य्यानुबन्धश्च कार्य्यजन्यः शुभाशुभरूपः कार्य्यान्तर एवेति । तद्भेषजं विभजते—तदित्यादि स्फुटम् । चेष्टाश्च दृष्टफला इत्यनेनादृष्टफलं चेष्टा दैवव्यपाश्रयरूपा । एतच्चैवेत्यादि । एतच्छब्देन संशोधनोपशमनेचेष्टानां परामर्शवारणायाह—भेषजमिति । तेन एतदैवयुक्तिव्यपाश्रयं द्विविधं भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधमेव । तद्विवृणोति—अद्रव्यभूतमित्यादि । सूचीकटाहन्यायेनाल्पत्वात्

कर्तृरुपकरणं भवतीति तत् करणम् इति दर्शयति । कार्य्ययोनिर्हि लोके विचार्य्यं कर्मतया साधकतमात् करणात् पृथगुच्यते । प्रवृत्त्युपाययोश्च कर्तृकरणादिधर्मत्वेन न करणसंज्ञा । देशकालौ तु न साधकतमौ । तेन उपायान्तेभ्यो यथोक्तविशेषेण यत् कर्तृरुपकरणं भवति, तत् करणम् । अत्र व्यपाश्रयद्वैविध्ये च सत्त्वावजयोऽपि भेषजमवरुद्धं ज्ञेयम्—सत्त्वावजयो हि दृष्टद्वारोपकारी युक्तिव्यपाश्रये, तथा अदृष्टद्वारोपकारी तु दैवव्यपाश्रये प्रविशति । अत एवोक्तं युक्तिव्यपाश्रयव्याकरणे—“चेष्टाश्च दृष्टफलाः” इति । चेष्टाशब्देन मनश्चेष्टापि सत्त्वावजयलक्षणा गृह्यते । पुनरौषधस्य प्रकारान्तरद्वैविध्यमाह—अङ्गभेदादित्यादि । अङ्गं शरीररूपस्वरूपमिति यावत् । तेन स्वरूपभेदादित्यर्थः । द्रव्यभूतं द्रव्यरूपम्, एवमद्रव्यरूपम् । उपायाभि-

चेति । तत्र अद्रव्यभूतं तद् यदुपायाभिप्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनक्षोभणहर्षणभर्त्सन-बन्धनस्वप्नसंवाहनादिः अमर्त्यो * भावविशेषो यथोक्ताः सिद्धुपायाश्चेति । यत् तु द्रव्यभूतं वमनादिषु योगमुपैति तस्याप्येषा परीक्षा । इदमेव-प्रकृति एवंगुणमेवंप्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतावेवंप्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या लद्रव्यभूतं लक्षयति । तत्रेत्यादि । यदुपायाभिप्लुतम् उपायोपेतं यत् तद्रव्यभूतम् । यथा लङ्घनादिकं भयप्रदर्शनाद्यर्थम् । दण्डोत्तोलनादिकरणादिकं कर्मम् । प्रसङ्गसङ्गत्यात्रैवोपायं निर्दिशति । लक्षणन्तु पूर्वमुक्तम् उपायो नामेत्यादि । अमर्त्योऽमानुषिको व्यापारः । यथोक्ता यस्मिन् व्याधौ ये सिद्धुपायास्ते च इति एतदुपायाभिप्लुतं भयप्रदर्शनादिनिमित्तं दण्डोत्तोलनादिकं कर्म अद्रव्यभूतं भेषजं भवति, तस्य च परीक्षा नोपपद्यते इत्यतः प्राग्द्रव्यभूतादिदं निर्दिष्टमल्पत्वात् । ० । परीक्ष्यत्वाद् द्रव्यभूतमाह—यत् खित्यादि । तस्य संशमनस्य द्रव्यभूतस्यापिशब्दात् वमनादिषु यौगिकस्य द्रव्यभूतस्य च एषातः परं वक्ष्यमाणा परीक्षा । का परीक्षेत्यत आह—इदमेवमित्यादि । एवंप्रकृति ईदृशयोनिकम् । एवंप्रभावमीदृशाचिन्त्यक्रियम् ।

प्लुतमिति उपायव्याप्तम् उपायग्रहणगृहीतमिति यावत् । एवमन्ये भयादयोऽमूर्त्तभावा न साक्षादारोग्यकारणानि भवन्ति, किं तर्हि शरीरस्थितानेव वातादीन् तथा कुर्वन्ति समत्वेनोत्पाद्यमानान् । न ह्यमूर्त्तानि मूर्त्तानां शरीरधातूनामुत्पत्तौ समवायिकारणानि भवन्ति, भेषजन्तु द्रव्यभूतं समशरीरोत्पादे समवायिकारणं भवत्येव । तेन द्रव्यस्यारोग्यं प्रति साधकतमत्वं साधु, अमूर्त्तानाम् उपायादीनां न भेषजवत् साधकतमत्वमिति कृत्वा द्रव्यजन्य एव धातुसाम्ये तेषामुपायत्वं युक्तम् । एवं सूक्ष्मया बुद्ध्या भयादीनामुपायत्वम्, स्थूलया तु बुद्ध्या भेषजव्यवहारश्च आचार्य्याभिमतो द्विविधभेषजेऽर्थेऽद्रव्यभूतभयादिग्रहणादुद्गीयते । न केवलमद्रव्यभूतं भेषजमुपायव्याप्तम्, किन्तु अन्येऽपि परिचारकग्रहणगृहीता एवेत्याह—यथोक्ताः सिद्धुपायाश्चेति । यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च परिचारकादयोऽत्र दशविधपरीक्ष्ये तु साक्षादनुक्ता उपायाभिप्लुता एवेत्यर्थः । किंवा उपायाभिप्लुतमिति उपायमिश्रितम् । तत्र भयाद्यमूर्त्तभेषज एव यथोक्ताश्चोपायाः कारणादि-सौष्टवसम्यगभिविधानरूपा अद्रव्यभूतभेषजपक्षगृहीता इत्यर्थः । तेन भयादिषु च तथा उपाय-शब्दाभिधेयेषु च अद्रव्यभूतभेषजशब्दप्रयोगो भवतीति दर्शयति । ये तु, उपायान्ताभिप्लुतम् इति पठन्ति, ते देशकालावेव अद्रव्यभूतभेषजम् इति वदन्ति । वदन्ति च—द्रव्य-

गृहीतमेवंनिहितमेवमुपस्कृतमनया च मात्रया युक्तमस्मिन्
व्याधावेवंविधस्य च पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति
वा । यदन्यदपि चैवंविधं भेषजं भवेत् तच्चाग्नेनान्येन वा
विशेषेण युक्तमिति ॥ ७४ ॥

कार्ययोनिर्धातुवैषम्यम्, तस्य लक्षणं विकारागमः, परीक्षा
त्वस्य विकारप्रकृतैश्चोनातिरिक्तलिङ्गावेक्षणं विकारस्य च साध्या-
साध्यमृदुदारुणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ७५ ॥

एवंनिहितम् ईदृशरूपेण ईदृशस्थाने स्थापितम् । एवमुपस्कृतमीदृशप्रयत्नेन
भूषितम् । वमनादुपयोगगतसंशमनोपगतभेषजेभ्योऽन्येषां परीक्षार्थमाह—
यदन्यदपीत्यादि । शस्त्रक्षारादिकं यदन्यदपि भेषजं तदग्नेनोक्तेनान्येन
सुधारदुर्धारत्वादिरूपेण वा एषा भेषजपरीक्षा ॥ ७४ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् कार्ययोनिपरीक्षार्थमाह—कार्ययोनिर्धातुवैषम्यम्,
अत्रापि इत्युक्तमग्रे इत्यस्यान्वयः । तस्य धातुवैषम्यस्य विकारागम इति
विकारो धातुवैषम्यमिति यदुक्तं तदत्र न विवक्षितं, परन्तु तस्य कार्यं ज्वरादि-
रूपं तस्यागम उत्पत्तिः । परीक्षेत्यादि । अस्य धातुवैषम्यतो विकारागमस्य
परीक्षा तु विकारस्य ज्वरादेः प्रकृतेर्योनिर्वातादिशारीरमलस्य रसादिधातूप-
धातोश्च रजस्तमसोर्मानसमलयोः सत्त्वस्य च दृढ्यस्य ऊनातिरिक्तलिङ्गावेक्षणम् ।
ऊनलक्षणावेक्षणेन धातूनां हासतो व्याधिजन्म, अतिरिक्तलक्षणावेक्षणेन
धातूनां वृद्धितो व्याध्यागमोऽनुमीयते । विकारस्य च धातुवैषम्यजनितस्य
ज्वरादेः साध्यत्वादिलिङ्गविशेषावेक्षणञ्चेति प्रकारेण कार्ययोनिपरीक्षा
कार्या ॥ ७५ ॥

शब्देन काथकल्कादुपयोजनीयं द्रव्यं 'द्रव्यम्' उच्यते इति । एतच्च मन्त्रोहारि । अनेन चान्येनेति
साधनमूतेन च एवंप्रकृत्या इत्यादिनोक्तेन तथा साध्येन च एवंविधस्य पुरुषस्य इत्यादिनोक्तेन
विशेषेण युक्तममूदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

चक्रपाणिः—तस्य लक्षणं धातुवैषम्यं प्रत्युपपन्नमित्यर्थः । विकारप्रकृतेरिति विकारस्य
प्रकृतेर्दोषस्येत्यर्थः ॥ ७५ ॥

कार्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः, परीक्षा
त्वस्य रगुपशमनं स्वरवर्णयोगः शरीरोपचयो बलवृद्धिरभ्यव-
हार्याभिलाषो रुचिराहारकाले कालेऽभ्यवहृतस्य चाहारस्य
सम्यग्जरणं, निद्रालाभो यथाकालं वैकारिकाणां स्वप्नानाम्
अदर्शनं सुखेन च प्रबोधनं वातमूत्रपुरीषरेतसां मुक्तिः
सर्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणाञ्चाव्यापत्तिरिति ॥ ७६ ॥

कार्यफलं सुखावाप्तिः, तस्य लक्षणं मनोबुद्धीन्द्रियशरीर-
तुष्टिः ॥ ७७ ॥

अनुबन्धस्तु खल्वायुः, तस्य लक्षणं प्राणः सह
संयोगः ॥ ७८ ॥

गङ्गाधरः—कार्यमित्यादि । कर्तुः कार्यमत्र धातुसाम्यमिति यदुक्तमग्रे
तस्य लक्षणं विकारोपशमः ज्वरादुपशमः । तस्य ज्वरादिविकारोपशमस्य
परीक्षा तु रगुपशमनमित्यादि रगुपशमनं यातनोपशमनं, यातनोपशमनादिना
ज्वरादुपशमोऽनुमीयते, ज्वरादुपशमनेन धातुसाम्यं धातुवैषम्याभावोऽनु-
मीयते । सुखेन प्रबोधनं ज्ञेयेष्वर्थेषु सुखेन ज्ञानं भवति सुखेन च वातादीनाम्
अधोवातादीनां मुक्तिस्त्यागः । अव्यापत्तिः सम्पत् । इत्येवं प्रकारेण
कार्यपरीक्षा कार्य्या ॥ ७६ ॥

गङ्गाधरः—परीक्ष्यविशेषश्च कार्यफलं कथं परीक्षितव्यमित्यत आह—कार्य-
फलमित्यादि । इत्युक्तमग्रे इत्यप्यत्र योज्यम् । तस्याः सुखावाप्तेर्लक्षणम् अनुमान-
करणं मनसश्च बुद्धीन्द्रियाणाञ्च शरीरस्य च तुष्टिः परितोषः । शरीरान्तर्गतत्वेन
कर्मैन्द्रियाणामनुपादान्न न्यूनता । इत्थं कार्यफलं परीक्षितव्यम् ॥ ७७ ॥

गङ्गाधरः—नन्वनुबन्धः कथं परीक्षितव्य इत्यत आह—अनुबन्ध इत्यादि ।
अत्रापि इत्युक्तमग्रे इति योज्यम् । तस्यायुषो लक्षणं प्राणैः संयोगः । प्राणाः

चक्रपाणिः—सर्वाकारैरिति सर्वशुभलक्षणैः । सुखावाप्तिरित्यात्मगुणसुखप्राप्तिः । प्राणैः
सह संयोग इति प्राणलक्षणत्रायुना योग इत्यर्थः । तेन प्राणशब्दस्यायुषो भिन्नार्थत्वाल्लक्ष्यलक्षणयो-
र्भेदः ॥ ७६—७८ ॥

देशो भूमिरातुरश्च । तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वा
 स्यात् औषधपरिज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियं खलु आतुरपरिज्ञान-
 हेतोः । तद् यथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संवृद्धो *
 व्याधितो वा, तस्मिंश्च भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं
 विहारजातमिदमाचारजातमेतावच्च बलमेवंविधं सत्त्वमेवंविधं
 सात्म्यम् एवंविधो दोषः भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिदमहित-
 मिदमिति † । औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु भूमिपरीक्षा
 वक्ष्यते ॥ ७६ ॥

पञ्च प्राणाख्यादयो वायवस्तैः सह संयोगस्तस्य लिङ्गं श्वासोच्छ्वासस्पन्दन-
 वचनादिकं श्वासादिना प्राणैः संयोगोऽनुमीयते तेन चायुरनुमीयते । आयुषो-
 ऽभावमात्रं हि म्रियते मृत्युश्च प्राणवियोगेनानुमीयते प्राणवियोगश्च श्वासाद्य-
 भावेनानुमीयते इत्थमायुः परीक्षितव्यम् ॥ ७८ ॥

गङ्गाधरः—ननु परीक्ष्यविशेषश्च देशः कः कथञ्च परीक्षितव्य इत्यत आह—
 देश इत्यादि । ननु भूमिस्तु देशः किमर्थं परीक्ष्यते इत्यत आह—तत्रेत्यादि ।
 तत्र भूम्यातुरयोर्मध्यं भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोः स्यात् । औषधपरिज्ञान-
 हेतोश्च स्यात् । वा-द्वयं प्रत्येकप्राधान्यार्थम् । नन्वातुरपरिज्ञानहेतोर्भूमिपरीक्षा
 कथं कार्य्या इत्यत आह—तत्रेत्यादि । आतुरपरिज्ञानहेतोर्भूमिपरीक्षेत्यर्था-
 ल्लभ्यते । परीक्षा परीक्षणचिह्नम् । तद् यथेत्यादि । अयमातुरो योऽयं
 दृश्यते कस्मिन्नित्यस्य संवृद्ध इत्यनेन व्याधित इत्यनेन च सम्बन्धः ।
 आहारादिज्ञानेन रोगाणां कारणज्ञानं व्याधितानां क्रियासहत्वासहत्वादि-
 परिज्ञानञ्च भवति । विहारः परिस्पन्दनव्यापारः । आचारो वैधवैधक्रियाहेतूप-

चक्रप्राणिः—क्रमप्राप्तं देशमाह—देश इत्यादि ।—आतुरशब्देनेह शङ्क्यमानातुर्व्यतया
 स्वस्थवृत्तोपदर्शनीयः स्वस्थोऽपि ग्राह्यः । सोऽपि हि परीक्ष्यत एव स्वस्थवृत्तप्रयोगार्थम् । परि-
 शब्दो विशेषार्थः । तेन आतुरस्य सकलदेशकृतविशेषेण ज्ञानमातुरपरिज्ञानम् । एवं भेषज-
 परिज्ञानेऽपि देशकृतविशेषज्ञानं परिज्ञानं बोद्धव्यम् । समृद्ध इति वर्द्धितः । एवंविधं सात्म्य-
 मित्येकसात्म्यमित्यर्थः । इदं हितमित्यनेन च देशापेक्षया विपरीतगुणसात्म्यं व्रूते । प्रायो-

* समृद्ध इति चक्रः ।

† इतः परं “प्रायोग्रहणेन” इति चक्रेणाधिकं पठ्यते ।

आतुरस्तु खलु कार्यदेशः, तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोर्वा भवति बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः, दोषप्रमाणानुरूपो हि भैषज्य-प्रमाणविशेषो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति । सहसा ह्यति-

वासादिव्यापारः । भक्तिरियं भजनशीलता । इत्यातुरपरिब्रानहेतोर्भूमि-परीक्षा । शेषस्याह—औषधेत्यादि । कल्पेषु कल्पस्थानेषु ॥ ७९ ॥

गङ्गाधरः—इति भूमिदेशपरीक्षामुक्त्वातुरदेशपरीक्षामाह—आतुरस्त्वित्यादि । नन्वातुरः कथं देशो भवति, कस्य देशत्वादित्यत आह—कार्यदेश इति । कार्यस्य धातुसाम्यस्य देशः स्थानं तस्मादातुरो देश उच्यते । आतुरस्य परीक्षापि द्विधा, तदाह—तस्येत्यादि । तस्यातुरस्य परीक्षा एका आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः स्यात्, द्वितीया आतुरस्य बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः स्यात् । वा-द्वयं प्रत्येकप्राधान्यार्थम् । प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्यातुरस्य बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः परीक्षामाह—तत्र तावत् इत्यादि । बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोरातुरस्य परीक्षेत्यर्थात् लभ्यते । ननु कुतो हेतोरातुरस्य बलदोषप्रमाणं ज्ञायते इत्यत आह—दोषेत्यादि । हि यस्मात् कर्त्तु-भिषजः कार्यभिनिवृत्तौ भैषज्ये प्रयोक्तव्ये भैषज्यस्य प्रमाणविशेषो दोष-प्रमाणानुरूप आतुरबलप्रमाणापेक्ष एव युक्तः कार्यभिनिवृत्तिकरो भवति न तु दोषानुरूपो व्याधितस्य बलानपेक्षो वा । कुत इत्यत आह—सहसेत्यादि । हि

ग्रहणेनेति च्छेदः, प्रायोग्रहणेन न एकान्ततः परीक्षेत इति योजना, प्रायःशब्देन च, देशेनाहाराद्यनु-मानं निश्चितं किन्तु प्रायो भवतीति दर्शयति । कल्पेष्विति मदनादिकल्पेषु, तत्र यद्यपि प्रथम एव तु कल्पे भूमिपरीक्षा वक्तव्या, तथाप्यत्र कल्पेष्विति यदप्यतिदेशेन कथनाद् बहुवचनं कृतम्, तदुत्तरकल्पवक्तव्यान्यपि हि द्रव्याण्यपि यथोक्त एव देशे ग्राह्याणीति दर्शनार्थम् ॥ ७९ ॥

चक्रपाणिः—भूमिरूपं देशमभिधायातुरमाह—आतुरस्तु खल्वित्यादि । कार्यदेश इति कर्त्तव्यधातुसाम्याधार इत्यर्थः, बलस्य दोषस्य च प्रमाणं बलदोषप्रमाणम् । इयमित्यग्रे “तस्मादातुरं परीक्षेत,” इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणा । अथ किमर्थं बलदोषपरीक्षा शरीरस्य कर्त्तव्येति प्रकरणार्थः । बलप्रमाणविशेषापेक्ष इति ;—यदि बलवच्छरीरं भवति, तदैव दोषप्रमाणापेक्षया

बलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत् । न हि अति-
बलान्याग्नेयसौम्यवायवीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्मणि वा
शक्यन्तेऽल्पबलैः सोढुम्, असह्यातितीक्ष्णवेगित्वाद्धि सद्यःप्राण-
हराणि स्युः । एतच्चैव कारणमवेक्षमाणा हीनबलमातुरमविषाद-
करैः मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चोपचरन्ति

यस्मात् अतिबलमातुरस्य बलमतिक्रान्तमतिशयबलवदौषधमपरीक्षकप्रयुक्तम्
आतुरस्य बलं न परीक्ष्य भिषजा मूढेन प्रयुक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत् मारयेद्
वा मृतकल्पं वा कारयेत् । अल्पबलमौषधमतिबलमातुरं न पातयेत् न वा
व्याधिसाधकं भवति इत्यतोऽनात्ययिकत्वात् तन्नादाबुदाहृत्याचार्य आदौ आत्य-
यिकत्वात् तु अतिबलभेषजस्याल्पबलातुरे प्रयोगदोषं प्रदर्शितवान् । नन्वानेयः
पुरुषोऽल्पबलोऽपि सौम्यमौषधमतिबलमपि सोढुं शक्नोतीति कुतोऽल्पबल-
मातुरम् अतिबलमौषधमतिपातयेदित्यत अतिबलौषधस्याल्पबलातुरे प्रयोगोदा-
हरणमाह—न ह्यतीत्यादि । हि यस्मात् आग्नेयानि वा सौम्यानि वा वायवीयानि
वाप्यौषधानि यद्यतिबलानि भवन्ति तदा तानि कानिचिदप्यतिबलान्यौष-
धानि नाल्पबलैः पुरुषैः सोढुं शक्यन्ते, न चाग्निक्षारशस्त्रकर्मणि बाल्पबलैः
सोढुं शक्यन्ते । अल्पबलानाम् अग्न्याद्यसहस्रप्रदर्शनन्तु प्रसङ्गात् शिष्टज्ञानार्थं
बोद्धव्यं न तेनासङ्गतम् । ननु तानि कानिचिदपि कुतो न सोढुं शक्यन्ते
अल्पबलैरित्यत आह—असह्यातीत्यादि । असहत्वादतिबलान्यौषधानि अल्प-
बलेषूपयोजितानि तेषां सद्यःप्राणहराणि स्युरतितीक्ष्णवेगित्वादग्निक्षारशस्त्र-
कर्मणि चाल्पबलेषूपयुक्तानि तेषां सद्यःप्राणहराणि स्युरित्यर्थः । तस्मादातुरस्य
बलदोषप्रमाणं ज्ञातव्यम् । आतुरस्य बलदोषप्रमाणज्ञानफलमाह—एतच्चैवेत्यादि ।
एतच्चैव उक्तं तावत् कारणमवेक्षमाणा भिषजः हीनबलमातुरं तदातुराणाम्
अविषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैर्मृदुवीर्य्यसेवनसौख्यबाहुल्यैश्च पूर्वं वीर्य्यतः सौकु-

महौषधप्रमाणं भवति । विपर्य्ययेण व्याकरोति—अल्पबले रोगिणि अपरीक्षकप्रयुक्तमेवातिमात्रं
भवतीत्युक्तम्, न तु परीक्षकप्रयुक्तम् । प्राणहराणि स्युरिति अल्पबल इत्यर्थः । अविषादकरं
शरीरमनसोरग्लानिकरम्, उत्तरोत्तरं प्रमाणलक्षणगुरुत्वं येषां तैः । तेन दुर्बले यदि
महादोषः, स च भूममात्रभेषजसाध्यस्तथापि तदात्वध्यापत्तिभयात् सहसा भेषजभूयस्त्वं कर्तव्यम्,
किन्तुत्तरोत्तरमभ्यासवशाद् बलमपेक्ष्य भेषजभूयस्त्वं कर्तव्यमिति दर्शयति । अविभ्रमैरिति

औषधैः, विशेषतश्च नारीः ; ता ह्यनवस्थितमृदुविवृत*विकृव-
हृदयाः प्रायः सुकुमारा अबलाः परमसंस्तभ्याश्च । तथा बलवति
बलवद्ग्राधिपरिगते स्वल्पबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकमेव
भवति । तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च विकृतितश्च स्मारतश्च

माय्यतश्च लघुभिरारभ्योत्तरोत्तरं गुरुभिर्विगिर्यतः सौकुमाय्यतश्च गुरुभिः-
अविभ्रमैः देहमनसोर्विशिष्टभ्रमकरत्वाभावैरनात्ययिकैरत्ययकरत्वाभावैश्चौषधैः
उपचरन्ति, न त्वतिबलैराग्नेयादिभिरौषधैरग्निकारशस्त्रकर्मभिश्च । अल्पबलेषु
अविषादकराद्यौषधोपचरणप्रसङ्गात् जातिमात्रेणाल्पबलत्वाद्वा स्त्रीणां तदौषधो-
पचरणमाह—विशेषतश्चेत्यादि । विशेषतो नारीश्चाविषादकरैर्मृदुसुकुमार-
प्रायैरुत्तरोत्तरं गुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिवैश्चौषधैरुपचरन्त्येतच्चैव कारण-
मवेक्षमाणा भिषजः । कुत इत्यत आह—ता इत्यादि । हि यस्मात् ता नाय्यौ-
ऽनवस्थितमृदुविवृतविकृवहृदयाः अनवस्थितं न क्षणमप्येकरूपेणावस्थितं मृदु
च विवृतं न संवृतं गोपनबुद्ध्या नावृतं विकृवं विशिष्टभयशीलं हृदयं षडङ्गाङ्ग-
विज्ञानेन्द्रियतदर्थसगुणात्ममनसां स्थानं यासां तास्तथा । कृव ष् भये इति
कृवधातो रूपं विकृवम् । प्रायः बाहुल्येन सुकुमाराः प्रायोऽबलाश्च अल्पबलाः
परमसंस्तभ्याः परमस्तम्भनीयाः न तु संशोधनीयास्तस्मादबलास्तु नारीः
विशेषतोऽविषादकराद्यौषधैरुपचरन्ति एतत् कारणमवेक्षमाणा भिषज इति ।
ननु हीनबलं बलवदौषधं प्रयुक्तमेवं व्यापत्तिं करोतु बलवन्तश्चाल्पबलमौषधं
किं युक्तं न वेत्यत आह—तथेत्यादि । बलवति पुरुषेऽल्पबलव्याधिमति
बलवद्ग्राधिपरिगते चाल्पबले वा असाधकं व्याधानवृत्तेरसाधकम् ।
तस्मात् उक्तकारणात् आतुरं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः प्रकृतितश्चेत्यादिता

पाककालेऽप्यविकारिकैः । अनात्ययिवैरिति न महावपत्तिकरैः । यथोक्तगुणभेषजं विशेषेण
स्त्रीणां कर्तव्यमित्याह—विशेषत इत्यादि । हृदयशब्देन हृदयस्थं मन इति ज्ञेयम् । मृदुवृत्तम्
अगम्भीरम् । विकृवं स्तोककृशाभिभवनीयम् । अनेन च दुर्बलचेतस्त्वमुक्तम् । पर-
संस्तम्भ्याः न स्वयमात्मानं सदवचनात् स्तम्भयन्ति । तथेत्यादिनाऽल्पप्रमाणभेषजदोषमाह—बल-
वद्व्याधिपरिगते इति वचनेनऽय एव बलवान् व्याधिर्बलवतः, स पुनर्वाल्पभेषजासाध्यः, यस्तु
बलवतोऽप्यबलः, सोऽल्पभेषजसाध्य एव परीक्षाहेतुमभिधाय यथा शरीरं परीक्षणीयं तदाह—

संहननतश्च प्रमाणतश्च सात्म्यतश्च सत्त्वतश्चाहारशक्तितश्च
व्यायामशक्तितश्च वयस्तश्चेति बलप्रमाणविशेषग्रहण-
हेतोः ॥ ८० ॥

तत्रेमान् प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः । तद्
यथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिं मातुराहार-
विहारप्रकृतिं महाभूतविकारप्रकृतिश्च गर्भशरीरमपेक्षते । एता

दशकतः परीक्षेत । प्रकृत्यादिज्ञानेनातुरस्य बलप्रमाणज्ञानं भवति, बलदोष-
प्रमाणज्ञानेनातुरबलप्रमाणपेक्षो दोषप्रमाणानुरूपो भेषजप्रमाणविशेषः कल्प-
यितुं शक्यते भिषजेति बोध्यम् ॥ ८० ॥

गङ्गाधरः—ननु प्रकृत्यादयः कीदृशा इत्यत आह—तत्रेमानित्यादि ।
तत्रादौ पुरुषाणां प्रकृतिं विवृणोति—तद् यथेत्यादि । शुक्रेत्यादि । मनुष्याणा-
मित्यर्थात् बोध्यम् । तेन मनुष्याणां गर्भशरीरं शुक्रशोणितप्रकृतिं यादृशपुरुषस्य
यादृशशुक्रं यादृशनाड्यां यादृशशोणितं तयोर्था प्रकृतिः । मातुः काल-
गर्भाशयप्रकृतिं मातुः कैशोरयौवनतारुण्यप्रौढ्याद्यावस्थिककाले गर्भाशयस्य
या प्रकृतिः । मातुराहारविहारप्रकृतिं गर्भाधाने सति मातुर्दयदाहारो-
ऽभ्यवहरणं यथा यथा च विहारस्तयोर्था प्रकृतिः । महाभूतविकाराः शौक्रा
आत्तवा आहारद्रव्यरसजा आत्मजाश्च वातादयश्चत्वारश्चतुर्विधास्तेषामाकाशस्य
च या या प्रकृतिः, तां तां प्रकृतिमपेक्षते । यथाशुक्रं यथात्तवं यथाकाल-
गर्भाशयानुरूपं मातुराहारविहारानुरूपश्च महाभूतविकारानुरूपश्च गर्भशरीरम्

तस्मादित्यादि । बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोर्इत्यत्र देहबलं दोषबलञ्च सामान्येन गृह्यते । येन
विकृतितः शरीरज्ञानं दोषबलज्ञानहेतोर्भवति, तदेव “प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्जानाम्” इत्यादिना
वक्ष्यति । किंवा बलं शरीरं बलमेवोच्यते, तत्र च विकृतिबलेनापि शरीरबलं बुध्यत इति कृत्वा
इह सामान्येनोक्तम्, उत्तरत्र तु विकृत्या दोषप्रमाणं प्रायो विज्ञायत इति कृत्वा “विकृतिबल-
त्रैविध्येन दोषबलत्रैविध्यमनुमीयते” इत्युक्तम् । प्रकृतिमिति स्वभावम् । एतानि तु शुक्रादीनि
शुक्रशोणिते वा । यादृगवस्थो दोषस्तादृगगर्भे प्रकृतिर्भवति, यथा शुक्रशोणितमेलककाले यो दोष
उत्कटो भवति स प्रकृतिमारभते, एवं गर्भाशयस्थश्च दोषः । मातुराहारविहारौ तत्कालीनौ यदोष-
करणस्वभावौ, सा च प्रकृतिर्गर्भशरीरे भवति । एषु च प्रकृत्यारम्भकेषु कारणेषु यद्बलवद्भवति
कारणान्तरवृत्तितञ्च, तदेव प्रकृत्यारम्भकं भवति । कालादयश्च शुक्रशोणितमेव कुर्वन्तः प्रकृतिजनका

हि येन येन दोषेण एकेन अधिकेन समेन वा अनुबध्यन्ते
तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते । सा सा दोष-
प्रकृतिरुच्यते सर्वमनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता । तस्मात्
श्लेष्मलाः प्रकृत्या केचित् पित्तलाः केचिद्वातलाः केचित्
समधातवः केचिद् भवन्ति । तेषां लक्षणानि व्याख्या-
स्यामः ॥ ८१ ॥

श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमित-
गुरुशीतविज्जलाच्छः । तस्य स्नेहात् श्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः,
श्लक्ष्णत्वात् श्लक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वाद् दृष्टिसुखसुकुमारावदाताङ्गाः,

अपेक्षते । हि यस्मात् गर्भशरीरापेक्षणीयास्तु एताः शुक्रशोणितप्रकृतिकाल-
गर्भाशयप्रकृतिमात्राहारविहारप्रकृतिमहाभूतविकारप्रकृतयो भवन्ति । येन
येन एकेनाधिकेन समेन वा दोषेण वातपित्तकफरूपेणानुबध्यन्ते, तेन तेनैकेना-
धिकेन समेन वा दोषेण गर्भोऽनुबध्यते तदारब्धत्वात् तदाकरत्वाच्च । तस्मात्
स्वप्रकृतिशुक्रशोणिताद्यनुबन्धकदोषानुबन्धत्वात् सा सा स्वप्रकृतिशुक्र-
शोणिताद्यनुबन्धकदोषप्रकृतिर्मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता उच्यते, तस्मात् तेन तेन
दोषेण प्रकृतिव्यपदेशात् केचित् प्रकृत्या श्लेष्मलाः केचित् प्रकृत्या पित्तलाः
केचित् प्रकृत्या वातलाः केचित् समधातवः प्रकृत्या भवन्ति । एषां स्वस्थत्वम्
आतुरत्वञ्च स्वास्थ्यचतुष्के व्याख्यातं तथा रोगानीकविमाने व्याख्यातम् ॥ ८१

गङ्गाधरः—श्लेष्मा हीत्यादि । सारं प्रसादरूपं, विज्जलः पिच्छिलः, अच्छः
वैमल्यवान् । श्लेष्मणः प्रतिगुणतः श्लेष्मलानां लक्षणान्याह—तस्य स्नेहादि-
त्यादि । तस्य श्लेष्मणः । तस्येत्यस्य सर्वत्रैवान्वयः । श्लक्ष्णाङ्गा अकर्कशाङ्गाः,
दृष्टिसुखसुकुमारावदाताङ्गाः दर्शने सुखजनकं सुकुमारं मृदुभूतमवदातं

भवन्तीति । तन्त्रान्तरे शुक्रशोणितगतदोषेणैव प्रकृत्युत्पादो दर्शितः । गर्भादिप्रवृत्तेति गर्भस्यादि-
मेलके प्रवृत्ता । समैर्दोषैर्वर्द्धैर्गर्भजन्मैव न भवति इति विकृतदोषत्रयं प्रकृतेरारम्भकमिति
ज्ञेयम् । प्रकृतिविकारश्च सूत्रस्थान एव व्याकृतः ॥ ८०।८१ ॥

चक्रपाणिः—मृदुत्वं जलकृतम्, जलञ्चावदातमिति मृदुत्वादेवावदातत्वम् ।

माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सारत्वात् सारसंहत-
स्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्द-
चेष्टाहारव्याहाराः, स्तैमित्यादशीघ्राग्मभोभविकाराः, गुरु-
त्वात् साराधिष्ठितगतयः, शैत्यादल्पक्षुत्तृष्णासन्तापस्वेददोषाः,
विज्जलत्वात् सुश्लिष्टसारसन्धिवन्धनाः, तथाच्छत्वात् प्रसन्न-
दर्शनाननाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति । त एवंगुण-
योगात् श्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विनः
शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ ८२ ॥

निर्मलमङ्गं येषां ते तथा । प्रभूतानि बहूनि शुक्रव्यवायापत्यानि येषां
ते तथा । सारसंहतस्थिरशरीराः सारं बहुसारात्मकं संहतं निविडं
स्थिरम् अचलं शरीरं येषां ते तथा । उपचितपरिपूर्णसर्वाङ्गाः उपचितानि
समृद्धानि परिपूर्णानि अहीनानि सर्वाणि अङ्गानि येषां ते तथा ।
मन्दचेष्टाहारव्याहाराः मन्दा अल्पाश्चेष्टा क्रियाश्चाहाराश्च व्याहाराः वाचश्च
येषां ते तथा । अशीघ्राग्मभोभविकाराः अशीघ्रं चिरेण कालेन आरम्भः शरीर-
वाक्मनःप्रवृत्तिः क्षोभो मनसोऽकस्मात् क्षुब्धता विकारो मनसो वा शरीरस्य
वा वैषम्यं येषां ते तथा । साराधिष्ठितगतयः सारेणाधिष्ठिताः प्रमत्त-
गजेन्द्राणामिव गतयो येषां ते तथा । अल्पक्षुत्तृष्णासन्तापस्वेददोषा इति
दोषपदेन दोषजव्याधावपि तृष्णादीनामल्पत्वमिति ख्यापितम् । विज्जल-
त्वात् पैच्छिल्यात् । सुश्लिष्टसारसन्धिवन्धनाः सुष्ठु श्लिष्टानि संयुक्तानि सार-
रूपेण सन्धीनां बन्धनानि येषां ते तथा । प्रसन्नदर्शनाननाः प्रसादरूपेण दर्शनं
वस्तूनां दृष्टिराननश्च येषां ते तथा । प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराः प्रसन्नौ च
स्निग्धौ वर्णस्वरौ येषां ते तथा । वर्णप्रसादः स्निग्धवर्णत्वं प्रसन्नस्वरता श्रुत-
मधुरस्वरता चेत्यर्थः । त एवंगुणयोगादिति ते श्लेष्मलाः पुरुषा एवमुक्त-
गुणयोगात् । बलवन्त इति बलं विपुलतया वर्तते येषां ते बलवन्तः ।

आरम्भादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सारगतयो न स्वल्पन्ति, अधिष्ठितगतयः सर्व्वेण पादेन
महीमाक्रमन्ति । अवस्थितगतयः अवस्थितत्वेन पादगतिर्भवति । प्रसन्ने दर्शनानने यस्य स
तथा । वसुमत्त्वादि प्रकृतिरूपं यद भवति, तत् प्रकृतिभावाज ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रुतं विस्त्रमम्लं कटुकञ्च । तस्यौष्ण्यात्
 पित्तला भवन्त्युष्णासहाः, शुष्कसुकुमारावदातगात्राः, प्रभूत-
 पिप्लुव्यङ्गतिलकपिङ्काः, क्षुत्पिपासावन्तः, क्षिप्रबलिपलित-
 खालित्यदोषाः, प्रायो मृदुकपिलाल्पश्मश्रुलोमकेशाः ; तैक्ष्ण्यात्
 तीक्ष्णपराक्रमास्तीक्ष्णाग्नयः प्रभूताशनपानाः बलेशासहिष्णवः
 दन्दशूकाः ; द्रवत्वाच्छथिलमृदुसन्धिवन्धमांसाः प्रभूतस्पृष्ट-
 स्वेदमूत्रपुरीषाः ; विस्त्रत्वात् प्रभूतपूति-❀-कक्षास्यशिरःशरीर-
 गन्धाः ; कटुम्लत्वादल्पशुक्रव्यवायादत्याः । त एवंगुणयोगात्
 पित्तला मध्यबला मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च
 भवन्ति ॥ ८३ ॥

ओजस्विन इति ओजो बलहेतुधातुविशेषस्तद्वन्तः । आयुष्मन्त इति
 दीर्घायुष्मन्तः, एतेनायुःप्रमाणज्ञानहेतोरतुरपरीक्षायामातुरस्य बलदोषप्रमाण-
 ज्ञानेषु प्रकृतितः परीक्षापेक्षत्वात् पूर्वं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोरतुरपरीक्षा उच्यते
 इति ज्ञापितम् ॥ ८२ ॥

गङ्गाधरः—पित्तप्रकृतिकानां लक्षणार्थमाह—पित्तमित्यादि । द्रुतं द्रवम्,
 विस्त्रमामगन्धि । तस्येति पित्तस्य, उष्णासहाः उष्णं सोढुमशक्ताः, शुष्क-
 सुकुमारावदातगात्राः शुष्कं निःस्नेहमथच सुकुमारमवदातञ्च निर्ममलं गात्रं
 येषां ते तथा । प्रभूतपिप्लुव्यङ्गतिलकपिङ्काः प्रभूता बहुलाः मुखव्यङ्गाः
 पिप्लवः शरीरदेशे व्यङ्गास्तिलकास्तिलकालकाः पिङ्काश्च येषां ते तथा ।
 क्षुत्पिपासावन्तः अधिकक्षुत्तृष्णावन्तः । तैक्ष्ण्यादित्यादि स्पष्टम् । द्रवत्वाद्
 इत्यादि च स्पष्टम् । विस्त्रत्वादित्यादि । प्रभूतपूतयो दुष्टाः कक्षादीनां गन्धा येषां
 ते तथा । कटुम्लत्वादित्यादि स्पष्टम् । त एवमित्यादि मध्यानि ज्ञानं शास्त्रज्ञानं
 विज्ञानं तदर्थेनैश्वर्यः वित्तं धनम् उपकरणं दोलाश्वगजादि, तानि सन्ति येषां
 तेषाम् ॥ ८३ ॥

चक्रपाणिः—दन्दशूकाः पुनःपुनर्भक्षणशीलाः ; प्रभूताशनस्तु बहुभक्षणत्वेन । पूतिर्वक्षः-

वातस्तु खलु रुक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः । तस्य
 रौक्ष्याद्वातला रुक्षापचिताल्पशरीराः प्रततरुक्षक्षामभिन्नसक्त-
 जर्जरस्वरा जागरुकाश्च भवन्ति । लघुत्वाल्लघुचपलगतिचेष्टाहार-
 विहाराः, चलत्वादनवस्थितसन्ध्यन्निभ्रूहन्वोष्ठजिह्वाशिरःरक्न्ध-
 पाणिपादाः, बहुत्वाद् बहुप्रलापकण्डराशिराप्रतानाः, शीघ्रत्वात्
 शीघ्रसमारम्भक्षोभविकाराः शीघ्रत्रासरागविरागाः श्रुतग्राहिणः
 अल्पस्मृतयश्च, शीतत्वाच्छीतासहिष्णवः प्रततशीतकोद्रेपक-
 स्तम्भाः, पारुष्यात् परुषकेशश्मश्रुलोमनखदन्तवदनपाणि-
 पादाः, वैश्यात् स्फुटताङ्गावयवाः सततसन्धिश्च गामिनश्च
 भवन्ति । त एवंगुणयोगाद्वातलाः प्रायोऽल्पबलाश्चाल्पायुष-
 आल्पापत्याश्चाल्पसाधनाश्चाल्पधनाश्च भवन्ति ॥ ८४ ॥

गङ्गाधरः—वातप्रकृतिलक्षणार्थमाह—वातस्त्वित्यादि । रुक्षादिविशदान्तो
 द्वन्द्वस्ततः परं मत्वर्थीयोऽचप्रत्ययः । तस्येति वातस्य । रुक्षमपचितं कृशमल्पं ह्रस्वं
 शरीरं येषां ते तथा । प्रततेत्यादि । प्रततं निरन्तरं विस्तरेण वा रुक्षः कर्कशः
 क्षामः क्षीणः भिन्नो भङ्गरूपः सक्तोऽव्यक्तः जर्जरः असंहतः स्वरो येषां ते तथा,
 जागरुकाश्च भवन्ति । लघुत्वात् लाघवात् लघु शीघ्रं चपला चञ्चलरूपा गतिश्च
 चेष्टा चाहारश्च विहारश्च येषां ते तथा, लघुचपलयोः सर्वत्रान्वयः । अनवस्थिताः
 अस्थिराः सन्ध्यादयो येषां ते तथा, बहुत्वादिति विच्छेदस्वभावात्, शीघ्रत्वात्
 शीघ्रकरत्वात् शीघ्रसमारम्भादयः अचिरात् समारम्भादयस्त्रासादयश्च, श्रुत-
 ग्राहिणः श्रुतमात्रं ग्रहीतुं धारयितुं शीलं येषां ते तथा, अल्पस्मृतयश्चेत्यचिर-
 स्थायिस्मृतयः, शीतासहिष्णवः शीतं सोढुमशीलाः, प्रततं शीतकं शैत्यम्
 उद्रेपक उत्कम्पता स्तम्भश्च येषां ते तथा, परुषाः निःस्नेहत्वेन खराः केशादयो
 येषां ते तथा, स्फुटिताः पाटिता अङ्गावयवा येषां ते तथा, सततं गमनं
 प्रभृतिषु गन्धो येषां ते तथा । प्रततः प्रसृतः । भिन्नो भग्नपात्रध्वनिसमः । मन्दो हीनः ।
 सक्तो बद्धः । सततसन्धिश्च गामिन इति सन्धिस्फुटनशब्दवन्तः ॥ ८३।८४ ॥

• इतः परं मन्द इत्यधिकः पाठः कश्चित् ।

संसर्गात् संस्पृष्टलक्षणाः, सर्व्वगुणसमुदितास्तु समधातवः ।
इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ ८५ ॥

विकृतितश्चेति । विकृतिरुच्यते विकारः । तत्र विकारं हेतु-
दोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलविशेषैर्लिङ्गतश्च परीक्षेत । न ह्यन्तरेण
हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिवलविशेषोपलब्धिः । यस्य हि व्याधे-
दोषदूष्यप्रकृतिदेशकालसाम्यं भवति महच्च हेतुलिङ्गबलम्,
स व्याधिर्बलवान् । तद्विपर्य्ययश्चाल्पबलः, मध्यबलस्तु दोषदूष्या-
दीनामन्यतमसामान्याद्धेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ ८६ ॥

सन्धयः शब्दायन्ते येषां तथाविधं गन्तुं शीलं येषां ते सततसन्धिशब्दगामिनः,
प्रायेणाल्पबलाः कचिन्मध्यमबला अपि भवन्ति । शेषमेवं स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

गङ्गाधरः—संस्पृष्टत्वात् कफादीनां द्विकाः संसर्गात् संस्पृष्टलक्षणा उक्त-
कफादीनां लक्षणानां तत्तद्दोषप्राकृतलक्षणाः । सर्व्वगुणसमुदितास्तु
सर्व्वेषां वातपित्तकफानां प्रकृतिस्थानां सर्व्वे गुणाः समुदिता येषां ते
तथा ॥ ८५ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् विकृतितश्चातुरस्य परीक्षां दर्शयति—विकृतित-
श्चेत्यादि । विकृतिरुच्यते विकार इति । विकारोऽत्र धातुवैषम्यनिमित्तो
ज्वरादिः । न तु धातुवैषम्यं ज्वरादितोऽनुमेयत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । हेतुना दोषेण
दूष्येण प्रकृत्या देशेन कालेन बलेन लिङ्गतश्च परीक्षेत । कुतो हेत्वादिविशेषैः
लिङ्गतश्च परीक्षेत विकृतिमिति ? अत आह—न हीत्यादि । हेत्वादीनां
बलविशेषमन्तरेण यस्माद्व्याधिवलविशेषोपलब्धिर्न भवति । कुत इत्यत आह—
यस्येत्यादि । तद्विपर्य्ययः दोषदूष्यादीनामसाम्यम् । दोषदूष्यादीनामन्यतम-
सामान्याद्धेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्च । हेतुरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिः ॥ ८६ ॥

चक्रपाणिः—सर्व्वगुणसमुदिता इति सर्व्वप्रकृतियुक्ताः प्रशस्तगुणयुक्ताः,—यदुक्तं वाग्भटे—
“समधातुः समस्तासु श्रेष्ठः” इति । यदि च प्रशस्तगुणता न स्यात्, न तदा श्रेष्ठत्वं स्यात् ।
साम्यस्थिताश्च दोषाः साम्यप्रभावादेव गुणान् परान् कुर्व्वन्ते, न दोषान् इति ज्ञेयम् । साम्यं
भवतीति परस्परतुल्यगुणता भवति । महच्च हेतुलिङ्गबलमिति हेतवो लिङ्गानि च बलवन्ति

* बल इत्यधिकः पाठः कचिद दृश्यते ।

सारतश्चेति । साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थम्
उपदिश्यन्ते त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानीति ।

तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा स-
प्रभेव च त्वक् त्वक्सारणाम् । सा सारता सुखसौभाग्यैश्चर्योप-
भोगबुद्धिविद्यारो-यप्रहर्षणान्यायुश्चानित्वरमाचष्टे ॥ ८७ ॥

कर्णाक्षिमुख-जिह्वानासौष्ठपाणिपादतल-नख-ललाट-मेहनं
स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद् भ्राजिष्णु रक्तसारणाम् । सा सारता
सुखमुद्धतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमुष्णासहिष्णुतां
चाचष्टे ॥ ८८ ॥

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोदर-कक्ष-वक्षः-
पाणिपादसन्धयस्तु स्थिरगुरुशुभमांसोपचिता मांससारणाम् ।
सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमाज्ज्वलं बल-
मारोग्यमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ ८९ ॥

गङ्गाधरः—सारतः परीक्षामाह—सारतश्चेत्यादि । सत्त्वं मनः, न तु सत्त्व-
गुणः तदाश्रयत्वात् । तत्रेत्यादि स्पष्टम् । सा सारतेत्यादि स्पष्टाथम् । आयु-
श्चानित्वरम् अगतरमायुश्चाचष्टे व्यनक्ति ॥ ८७ ॥

गङ्गाधरः—रक्तसारणां पुंसां स्निग्धरक्तं श्रीमद् भ्राजिष्णु च कर्णादिकम् ।
उद्धतां विपुलां मेधाम् । अनतिबलं मध्यबलम् ॥ ८८ ॥

गङ्गाधरः—शङ्खो ललाटकदेशः, ललाटो ललाटस्य मध्यमदेशः । कृकाटिका
घाटा । एते शङ्खादयः स्थिरा गुरवश्च शुभाश्च मांसोपचिताश्च भवन्ति । बलं
दीर्घम् अतुलम्, आयुश्च दीर्घम् ॥ ८९ ॥

भूयांसि च । अन्यतमसामान्यादिति दोषादीनां सामान्ये केनचित् केनचिदसामान्ये सति
इत्यर्थः ॥ ८५।८६ ॥

चक्रपाणिः—सारतश्चेत्यादौ सारशब्देन विशुद्धनरो धातुरुच्यते । सप्रभेति प्रभायुक्ता ।
त्वक्सारणामिति छेदः । तथेयं सारता किं करोतीत्याह—सा सारतेत्यादि । एवमन्यत्रापि
सारतेति व्याख्यातव्यम् ॥ ८७ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषेण स्नेहः
मेदःसाराणाम् सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगदैर्न्याज्ज्वं
सुकुमारोपचारताश्चाचष्टे ॥ ६० ॥

पाष्णिगुल्फजान्वरलिजत्रुचिवुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थि-
नखदन्ताश्चास्थिसाराः । ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः
सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ ६१ ॥

मृदङ्गा बलवन्तश्च स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च
मज्जसाराः । ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविज्ञानवित्तापत्य-
सम्मानभाजश्च भवन्ति ॥ ६२ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः
स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराः
भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसाराः । ते स्त्रीप्रियाः प्रियोपभोगाः *
बलवन्तः सुखारोग्यवित्तैश्वर्यसम्मानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥ ६३ ॥

गङ्गाधरः—मेदःसाराणां वर्णादिषु स्नेहः, वित्तं धनादि, ऐश्वर्यं
प्रभुता ॥ ९० ॥

गङ्गाधरः—अस्थिसाराः स्थूलपाष्ण्यादयः स्थूलास्थिदन्ताश्च । तेऽस्थि-
सारा महोत्साहादिमदादयः सारस्थिरशरीराः साररूपेण स्थिरमचलं शरीरं
येषां ते तथा ॥ ९१ ॥

गङ्गाधरः—मज्जसारास्तु मृदङ्गादयः । स्थूलाश्च दीर्घाश्च वृत्ताश्च सन्धयो
येषां ते तथा । ते मज्जसाराः श्रुतमधीतं विज्ञानादिकश्च भजःते ॥ ९२ ॥

गङ्गाधरः—शुक्रसारास्तु सौम्या इत्यादयः । प्रहर्षबहुला मैथुनबहुलाः ।
स्निग्धाश्च वृत्ताश्च सारभूताश्च समाश्च संहताश्च शिखरदशना येषां ते तथा ।
स्त्रीप्रियाः स्त्रीणां प्रियाः ॥ ९३ ॥

चक्रपाणिः—श्रीमदिति शोभायुक्तम् । अरलिः कफोणिका । शिखरदशना शोभनदशनाः ।

* स्त्रीप्रियोपभोगा इति चक्रः ।

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा
दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्यक्तविषादाः सुव्यवस्थितगति-
गम्भीरबुद्धिचेष्टाः कल्पनाभिनिवेशिनश्च * सत्त्वसाराः, तेषां
स्वलक्षणैर्गुणा व्याख्याताः ॥ ६४ ॥

तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परमसुख-
युक्ताः क्लेशसहाः सर्वारम्भेष्व्वात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभि-
निवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनाद-
स्निग्धगम्भीरमहानिस्वनाः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसम्मानभाजो
मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिर-
जीविनश्च ॥ ६५ ॥

गङ्गाधरः—स्मृतिमन्त इत्यादि । समरविक्रान्तयोधिनः समरे मल्लयुद्धे वा
शस्त्रास्त्रयुद्धे वा वाग्युद्धे वा व्यवहारयुद्धे वा विक्रान्ताः सन्तो योद्धुं शीलं
येषां ते तथा । सुव्यवस्थिता गतिर्गम्भीरा बुद्धिश्चेष्टा च येषां ते सुव्यवस्थित-
गतिगम्भीरबुद्धिचेष्टाः । कल्पनाभिनिवेशिनः कल्पनायां कल्पनीकरणेऽभि-
निवेशशीलाः । तेषां स्वलक्षणैः स्मृतिमत्तादिभिर्गुणाः कर्माणि व्याख्याताः ।
स्मृतिमत्तादिकार्याणि स्मृत्यादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

गङ्गाधरः—एतैः सारैर्वलभेदान् दर्शयति—तत्रेत्यादि । सर्वारम्भेषु
सर्वसु क्रियासु समर्थत्वेनात्मनि प्रत्ययशालिनः । कल्याणे शुभेऽभि-
निवेशिनः । स्थिरं समाहितं संहतं शरीरं येषां ते तथा । सुसमाहितगतयः सुष्ठु
समाहिता गतिर्येषां ते तथा । सानुनादस्निग्धगम्भीरमहानिस्वनाः अनुनादेन
सह वर्तमानाः स्निग्धो गम्भीरश्च महान् निस्वनो येषां ते तथा, प्रतिध्वनिजनक-
स्निग्धगम्भीरमहानादा इत्यर्थः । मन्दा अल्पा जरा येषां ते तथा । मन्द-
विकारा अल्परोगवन्तः । प्रायस्तुल्यगुणा विस्तीर्णा येषां तान्यपत्यानि येषां
ते तथा ॥ ९५ ॥

स्त्रीप्रिय उपभोगः संभोगो येषां ते तथा । समरे विक्रम्य योधयन्तीति समरविक्रान्तयोधिनः ।
अवस्थिता इति परिस्थिताः । तुल्यगुणविस्तीर्णापत्या इति जनितात्मसदृशापत्याः । प्रायः-

* कल्याणाभिनिवेशिनश्च इति पाठान्तरम् ।

अतो विपरीतास्त्वसाराः । मध्यानां मध्यैः सारविशेषैर्गुण-
विशेषा व्याख्याताः । इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाण-
विशेषज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषगत्र मुह्ये दयमुपचितत्वाद्
बलवानयमल्पबलः कृशत्वादयं महाबलवान् महाशरीरत्वादय-
मल्पशरीरत्वाद् दुर्बल इति । दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चक्रे
बलवन्तः, तत्र पिपीलिकाभारवहनवत् सिद्धिः । अतश्च सारतः
परीक्षा इत्युक्तमेव ॥ ६७ ॥

संहननतश्चेति । संहननं संहतिः * संयोजनमित्येकोऽर्थः ।
तत्र समसुविभक्तास्थि सुबद्धसन्धि सुनिविष्टमांसशोणितं सुसंहतं

गङ्गाधरः—अतोऽष्टसारेभ्यो विपरीता भिन्नलक्षणयुक्ता असाराः । मध्यैः
सारविशेषैरेकद्विसारलक्षणेतरसारलक्षणैर्मध्यानां मध्यसाराणां गुणविशेषाः
तदेकद्विसारगुणेतरगुणविशेषा व्याख्याताः । एतेन असारा अल्पबला अल्पायुषश्च
भवन्ति । मध्यसारा मध्यबला मध्यायुषश्च भवन्ति इति बोध्यम् ॥ ९६ ॥

गङ्गाधरः—एतदष्टसारादीनामतिबलादिवचने संशयमाह—कथमित्यादि ।
बलवानिति उपचितबलवान्, महाबलोऽतिशयबलवान्, दुर्बलः क्षीणबलः,
अल्पबलस्तु स्वाभाविकाल्पत्वात् भेदः । मोहं दर्शयितुमुत्तरमाह—दृश्यन्ते
ह्यल्पेत्यादि । अतश्च शरीरमात्रदर्शनादेवातिबलादीनां ज्ञानाभावात् सिद्धि-
र्भवति सारतः परीक्षा इत्युक्तम् । सारतः परीक्षां विना पिपीलिकाभारवहनं
न हि शरीरमात्रदर्शनात् महाबलज्ञानेन भवति ॥ ९७ ॥

गङ्गाधरः—अथ संहननतश्चातुरपरीक्षामाह—संहननतश्चेत्यादि । संहननं
विवरीतुं तत्पर्यायमाह—संहननमिति । समसुविभक्तेत्यादि । समं यथा-
योग्यं सुष्टु विभक्तमस्थि यत्र तत्, सुष्टु बद्धाः सन्धयो यत्र तत्, सुष्टु निविष्टे
शब्देन नियमनं निषेधयति । मध्यानामिति स्लोकसाराणाम् । मध्यैः सारविशेषैरिति ये यत्र
सम्भवन्ति सारास्तथा सारमूर्तैरित्यर्थः । उपचितत्वादिति स्थूलत्वात् । महाशरीरत्वादिति

शरीरमित्युच्यते । तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तो
विपर्ययेणाल्पबलाः प्रवरावरमध्यत्वात् संहननस्य मध्य-
बला भवन्ति ॥ ६८ ॥

प्रमाणतश्चेति । शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलिप्रमाणेन
उपदिश्यते, उत्सेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम् । तत्र पादौ चतु-
र्दशाङ्गुलौ, जङ्घे त्र्यष्टादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिक्षिपे च, जानुनी
चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिक्षिपे च, त्रिदंशङ्गुलिपरिक्षिपावष्टा-

मांसशोणिते यत्र तत् सुसंहतं शरीरम् । सुसंहतशरीरगुणमाह—तत्रेत्यादि ।
बलवन्त इति अल्पमध्यबलभिन्नबलाः । विपर्ययेण असुसंहतशरीरा
असुसंहननन्तु सुसंहननभिन्नरूपं किञ्चित्संहतशरीरत्वात् । प्रवरावर-
मध्यत्वात् संहननस्य प्रवरः सुसंहननलक्षणवत्ता, अवरस्तद्विपर्ययलक्षणवत्ता न
सुसंहननलक्षणवत्ता नासुसंहननलक्षणवत्ता ताभ्याश्च मध्यत्वात् मध्यमबला
भवन्ति इति युक्तिः ॥ ९८ ॥

गङ्गाधरः—अथ प्रमाणतः परीक्षामाह—प्रमाणतश्चेत्यादि । यथास्वेन स्व-
स्वाङ्गुलिप्रमाणेन । उत्सेध इत्युच्यते, विस्तार इति विस्तीर्णत्वात्, आयाम इति
दैर्घ्यात् । स्वेन स्वेनाङ्गुलीमानेन पादौ चतुर्दशाङ्गुलौ । सुश्रुते तु स्वैरङ्गुलिमानैः
पादाङ्गुलप्रदेशिन्यौ द्वाङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिकाकनिष्ठाः
यथोत्तरं पञ्चमभागहीनाः । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले । पञ्च-
चतुरङ्गुलायतविस्तृता पाष्णिश्चतुर्दशाङ्गुलायतः पाद इति सुश्रुतः । जङ्घे त्र्यष्टा-
दशाङ्गुले, षोडशाङ्गुलिपरिक्षिपे षोडशाङ्गुलिपरिणाहे । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा
इति सुश्रुतः । किन्तु चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानीति
वचनेन विरोधेऽपि दीर्घायुष्ट्वव्याघाताभावो बोध्यः । जानुनी चतुरङ्गुले

अतिप्रमाणशरीरत्वात् । पिपीलिकाभारहरणवदिति स्वल्पा पिपीलिका यथा सारशरीरत्वेन महान्तं
भारं नयन्ति, तथान्ये कृशशरीराश्चेत्यर्थः । सङ्घात इति निविडसन्धान इत्यर्थः ॥ ८८—९८ ॥

चक्रपाणिः—प्रमाणतश्चेत्यादिना प्रशस्तं प्रमाणमङ्गावयवानामित्याह । पादौ उत्सेधेन
चत्वारि, विस्तारेण षट्, दैर्घ्येण चतुर्दशाङ्गुलानीति यथाक्रमं भवतः । जङ्घा जान्वध उच्यते ।

दशाङ्गुलावूरु, षडङ्गुलिदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुलिपरिणाहौ, शेफः
 षडङ्गुलिदीर्घं पञ्चाङ्गुलिपरिणाहम्, द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो भगः,
 षोडशाङ्गुलिविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं वस्तिशिरः, द्वादशाङ्गुल-
 मुदरं दशाङ्गुलिविस्तीर्णञ्च, दशाङ्गुलिविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलायामे
 पार्श्वे, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरम्, द्वाङ्गुलं स्तनपर्यन्तम्, चतु-
 र्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुरः, त्र्यङ्गुलं * हृदयम्,
 अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ, षोडशाङ्गुलौ बाहू, पञ्चदशा-

षोडशाङ्गुलपरिणाहे । त्रिंशदङ्गुलिपरिक्षिपौ त्रिंशदङ्गुलिपरिणाहौ ऊरू, अष्टा-
 दशाङ्गुलौ दैर्घ्ये ऊरू भवतः । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहावूरु इति सुश्रुतो मिलितोरु-
 द्वाभिप्रायेण जङ्घायामसमावूरु इति सुश्रुतः । षडङ्गुलिदीर्घौ वृषणौ
 अष्टाङ्गुलपरिणाहौ । द्वाङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभगकण्ठमूलनयना-
 न्तराणि । शेफः षडङ्गुलिदीर्घं पञ्चाङ्गुलिपरिणाहम् । शेफः शिश्नः । चतुरङ्गु-
 लानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्टान्तराणि इति सुश्रुतः ।
 द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो भगः । भग इति स्त्रीलिङ्गम् । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तार-
 मेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिवन्धकोष्ठस्थौल्यानीति सुश्रुतः ।
 षोडशाङ्गुलिविस्तारा कटी, (अष्टादशाङ्गुलमाना) तत्प्रमाणा स्त्रीश्रोणिरिति ।
 दशाङ्गुलं वस्तिशिरः । वस्तिशिर इन्द्रवस्तिः । इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्प-
 रान्तरायामः षोडशाङ्गुल इति सुश्रुतः । द्वादशाङ्गुलमुदरं दशाङ्गुलिविस्तारम् ।
 दशाङ्गुलिविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलायामे पार्श्वे । पार्श्वे इति द्वे पार्श्वे प्रतिपार्श्वम्
 उत्कमानं बोध्यम् । द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरम् । स्तनान्तरं स्तनतटम् । द्वाङ्गुलं
 स्तनपर्यन्तम् स्तनान्तदेशः । चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुर
 इति वक्षः । तत्र त्र्यङ्गुलं हृदयम्, हृदयं जीवात्मधारणस्थानम् । सुश्रुतश्च
 अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुर इत्याह । अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ । प्रतिस्कन्धमष्टाङ्गुलम् ।

परिक्षेपः परिणाहः । जानुजङ्घोरुसन्धिपरिणाहपरिमाणञ्च यदुच्यते, तन्मध्यस्थानस्य, तेन सह
 परिणाहमानेषु जङ्घादिषु मध्यस्थानमेतत् ज्ञेयम् । कट्या उत्सेधपरिमाणं नोक्तम्, तस्या उत्सेधस्य
 ऊर्ध्वादिसन्धित्वेन तस्याः पृथगुत्सेधप्रमाणस्य अविद्यमानत्वात् । प्रबाहुरंसादूर्ध्वाक् कफोणि-

ङ्गुलौ पाणी, हस्तौ द्वादशाङ्गुलौ*, कक्षावष्टाङ्गुलौ, त्रिकं
द्वादशाङ्गुलोत्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठम्, चतुरङ्गुलोत्सेधा
द्वाविंशत्यङ्गुलिपरिणाहा शिरोधरा, चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिणाह-
माननम्, पञ्चाङ्गुलमास्यम्, चिवुकौष्ठकर्णमध्यनासिकाललाटं
चतुरङ्गुलम्, षडङ्गुलोत्सेधं + द्वात्रिंशदङ्गुलिपरिणाहं शिर इति
पृथक्त्वेनाङ्गावयवमानमुक्तम् ।

षडङ्गुलावंसौ । अंसो भुजस्योपरिभागः, स च प्रत्येकं षडङ्गुलः । षोडशाङ्गुलौ
बाहू । प्रतिबाहु षोडशाङ्गुलमानम्, तेन द्वात्रिंशदङ्गुलिमानो भुजाविति सुश्रुतो
द्वाबाहुमानं मिलितं लिखितवान् । पञ्चदशाङ्गुलौ पाणी । पाण्योः प्रत्येकं
पञ्चदशाङ्गुलिमानम् । हस्तौ द्वादशाङ्गुलौ । पाणिं वर्जयित्वा हस्तः द्वादशाङ्गुल
इति सपाणिः सप्तविंशत्यङ्गुलः, स च सबाहुस्त्रयश्चत्वारिंशदङ्गुलः । सुश्रुतस्तु स-
पाणिहस्ताभिप्रायेण चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्युक्त्वा तत्र मणिबन्धकूपेरान्तरं
षोडशाङ्गुलम् । तलं षडङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारम् । अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्य-
नामिके । इति, मध्यमावधितलदेशतोऽधस्तात् अर्द्धाङ्गुलावधि प्रदेशिनीति
प्रदेशिनीदेशे तलमर्द्धे षडङ्गुलं अङ्गुष्ठान्मूलप्रदेशिन्यन्तरालं द्विपञ्चाङ्गुलमङ्गुष्ठमूलश्च
मणिबन्धादूर्ध्वमर्द्धाङ्गुलमिति प्रदेशिन्यग्रपर्यन्तं कूर्परावधिहस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुल
इति सुश्रुताभिप्रायः । तत्र सार्द्धत्रयङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । मध्यमाङ्गुली पञ्चाङ्गुलेति
चोक्तम् । कक्षावष्टाङ्गुलौ । प्रतिकक्षमष्टाङ्गुलमानम् । कक्षोऽंसाधोभागः ।
त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम् । त्रिकं कटपथस्त्रास्थिकस्थानम् । अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं
पृष्ठम् । चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलिपरिणाहा शिरोधरा । अत्र शिरोधरा
ग्रीवा । चतुर्विंशत्यङ्गुलिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवमिति सुश्रुतः । अतएव
चतुर्विंशत्यङ्गुलिविस्तारपरिणाहमाननमिति बोध्यम् । तत्र पञ्चाङ्गुलमास्यम् ।
चिवुकेत्यादि । चिवुकं चतुरङ्गुलम्, ओष्ठौ चतुश्चतुरङ्गुलौ, कणौ चतुश्चतुरङ्गुलौ,
अक्षिमध्यदेशौ चतुश्चतुरङ्गुलौ, नासिका चतुरङ्गुला, ललाटं चतुरङ्गुलमित्यर्थः । तत्र
पर्यन्तः । प्रपाणिः कफोण्यधस्तात् । त्रिकमिति गुदस्त्रिककटीकपालार्धपर्यन्तम् । चिवुकञ्च
ओष्ठश्च कणौ च अक्षिमध्यञ्च नासिका च ललाटञ्च प्रति प्रति चतुरङ्गुलम् । षडङ्गुलोत्सेधं शिर

केवलं पुनः शरीरमङ्गुलिपर्वणि चतुरशीतिस्तदायाम-
विस्तारसमं सममुच्यते । तत्रायुर्बलमोजःसुखमैश्वर्यं वित्ता-
नीष्टाश्चापरे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति शरीरे, विपर्यय-
स्त्वतो हीनेऽधिके वा ॥ ६६ ॥

श्रवणापाङ्गान्तरं पञ्चाङ्गुलम् । त्रिभागाङ्गुलिर्विस्तारा नासापुटमर्यादा । नयन-
त्रिभागपरिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । षडङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुल-
परिणाहं शिरः । तत्र सुश्रुत उवाच । केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् ।
मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः । कर्णावटुन्तरं चतुर्दशाङ्गुलमिति ।

अङ्गप्रमाणमुपसंहरति—केवलं पुनरिति । एकीकृत्य कृतस्नं शरीरं
पुनरङ्गुलिपर्वणि चतुरशीतिः । सुश्रुते तु सविंशमङ्गुलिशतं पुरुषायाम
इतीति । तत्राङ्गुलितोऽत्र पर्वणो दैर्घ्याद्भेदोऽस्तीति न विरोधः । तदायाम-
विस्तारसममिति तच्चतुरशीतिपर्वमितं शरीरमायामविस्ताराभ्यां समं तुल्यं
सममुच्यते, दैर्घ्यं च चतुरशीतिपर्वमितं प्रसारे च चतुरशीतिपर्वमितमिति
भावः । तत्र प्रमाणवति समसंज्ञे शरीरे आयुर्दीर्घायुः इष्टाश्चापरेऽशोकादयो
भावा आयत्ता अधीना भवन्तीत्यर्थः । विपर्ययस्तु हीने उक्तप्रत्यङ्गप्रमाणतो
हीनप्रमाणे अधिकप्रमाणे च शरीरेऽल्पायुरादयो भवन्ति । प्रत्यङ्गप्रमाणं यस्य
नोक्तरूपं किन्तु केषाञ्चिदङ्गानामुक्तमानं केषाञ्चिदङ्गानां नोक्तमानं हीनमधिकं
वा तादृशशरीरे मध्यायुरादयः स्युः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान्
नारी तु षोडशे । समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्वैरङ्गुलै-
रेव यथावदनुकीर्तितः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाङ्गना । दीर्घ-
मायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति । मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथावरम् ।
इति । अत्र हीनैरिति उक्तप्रमाणत्यागैर्न्यूनैरधिकैर्वैत्यर्थो लभ्यते । एवम्

इति पृष्ठमनु ग्रीवाया उपरि ज्ञेयम् । केवलमिति पादतलात् प्रभृति शिरःपर्यन्तं चतुरशीत्यङ्गुलं
भवति, एवं सार्द्धं त्रिहस्तप्रमाणशरीरत्वं स्वहस्तेन शरीरस्य भवति । अत्र च प्रत्यवयवोत्सेधेन
चतुरशीत्यङ्गुलादधिकं यत् शरीरं भवति, तदवयवानामवयवान्तरदैर्घ्यानुप्रविष्टानां ग्रहणात् । तेन
प्रत्यवयवदैर्घ्यमानेन न चतुरशीत्यङ्गुलं गणनीयं किन्तु समुदितमेव शरीरम् । तत्र पादस्याङ्गुलानि
चत्वारि, जङ्घाया अष्टादश, जानुनश्चत्वारि, शिरसः षट्, एवं चतुरशीत्यङ्गुलानि घटन्ते । सुश्रुतेन
समं योऽत्र मानविरोधः, सोऽत्राङ्गुलिमानभेदात् शमयितव्यः । तत्र हि सविंशमङ्गुलिशतं पुरुष-
मानमुक्तम् । तेन तत्राङ्गुलिमानमेवाल्पं ज्ञेयम् । आयामविस्तारसममिति यथोक्तप्रत्यवयववायाम-

सात्म्यतश्चेति । सात्म्यं नाम तद् यत् सातत्येनोपयुज्य-
मानमुपशेते । तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्म्याः सर्व्वरस-
सात्म्याश्च, ते बलवन्तः क्लेशसहाश्रिरजीविनश्च भवन्ति ।

अन्यदप्यायुष्मतां लक्षणमुक्तं सुश्रुतेन । तद् यथा । महापाणिपादपाश्व-
पृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्ण-
भ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमुच्चैर्बद्धस्तन-
मुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूष्ण्या विशुष्यमाण-
शरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद् दीर्घायुः खल्वयमिति ।
तमेकान्तेनोपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति । भवन्ति
चात्र । गूढसन्धिसिरास्त्रायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः । उत्तरोत्तरमुक्षेत्रो यः
स दीर्घायुरुच्यते ॥ गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते । शरीरज्ञान-
विज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊढ निबोध मे ।
अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः । द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ
कर्णौ च मांसलौ । नासाग्रमूर्द्धं च भवेद्दूढं लेखाश्च पृष्ठतः । यस्य स्युस्तस्य
परममायुर्भवति सप्ततिः ॥ जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊढ निबोध मे । ह्रस्वानि
यस्य पर्व्वणि सुमहच्चापि मेहनम् । तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठ-
मायतम् । ऊढं च श्रवणे स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः । हसतो जल्पतो
वापि दन्तमांसं प्रहस्यते । प्रक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत् पञ्चविंशतिम् ॥
इति । एतानि च लक्षणानि न चानेनाचार्य्येणोक्तानि अङ्गप्रमाणतः परीक्षा-
प्रकरणत्वात् ॥ ९९ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् परीक्षामाह—सात्म्यतश्चेत्यादि । सात्म्यं नाम-
त्यादि । सातत्येन सततोपयोगेन यदुपशेते उत्तरकालानुबन्धेन सुखमावहति
तत् सात्म्यम् । द्रव्यविशेषसात्म्यात् बलविशेषं दर्शयति—तत्रेत्यादि । घृतादि-
सात्म्याः पुरुषाः सात्म्यनिमित्तत इति वक्ष्यमाणेनान्वयात् बलवन्त इत्यादयो

विस्तारयुक्तम् । किंवा, यावदायामेन चतुरशीत्यङ्गुलम्, तावद् यदि विस्तृतबाहुद्वयप्रमाणेन
विस्तारेण च शरीरं भवति, तदा आयामविस्तारसमं भवति । तत्रेति यथोक्तप्रमाणवति शरीर
इति योजनीयम् । हीन इति हीनप्रमाणे । एवमधिक इति अधिकप्रमाणे ॥ ९९ ॥

चक्रपाणिः—सात्म्यतश्चेत्यत्र 'सात्म्य'शब्देन औक्तिकसात्म्यमुच्यते, प्रकृतिसात्म्यादीनां

रुक्षसात्म्याः पुनरेकरससात्म्याश्च ते प्रायेणाल्पबलाश्चाक्लेश-
सहाश्चाल्पायुषोऽल्पसाधनाश्च भवन्ति । व्यामिश्रसात्म्याश्च ये,
ते मध्यबलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति ॥ १०० ॥

सत्त्वतश्चेति । सत्त्वमुच्यते मनः । तच्छरीरस्य तन्त्रकमात्म-
संयोगात् । तत् त्रिविधं बलभेदेन प्रवरं मध्यममवरमिति । अतश्च
प्रवरमध्यावरसत्त्वाश्च पुरुषा भवन्ति । तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसाराः
सारेषूपदिष्टाः ; स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमित्तासु

भवन्ति इत्यर्थः । सात्म्यनिमित्तत इत्यनेन संहननादिनिमित्ततो बलं व्यव-
च्छिद्यते । रुक्षसात्म्याः पुनरित्यनेन ये इत्यनुवर्तते । ये रुक्षसात्म्या ये
चैकरससात्म्यास्ते प्रायेणाल्पबलादयः स्युः, सात्म्यनिमित्तत इत्यप्यत्र योज्यम् ।
प्रायेणेत्यनेन कदाचिदपि मध्यबलादयोऽपि भवन्ति, अल्पसाधना अल्पक्रिया-
निर्वाहकाः सुतरामल्पबलादिवात् । व्यामिश्रसात्म्याश्चेति च-शब्दः पुनरर्थः ।
व्यामिश्रसात्म्याः मिश्रितघृताद्यन्यतमसात्म्या रुक्षसात्म्याश्चैकरससात्म्या वा ते
मध्यबला मध्यक्लेशसहा मध्यायुषो मध्यसाधना इत्यर्थादेव ज्ञेयम् ॥ १०० ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् सत्त्वतश्चातुरपरीक्षां दर्शयति—सत्त्वतश्चेत्यादि ।
सत्त्वमुच्यते मन इत्यादि । तदिति मनः शरीरस्य तन्त्रकं नियामकं, कुत इत्यत
आह—आत्मसंयोगात्, आत्मना सह मनसो नित्यसंयोगात् । तन्मनस्त्रिविधं
बलभेदेनेति । बलभेदमाह—प्रवरमित्यादि । प्रवरबलं मनः, मध्यमबलं मनः,
अवरबलं मन इति त्रिविधम् । अतः प्रवरादिमनस्तः प्रवरसत्त्वा मध्यसत्त्वा अवर-
सत्त्वाश्च पुरुषा भवन्ति । प्रवरसत्त्वादीन क्रमेण लक्षयति—तत्रेत्यादि । प्रवर-
सत्त्वाः प्रवरं प्रवरबलं सत्त्वं येषां ते तथा, ते सत्त्वसाराः सारेष्वष्टसु मध्ये स्मृति-
मन्तः इत्यादिनोपदिष्टाः । ननु ते ज्ञायन्ते च कैः कर्मभिरित्यत आह—स्वल्पे-
त्यादि । हि यस्मात् स्वल्पशरीरा अपि ते प्रवरसत्त्वाः पुरुषा महतीष्वपि पीडासु

भेषजादिपरीक्षयैव परीक्षितत्वादिति ज्ञेयम् । अल्पसाधना इत्यल्पभेषजाः, एकरससात्म्यानां
पञ्च रसा असात्म्यत्वेनापथ्या इति भावः ॥ १०० ॥

चक्रपाणिः—तन्त्रकमिति प्रेरकं धारकञ्च । ते सारेषूपदिष्टा इति—य एव सत्त्वसारास्त एव

महतीष्वपि पीडास्वव्यथा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैशेष्यात् । मध्य-
सत्त्वास्तु अपरानात्मन्युपनिधाय * उपपृष्ठम्भयन्त्यात्मनात्मानं
परैर्वापि संस्तभ्यन्ते । हीनसत्त्वास्तु नात्मना न च परैः सत्त्वबलं
प्रतिगृह्यन्ते उपपृष्ठम्भयितुम् । महाशरीरा ह्यपि ते स्वल्पानामपि
वेदनानामसहा दृश्यन्ते, सन्निहितभयशोकलोभमोहमाना रौद्र-
भैरवद्विष्टबीभत्सविकृतसंकथास्वपि च पशुमानुषमांसशोणितानि
चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतममवाप्नु-
वन्त्यथवा मरणमिति ॥ १०१ ॥

अव्यथा नातिपीडावन्तो दृश्यन्ते । निजागन्तुनिमित्तास्वितिपदेन मानसपीडासु
स्वव्यथा दृश्यन्ते इति ख्यापितम् । ननु कुतस्तथा दृश्यन्ते इत्यत आह—सत्त्व-
गुणवैशेष्यादिति । सत्त्वस्य मनसः सारत्वे गुणविशेषवत्त्वात् । अन्यथा तत्सारत्वं
न स्यात् । मध्यसत्त्वानां लक्षणान्याह—मध्यसत्त्वास्वित्यादि । अपरान्
स्वेतरान् पुरुषान् आत्मनि स्वस्मिन् उपनिधाय आत्मीकृत्यात्मना
मनसात्मानं स्वमुपपृष्ठम्भयन्ति अवरोधयन्ति मध्यसत्त्वाः पुरुषा अथवा परैः
स्वेतरैः पुरुषैस्तदात्मनि उपनिधाय आत्मीभूय वा संस्तभ्यन्ते अवरोधयन्ते । हीन-
सत्त्वास्तु पुरुषा आत्मना न स्वेनापि न वा परैरर्थात् स्वमनःकल्पितप्रबोधन-
व्यापारैः प्रबोधनव्यापारवद्भिः परैर्वा सह बलं मनोबलम् उपपृष्ठम्भयितुमात्मन्यव-
रोद्धुं न प्रतिगृह्यन्ते प्रबोधदानेन न स्वीकार्यन्ते । ननु कैस्ते ज्ञायन्ते इत्यत
आह—महाशरीरा ह्यपीत्यादि । हि यस्मात् महाशरीरा अपि हीनसत्त्वाः
पुरुषास्तास्वपि निजागन्तुनिमित्तास्वल्पासु पीडासु च मध्ये अल्पानामपि
वेदनानामसहा असहनशीला दृश्यन्ते, तथा हीनसत्त्वाः पुरुषाः सन्निहित-
भयादयः स्युः । तथा रौद्रभैरवादिषु विषादाद्यन्यतममवाप्नुवन्ति । तथा
पशुमानुषाणां मांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादाद्यन्यतममवाप्नुवन्ति ; अथवा
रौद्रादिषु मरणं पशुमानुषमांसाद्यवेक्ष्य च मरणं प्राप्नुवन्ति । ननु सत्त्वसारतः

प्रवरा इति ज्ञेया इत्यर्थः । सत्त्वगुणवैशेष्यादिति सत्त्वगुणेन संस्तम्भितवेदनाविकारत्वादव्यथा
इव दृश्यन्त इत्यर्थः । परात्मन्युपनिधायेति परं वेदनासहं दृष्ट्वा, 'चेदयं वेदनासहस्तदाहमपि

* परात्मनि उपनिधाय इति चक्रसंमतः पाठः ।

आहारशक्तितश्चेति । आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्त्या जरण-
शक्त्या च परीक्ष्या, बलायुषी ह्याहारायत्ते ॥ १०२ ॥

व्यायामशक्तितश्चेति । व्यायामशक्तिरपि कर्मशक्त्या
परीक्ष्या, कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलं त्रिविधम् ॥ १०३ ॥

वयस्तश्चेति । कालप्रमाणपेक्षिणी * हि शरीरावस्था वयो-
ऽभिधीयते । तद्वयो यथावस्थानभेदेन त्रिविधम्—बालं मध्यं
एवातुरपरीक्षया सत्त्वसारभावे सत्त्वसारलक्षणावपत्न मध्यमसत्त्वत्वे सत्त्वतः
परीक्षा सिध्यति कथं पुनः सत्त्वतः परीक्षा विहिता इति चेन्न सत्त्वस्य सहज-
प्रवरावरमध्यत्वानां सारवचनेनैव लाभेऽपि जातोत्तरकाल प्रवरावरमध्यम-
बलत्वज्ञानस्यापि बलदोषप्रमाणज्ञानहेतुत्वलाभायोक्तञ्च । इति सत्त्वतः परीक्षा
व्याधितस्य ॥ १०१ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादाहारशक्तित आतुरपरीक्षामाह—आहारशक्तित-
श्चेति । आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्तिर्भोजनशक्तिस्तया, जरणशक्त्या च परीक्ष्या
परीक्षितव्यानुमेया तथा चाधिकाभ्यवहरणशक्त्याधिकबलायुषी अनुमेये,
मध्यमाभ्यवहारशक्त्या मध्यमबलायुषी अनुमेये, अल्पाहारशक्त्या अल्प-
बलायुषी चानुमेये भवतः ; इत्यभिप्रायेणाह—बलायुषी इत्यादि । बलं त्रिविधं
प्रवरं मध्यममवरञ्च, आयुश्च त्रिविधं दीर्घं मध्यममल्पञ्च बोध्यम् ॥ १०२ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वाद् व्यायामशक्तितश्चातुरपरीक्षामाह—व्यायामशक्तित-
श्चेति । कर्मशक्त्या क्रियानिष्पादनव्यापारेण व्यायामशक्तिरपि परीक्ष्या,
कर्मशक्त्या हि यस्मात् त्रिविधं प्रवरमध्यमावरभेदेन त्रिविधं बलमनुमीयते
न त्रायुरादिकमिति मन्तव्यम् ॥ १०३ ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वाद् वयस्तश्चातुरपरीक्षामाह—वयस्तश्चेत्यादि । शरीरा-
वस्था वयोऽभिधीयते चेत् तदातुर्यावस्थापि वयो भवतीति तद्वारणायाह
वेदनासहो भवामि' इति कृत्वा वेदनां सहत इत्यर्थः । जरणशक्त्या च इतिवचनात् यो बहु
भुङ्क्ते परिणमति च, असावाहारशक्तिमानिहोच्यते, न तु गुणपरिमाणोऽत्र गृहीतः । कर्म भार-
वहनादि, तत्र शक्तिः कर्मशक्तिः ॥ १०१—१०३ ॥

चक्रपाणिः—वयःस्वरूपमाह—कालेत्यादि । कालप्रमाणविशेषापेक्षिणीति कालप्रमाणविशेषेण

जीर्णमिति । तत्र बालमपरिपक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारम्
 अक्लेशसहमसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोऽश्वर्षं, विवर्द्धमान-
 धातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टम् । मध्यं
 पुनः समत्वागतबलवीर्य्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचन-
 विज्ञानसर्वधातुगुणं बलस्थितमवस्थितसत्त्वमविशीर्य्यमाणधातु-
 गुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुपदिष्टम् । अतः परं हीयमान-
 धात्विन्द्रियबलवीर्य्य-पौरुषपराक्रमग्रहणधारण-स्मरणवचनविज्ञानं
 भ्रश्यमानधातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आवर्ष-

कालप्रमाणापेक्षिणीति विशेषणम् । त्रिविधं व्याकरोति—बालमित्यादि । तत्र
 बालं वयो द्विविधमित्यभिप्रायेणाह—तत्रेत्यादि । अपरिपक्वधातुं सर्व्वतोभावेन
 अपकरसरक्तमांसादिधातुं तथा अजातव्यञ्जनं जातोत्तरकालजव्यञ्जनानि इमश्रु-
 प्रभृतीनि न जातानि यत्र तदजातव्यञ्जनम् । सुकुमारं सुष्ठुकौमार्य्यशालि ।
 श्लेष्मधातुप्रायं श्लेष्मप्रधानशरीरम् । ईदृशमाषोऽश्वर्षं बालं वय एकं,
 ततः षोडशाब्दमारभ्य त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं विवर्द्धमानधातुगुणं प्रायेणानवस्थित-
 सत्त्वं बालं वयस्तरुणं यौवनमुपदिष्टम् । तच्च न श्लेष्मप्रायं न वा पित्त-
 प्रायम् । मध्यवय आह—मध्यमित्यादि । समत्वागतं विवर्द्धमानबलादिधातुगुण-
 परित्यागेन समत्वं स्थिरत्वमागता बलादयो यत्र तत् तथा । ग्रहणमर्थतो ग्रहणं,
 धारणं शब्दतः, बलस्थितं बलेन स्थितं न हीयमानबलम् । अवस्थितसत्त्वं
 न लनवस्थितं मनः । अविशीर्य्यमाणधातुगुणम् अक्षीयमाणधातुगुणं पित्तधातुप्रायं
 पित्तबहुलम् एवंभूतं त्रिंशद्वर्षादूर्द्धं षष्टित्तरपर्य्यन्तं मध्यं वय उपदिष्टम् ।
 अतः परं षष्टिवर्षत ऊर्द्धं हीयमाना धात्वादयो यत्र तत् तथा । भ्रश्यमानधातु-
 गुणं धातूनां क्रमेण वर्द्धमानबलादिधातुगुणा भ्रश्यमाना भवद्भ्रंशा
 यत्र तत् तथा । धातवः क्षीयन्ते विवर्द्धमानगुणैर्हीनाश्च भवन्तीति हीय-

या गतिर्भवतीत्यर्थः । यथास्थूलभेदेनेतिवचनात् बालबालतराद्यवस्थाभेदादधिकमपि वयो
 भवतीति दर्शयति । बालो द्विविधः—अपरिपक्वधातुः आ षोडशवर्षात्, तथा वर्द्धमानधातुः आ
 त्रिंशत्तमात् । तदेतयोर्बालयोरुपयुक्तत्वेन भेदमाह—तत्रेत्यादि । षोडशवर्षीयबालोऽल्पभेषजमुद-
 भेषजत्वादिना शास्त्रे वक्तव्यः, तदूर्द्धं बालोऽपि नाल्पभेषजत्वादिना तथोपचर्य्यते । क्रमेणेति

शतम् । वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमेतस्मिन् काले सन्ति
चाधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां विकृतिवज्जैः
प्रकृत्यादिवलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रित्वं

मानधात्वित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । वायुप्रायं वायुबहुलं क्रमेण जीर्णं वय उच्यते
आवर्षशतम् । ननु वर्षशतादूर्ध्वं किं न वय इत्यत आह—वर्षशतमित्यादि ।
आयुषः प्रमाणं खलु वर्षशतमेवास्मिन् काले कलियुगे इत्यन्ये तत्र शतायुर्वै
पुरुषः, शतायुषः पुत्रपौत्रान् दृणीष्वेत्यादिश्रुतीनां सर्व्वयुगायुर्विषयत्वात् ।
अस्मिन् काले इत्यस्मिन् कल्पे, कालोऽल्परूपः इत्यपरे । वस्तुतस्तु आयुषः
प्रमाणं खलु वर्षशतम् । तस्य प्रत्यक्षतः प्रमाणमाह—अस्मिन् काले सन्तीत्यादि ।
अस्मिन् काले चरकाधिष्ठितकालो यस्तस्मिन् कालेऽधिका वर्षशतजीविनो
मनुष्याः सन्तीति चरकस्य प्रत्यक्षदृष्टं प्रमाणं बोध्यम् । विस्तरेण सद्वृत्त-
फलव्याख्यानेनैतद् व्याख्यातम् । ननु येषां न वर्षशतमायुस्तेषां वयसस्त्रैविध्यं
कथं विभक्तव्यमित्यत आह—तेषामित्यादि । तेषां परीक्ष्याणां मनुष्याणां
विकृतिवज्जैः प्रकृत्यादिवलविशेषैः प्रकृतिसारसंहननप्रमाणसात्म्यसत्त्वाहार-
शक्तिव्यायामशक्तिवयोभिः पूर्व्वोक्तैवलविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्य लक्षणतश्च
जातिमूत्रीयोक्तलक्षणतश्चायुषः प्रमाणं यस्य यत् तदुपलभ्य वयस्त्रित्वं वयसः

नेकदैव षष्टिवर्षादूर्ध्वं धात्वादिहानिरिति दर्शयति । अस्मिन् काल इति कलौ । अथाधिक-
वर्षजीविनां कथं वयस्त्रित्वं विभक्तव्यमित्याह—तेषामित्यादि । प्रकृत्याद्या दश परीक्ष्या अत्रैव
“प्रकृतिसार” इत्यादिनोक्ताः । तत्र “विकृतिवज्जैः” इत्यनेन विकृतेः परित्यागः कृतः । तेन
प्रकृतिसारादीनां बलविशेषैः प्रवरावरमध्यभेदभिन्नप्रकृत्यादिभेदेन कृतैः प्रवरावरमध्यरूपैरायुषः
प्रमाणं प्रवरावरादुपलभ्य वयस्त्रित्वं विभजनीयम् । एतेन यस्य प्रकृतिबलमुत्तमं श्लेष्मप्रकृतेः
समप्रकृतेर्वा, तस्यायुर्दीर्घं भवति, हीने तु प्रकृतिबले हीनम् । एवं सारादावपि ज्ञेयम् । एवञ्च
यः प्रकृत्यादीनां सर्व्वेषामेवोत्तमेन बलेन युक्तः, स शताधिकं जीवति । तेन तस्य विंशतिवर्षा-
धिकं शतं यद्यायुरुपलभ्यते, तदा पूर्व्वोक्तवयोविभागानुमानादाषट्त्रिंशद्वर्षाणि स बालो
भवति, द्विसप्ततिवर्षश्च स मध्यः, शेषे तु वृद्धः । यस्तु प्रकृत्यादीनां मध्यमत्वेनाल्पायुरशीति-
वर्षोऽवधार्यते, स पञ्चविंशतिवर्षाणि बालः, पञ्चाशतं मध्यः, अतो वृद्ध इत्यादि विभजनीयम् । न
केवलं प्रकृत्यादिना आयुरवधार्यम्, किन्तु आयुर्लक्षणैरपि शरीरप्रतिबद्धैः शरीरे वक्तव्यैरित्याह—
आयुषो लक्षणतश्चेति । आयुर्लक्षणेनापि वयोऽवधार्य बाल्यादिविभागः कर्त्तव्यः इत्यर्थः ।

विभजेत् । एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्जानां भावानां प्रवरा-
वरमध्यविभागेन बलविशेषं विभजेत् । विकृतिबलत्रैविध्येन
दोषबलं त्रिविधमनुमिमीते । ततो भैषज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्य-
विभागेन त्रैविध्यमेव विभज्य यथादोषं भैषज्यमवधारयेत् ।
आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियस्थाने जातिसूत्रीये च
लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १०४ ॥

त्रैविध्यं विभजेत् । विकृत्या तु नायुषः प्रमाणमुपलभ्यते स्वाभाविकं,
परन्तरिष्टलक्षणेनासाध्यत्वमुपलभ्यते । एवं प्रकारेण वयस्तथातुरं परीक्ष्यातुरस्य
बलप्रमाणविज्ञानं दर्शयति—एवमित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण विकृतिवर्जानां
प्रकृत्यादीनां प्रकृतिसारसंहननप्रमाणसाम्ये सत्त्वाहारशक्तिव्यायामशक्तिवयसां
भावानां प्रवरावरमध्यविभागेनातुरस्य बलविशेषं प्रवरावरमध्यरूपं बलं
विभजेत् । इत्यातुरस्य बलप्रमाणविज्ञानहेतोः परीक्षा दर्शिता । १०। दोषप्रमाण-
विज्ञानहेतोरातुरपरीक्षां दर्शयति—विकृतीत्यादि । विकृतेर्विकारस्य धातुवैषम्य-
निमित्तस्य ज्वरादूर्बलत्रैविध्येन त्रिविधबलेन तत्र विकारं हेतुदोषदृष्ट्यादौ
पूर्वोक्तेन यस्य हीत्यादिनाक्तेन त्रिविधं प्रवरावरमध्यभेदेन त्रिधा दोष-
बलं वातपित्तकफानां प्रवरावरमध्यबलमनुमिमीते भिषगिति शेषः । ततो
दोषाणां प्रवरावरमध्यबलानुमानात् भेषजस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रैविध्यं
विभज्य यथादोषं प्रवरबलदोषे तीक्ष्णभैषज्यम् अवरबलदोषे मृदुभैषज्यं
मध्यबलदोषे मध्यभैषज्यमवधारयेत् । इत्यातुरस्य बलदोषप्रमाणविज्ञानहेतोः
परीक्षा दर्शिता । १०। अथातुरस्यायुःप्रमाणविज्ञानहेतोः परीक्षां दर्शयति—आयुष
इत्यादि । अत्रातुरस्य परीक्षेत्यनुवर्तते । तेनायुषः प्रमाणविज्ञानहेतोरातुरस्य

अथञ्च स्तोकन्यूनाधिकशतायुषां बाल्यादिविभागः कर्तव्यः । येषान्तु विंशतिवर्षादि परमायुषो
मानम्, न तेषां तदनुमानेन वयोभेदः, ते ह्यप्राप्तमध्यावस्था एव म्रियन्ते । प्रकृत्यादिविभागेन
शरीरबलपरीक्षामुक्तमुपसंहरति—एवमित्यादि । दोषबलन्तु यथा शरीररूपदेशपरीक्षया परी-
क्ष्यम्, तदाह—विकृतिबलेत्यादि । शरीरबलदोषबलपरीक्षार्थं शरीरपरीक्षां प्रति ज्ञानमभिधाय
पुनरायुःप्रमाणज्ञानार्थं शरीरपरीक्षामतिदिशति—आयुष इत्यादि । इन्द्रियेष्विति इन्द्रियस्थाना-
ध्यायेषु । तत्र इन्द्रिये वर्णादिविकृत्या रिष्टरूपहसितमायुर्ज्ञातव्यम्, जातिसूत्रीये शरीरे च जन्म-
प्रतिबद्धैः लक्षणैर्दोषायुषं ज्ञातव्यम् ॥ १०४ ॥

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च द्विधा । तत्र संवत्सरो
द्विधा त्रिधा षोढा द्वादशधा । भूयश्चातः प्रविभज्यते तत्तत्-
कार्यमभिसमीक्ष्य । तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुप-
देक्ष्यते । हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रय
ऋतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रयः
ऋतवः प्रावृट् शरद्वसन्ता इति । प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टेः काल-

परीक्षा पुनरिन्द्रियेषु इन्द्रियस्थानेऽरिष्टेषु जातिसूत्रीये चाध्याये लक्षणान्युप-
देक्ष्यन्ते । इत्यातुरस्य परीक्ष्यविशेषस्य यथा परीक्षितव्यत्वं तदुक्तं भवति ॥१०४

गङ्गाधरः—अथ कारणादिषु परीक्ष्येषु मध्ये देशानन्तर्यात् परीक्ष्यविशेष-
कालो यथा परीक्षितव्यस्तदाह—कालः पुनरित्यादि । चशब्दः समुच्चये ।
द्विधेति अयनभेदात् । तयोः प्रयोजनाभावात् तस्याशितीये चोक्तत्वात् प्रति-
नियतफलोक्तत्वाच्चात्र द्विविधत्वं न विवृत्य त्रिधात्वादिकं विवृणोति—भूयश्चात
इत्यादि । भूय इति तस्याशितीये सव्वमुक्तं भूयो बहुलश्चात्र प्रविभज्यते ।
त्रिधादिप्रतिनियतकार्यं वक्ष्यमाणं षोढात्वप्रविभागे । त्रिधा धर्मस्यावान्तरत्वात्
साधारणत्वाद् वा त्रिधात्वं दर्शयति—हेमन्त इत्यादि । हेमन्तादयस्त्रयो योग-
रूढाः, यौगिकत्वं दर्शयति—शीतोष्णेत्यादि । अत्र क्रमान्वयो बोध्यः । शीत-
लक्षणो हेमन्तः उष्णलक्षणो ग्रीष्मः वर्षलक्षणा वर्षा इति त्रयः ऋतवः ।
तेषां हेमन्तग्रीष्मवर्षाणामन्तरेष्वभ्यन्तरेषु—इतरे संज्ञान्तराः साधारणलक्षणा
मन्दशीतलक्षणा शरत्, मन्दोष्णलक्षणो वसन्तः, मन्दवर्षलक्षणा प्रावृट्
इति त्रय ऋतव इति । त्रिषु च मन्दशीतोष्णवर्षलक्षणत्वम् । ननु ते के
इत्यतः प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्याह—प्रावृट् शरद्वसन्ता इति । एतेन कार्तिकादय-
श्चत्वारो मासा हेमन्तः शीतलक्षणः । फाल्गुनादयश्चत्वारो मासा ग्रीष्म
उष्णलक्षणः । आषाढादयश्चत्वारो मासा वर्षा वर्षलक्षणाः । तेषामन्तर्गता
साधारणलक्षणा नातिशीतनात्युष्णरूपा हेमन्तान्तर्गता शरत् कार्तिका-

चक्रपाणिः—देशपरीक्षां समाप्य कालपरीक्षायाह—काल इत्यादि । संवत्सरोऽयनभेदेन
द्विविधः, शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधः, ऋतुभेदेन षोढा, मासभेदेन द्वादशधा, पक्षभेदाच्चतुर्विंश-
तिधा, प्रहरादिनाऽनेकधेति ज्ञेयम् । तत्तत् कार्यमित्ययनादिना सम्पाद्य कार्यमित्यर्थः ।

स्तस्यानुबन्धो हि वर्षाः । एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड्

ग्रहायणौ द्वौ मासौ मन्दशीतोष्णौ । एवं साधारणलक्षणो नातिशीतनात्युष्ण-
रूपो ग्रीष्मान्तर्गतो वसन्तः फाल्गुनचैत्रमासौ मन्दोष्णशीतलक्षणौ । एवं नाति-
शीतनात्युष्णरूपा वर्षान्तर्गता प्रावृट् आपादश्रावणौ द्वौ मासौ मन्दवर्षलक्षणौ ।
तदितरे च द्विशो मासा हेमन्तग्रीष्मवषसंज्ञा एव न त्वन्यसंज्ञाः । तेषामन्तरेष्विति
वचनेन कात्तिकाग्रहायणयोर्हेमन्तसंज्ञावत् शरत्संज्ञा, फाल्गुनचैत्रयोर्ग्रीष्म-
संज्ञावत् वसन्तसंज्ञा, आपादश्रावणयोर्वर्षसंज्ञावत् प्रावृट्संज्ञा, न तु शरदादि-
संज्ञैव न हेमन्तादिसंज्ञेति शरदादिसंज्ञया हेमन्तादिसंज्ञानां बाधितत्व-
वचनाभावात् । ननु कथं प्रावृट्च्यते इत्यत आह—प्रावृट् इतीत्यादि ।
प्राक् वृट् वृष्टेः काल इति पृषोदरादित्वात् प्रावृट् इत्यभिप्रायेणाह
प्रथम इति ; अथवा प्रः प्रकृष्टो वृष्टेः काल इति पृषोदरादित्वात्
आकारागमेऽपि प्रावृट् ; इत्यभिप्रायेणाह प्रवृष्टेः काल इति । नन्वत्र प्रावृषि
साधारणत्वं किमित्यत आह—तस्येत्यादि । तस्य प्रवृष्टेः कालस्यानुबन्धोऽनु-
रूपेण बन्धो वर्षा इति । नातिशीतनात्युष्णत्वात् साधारणत्वं ख्यापितम् ।
ननु तस्याशितीये पूर्वमुक्तं हेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद् इति, षडृतव
उक्ता अत्र त्वन्यथा कथमुच्यते इत्यत आह—एवमेते इत्यादि । एवमनयोक्त-
रीत्या एते शरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृट् वर्षाख्या ये षडृतवो विभज्यन्ते ते
संशोधनमधिकृत्यैव न तु चर्यामधिकृत्य ; चर्यामधिकृत्य पुनरुक्तास्तस्याशितीये
हिमशिशिरादयः षडिति भावः । ननु संशोधनं यदेवमुक्तेषु षट्स्वेवर्तुषु
विधीयते तदा तदात्मकत्वादेव हिमशिशिरादिरूपेण विभक्तेष्वपि तत् संशोधनं
सम्पद्यते न ह्येवं विभक्ताः षडृतवस्तथाविभक्तषडृतवतिरिक्तः कालो हि न
साधारण इति अनतिशीतोष्णवर्षः । प्रावृषं विभज्यते—प्रावृट् इत्यादि । ‘प्रथमप्रवृष्टः’-शब्देन
आपादश्रावणाभ्युच्यते । एतच्च द्विमासत्वमृतुभेदकमादि कृत्वा शेषमासद्विकेन वर्षादयो यथाक्रमं
ज्ञेयाः । अयञ्च ऋतुक्रमो न रसोत्पत्त्यादौ, किन्तु शरीरशोधने प्रवृत्तावेवेति दर्शयता ‘संशोधन-
मधिकृत्य’ इत्युक्तम्, एवमेव च क्रमं सिद्धौ वक्ष्यति—‘प्रावृट् शुक्रनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः ।
तपस्वश्च मधुदचैव वसन्तः शोधनं प्रति’ । अस्मिन् ऋतुक्रमे शिशिरो नास्ति । ये तु ब्रूयते—
गङ्गाया दक्षिणे कूले वर्षा बहु भवति, तेन, तत्र प्रावृट्पादिक्रमः । गङ्गोत्तरकूले शीतं बहु भवति,
तेन, तत्र हेमन्तशिशिरौ भवतः । उक्तं हि कादम्बेन—यत्—‘भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया
दक्षिणे जलम् । तेन प्रावृट्-वर्षाख्यौ ऋतू तेषां प्रकल्पितौ । गङ्गाया उत्तरकूले हिमवद्गुप्तसङ्गमे ।
भूयः शीतमतस्तेषां वसन्तशिशिरावृत्’ इति । एतच्च न, अत्र ‘संशोधनमधिकृत्य’ इति वचनात् ।

विभज्यन्ते ऋतवः । तत्र साधारणलक्षणेष्वृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते निवृत्तिरितरेषु च । साधारणलक्षणा हि मन्द-
शीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्ति अविकल्पकाश्च शरीरौष-
धानाम् । इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वाद् दुःखतमाश्च भवन्ति
विकल्पकाश्च शरीरौषधानाम् ॥ १०५ ॥

संवत्सरातिरिक्तोऽस्तीति चेन्न तेषु षट्सु ऋतुषु न संशोधनविधिरेव चर्या-
विधिनिषेधौ तु सम्भवतः । ननु किं हेमन्तशिशिरादितया विभक्तेषु संशोधन-
विधिनिषेधौ न सम्भवत इत्यत आह—तत्रेत्यादि । साधारणलक्षणेष्वृतुषु
अर्थात् त्रिषु शरद्वसन्तप्रावृट्संज्ञकेषु इतरेषु हेमन्तमात्रसंज्ञग्रीष्ममात्रसंज्ञवर्षामात्र-
संज्ञकेषु निवृत्तिर्निषेधो विधीयते इत्यन्वयः । एतौ तु न हेमन्तशिशिरादितया
विभक्तेषु त्रिषु त्रिषु सम्पदेतरे । तथा विभागो हि सहःसहस्यौ हेमन्तः, तप-
स्तपस्यौ शिशिरः, मधुमाधवौ वसन्तः स्यात् ; शुक्रशुची तु ग्रीष्मः, नभोनभस्यौ
वर्षाः, अश्वयुक्कार्त्तिकौ शरदिति त्वयनदिनावधि बोध्यम् । तथा विभक्ताना-
मन्त्यान्त्यानामृतूनामादिमादिममास-सहितादिमादिमत्त्वन्तिमान्तिम-मासरूप-
द्विमासात्मको ह्येवं विभक्त ऋतुरिति । ननु कथं साधारणलक्षणेषु वमना-
दीनां प्रवृत्तिर्विधीयते निवृत्तिरितरेष्वित्यत आह—साधारणेत्यादि । मन्दे-
त्यादि । मन्दशब्दोऽल्पवचनः, शीतादिषु प्रत्येकमन्वीयते । सुखतमाः सुख-
जनकतमाः प्राणिनां सम्बन्धे भवन्ति । शरीरौषधानां प्राणिनां शरीराणाम्
अविकल्पका भावान्तराकल्पकाः औषधानाञ्चाविकल्पकाः संशोधनार्थं
ऋतौषधानां गुणान्तराकल्पकाः । हि यस्मात् तस्मात् साधारणलक्षणेषु
वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते । इतरे पुनरिति हेमन्तमात्रादिसंज्ञकास्तु त्रय
ऋतवोऽत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वात् । पौषमाघात्मकहेमन्तोऽत्यर्थशीतत्वाद् दुःखतमः,
वैशाखजैष्ठ्यरूपो ग्रीष्मस्वत्यर्थोष्णत्वाद् दुःखतमः, भाद्राश्विनरूपास्तु वर्षा
अतिवर्षत्वाद् दुःखतमा भवन्तीति । तथात्वाच्च शरीरौषधानां विकल्पकाश्च
ते भवन्ति । प्राणिनां शरीराणां भावान्तरकल्पकाः औषधानां संशोधनार्थं

यदि देशकृतोऽयं भेदः स्यात्, तदा तमेव भेदकं ब्रूयात्, न संशोधनम् । तेन, काश्यपोक्तदेश-
भेदेन प्रावृट्पादिक्रमो न तावद्विहाभिमतः । अविकल्पकाश्च शरीरौषधानामिति, न शरीरस्य
कृत्रिमता आपतितगुणेन भेदकास्तथौषधस्य च न प्रमाणोत्कर्षापकर्षभेदकारका इत्यर्थः, विकल्पकाश्च

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूतमवरुद्धदोषश्च * । भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वम् आपद्यते । तस्मात् तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते शरीरमपि च वातोपद्रवाय ॥ १०६ ॥

ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्युष्ण-कृतौषधानां गुणान्तरकल्पकाश्च भवन्तीति यस्मात् तस्माद्दमनादीनां निवृत्तिरिति विधीयते इति ॥ १०५ ॥

गङ्गाधरः—ननु कथं हेमन्तादयो दुःखतमा विकल्पकाश्च शरीरौषधानां भवन्तीत्यत आह—तत्रेत्यादि । तेषु हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्येषु त्रिषु ऋतुषु मध्ये हेमन्ते पौषमाघरूपे हि यस्मात् शरीरमतिमात्रशीतोपहतत्वात् असुखोपपन्नम् अतिशीत-वाताध्मातमतिमात्रशीतवाताभ्यां युतम् अतिदारुणीभूतमतिरौक्ष्यककेशादि-मत्तया कठिनीभूतम् अवरुद्धदोषम् अवरुद्धवातकफादिकं भवति इत्यतिमात्र-शीतोपहतत्वादिकं शरीरविकल्पकत्वोपदर्शनं तैश्चासुखोपपन्नत्वं दुःखतमत्वोप-दर्शनम् । औषधानां विकल्पकत्वं दर्शयति—भेषजं पुनरित्यादि । संशोधनार्थ-मित्यनेन संशमनार्थमपि भेषजम् अतिशीतोपहतं मन्दवीर्यं स्यादिति सूच्यते । न तु तत् प्रतिषिध्यते । ननु मन्दवीर्यत्वे लौषधानां का हानिरित्यत आह—तस्मादित्यादि । तस्मात् शरीरस्य शीतवाताध्मातत्वातिदारुणीभूतत्वावरुद्ध-दोषत्वादौषधस्य शीतोपहतत्वेन मन्दवीर्यत्वापन्नत्वाच्च तयोः प्राणिनां शरीरौष-धयोः संयोगे उपसेवनेन संयोगे संशोधनं वमनादिक्रिया अयोगाय अप्रवृत्तये उपपद्यते । नन्वयोगे का हानिरित्यत आह—शरीरमपि चेत्यादि । वातोपद्रवो वातजनित उपद्रवः ॥ १०६ ॥

गङ्गाधरः—हैमन्तिकसंशोधने दोषं दर्शयित्वा ग्रैष्मिकसंशोधने दोषं दर्शयति—ग्रीष्मे पुनरित्यादि । भृशोष्णत्वोपहतत्वात् । शरीरं ग्रीष्मात्मका-शरीरौषधानामिति यदात्यधिकत्वेनावश्यकर्तव्या भवन्ति वमनादयः, तदौषधस्य कृत्रिमगुणोप-धानेन यथावक्ष्यमाणेन, तथा शरीरस्य च विकल्पका भवन्ति ॥ १०५ ॥

चक्रपाणिः—यथा हेमन्तादपु दुःखमस्त्वं भवति, तदाह—तत्र हेमन्त इत्यादि । आबद्ध-

* आबद्धदोषमिति चक्रसम्मतः पाठः ।

वातातपाध्मातमतिशिथिलमत्यर्थप्रविलीनदोषम् । भेषजं पुनः
संशोधनार्थमुष्णस्वभावमेवात्युष्णानुगमनात् तीक्ष्णतरत्वम्
आपद्यते । तस्मात् तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते
शरीरमपि पिपासोपद्रवाय ॥ १०७ ॥

वर्षासु तु मेघजालावतते गूढार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति
भूमौ पङ्कजलपटलसंवृतायामत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु भूतेषु
विहतस्वभावेषु च केवलेष्वौषधग्रामेषु तोयानुगतमारुतोपहतेषु

ऽसुखोपपन्नम् उष्णवातातपाध्मातम् उष्णाभ्यां वाताभ्य युक्तम् अति-
शिथिलम् अत्यर्थं प्रविलीनदोषं प्रकर्षेण विलयनवन्तो द्रवाभावमापन्ना दोषा
यत्र तत् तथा भवति । इति ग्रीष्मस्यासुखतमत्वप्रदर्शनं शरीरविकल्पकलोप-
दर्शनञ्च । भेषजविकल्पकत्वं दर्शयति—भेषजं पुनरित्यादि । संशोधनार्थ-
मित्यनेन संशमनार्थञ्चोक्तमौषधं तीक्ष्णं भवतीति बोध्यम् । ननु कुतः इत्यत
आह—उष्णस्वभावमिति । संशोधनार्थं भेषजमुष्णस्वभावं न हि तत्स्वभावं
विना संशोधनसमर्थं भवति तस्मात् तीक्ष्णतरत्वमुष्णानुगमनादापद्यते उष्णं
तद्भेषजमिति भावः । तीक्ष्णतरत्वापन्नत्वे भेषजात् का हानिरित्यत आह—
तस्मादित्यादि । तस्मात् ग्रीष्मे उष्णाधिकस्वभावे शरीरस्योष्णवातातपा-
ध्मातत्वातिशैथिल्यात्यर्थप्रविलीनदोषत्वात् उष्णस्वभावेन संशोधनार्थं भेषजस्य
तदुष्णानुगमनेन तीक्ष्णतरत्वापन्नत्वाच्च । तयोः शरीरसंशोधनार्थौषधयोः
संयोगे उपसेवनेन संयोगे संशोधनं वमनादिक्रिया अतियोगायातिप्रवृत्तये
उपपद्यते । नन्वातियोगात् का हानिरित्यत आह—शरीरमपीत्यादि । पिपासया
सहोपद्रवो वक्ष्यमाणस्तस्यै उपपद्यते इत्यन्वयः ॥ १०७ ॥

गङ्गाधरः—पारिशेष्यात् वर्षासु संशोधनदोषमाह—वर्षासु त्वित्यादि ।
मेघानां जालैः समूहरवतते व्याप्तेऽत एव गूढा अव्यक्ता दिवाकर्को निशि
चन्द्रस्ताराश्च यत्र तस्मिन् धाराकुले मेघवर्षेण जलानां धाराभिराकुले व्याप्त
च वियति नभोमण्डले सति सत्याश्च भूमौ पङ्कजलानां पटलैः संवृतायां सुतरां
तत एव सत्सु च भूतेषु प्राणिषु अत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु विहतस्वभावेषु च ।

संसर्गाद् गुरुप्रवृत्तानि * वमनादीनि भवन्ति गुरुसमुत्थान-
तमानि च शरीराणि । तस्माद्वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते
वषान्तैष्वृतुषु न चेदात्ययिके कर्म ॥ १०८ ॥

आत्ययिके पुनः कर्मणि काममृतुं विकल्प्य कृत्रिम-
गुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन भेषजं संयोगसंस्कारप्रमाण-
केवलेषु कृत्स्नेषु औषधग्रामेषु औषधसमूहेषु तोयानुगतमारुतोपहतेषु मेघैर्दृष्टं
तोयमनुगतेन मारुतेन उपहतेषु सत्सु संसर्गादुपसेवनेन तथाभूतप्राणिशरीरे
तथाभूतौषधसंयोगात् गुरुप्रवृत्तानि वमनाद्यौषधानि भवन्ति तेषां शरीर-
लाघवकरी प्रवृत्तिर्न भवति वमनादीनामिति भावः । तेन तु का हानिरित्यत
आह—गुरुसमुत्थानतमानि चेत्यादि । गुरोर्गौरवगुणस्य समुत्थानं यत्र
तद्गुरुसमुत्थानम् अतिशयेन तथेति गुरुसमुत्थानतमानि शरीराणि । तस्मा-
दुक्तात् ऋतुत्रये दोषात् वर्षाभागान्तेषु वर्षासु पूर्वभागं प्रावृट्कालं विहायोत्तर-
भागरूपवर्षान्तेषु त्रिष्टुतुषु तेन हेमन्तमात्रग्रीष्ममात्रवर्षामात्रेषु ऋतुषु त्रिषु
वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते । नन्वेतेषु वर्षाभागान्तेष्वृतुषु त्रिषु यद्यात्ययिको
व्याधिरुपपद्यते संशोधनसाध्यश्च भवति तत्र तदापि किं वमनादिप्रवृत्तिर्न
विधीयते इत्यत आह—न चेदात्ययिके कर्मेति । आत्ययिके हठादत्ययकरे
अलसकादिके चेद् यदि वमनादिकर्म न स्यात् तदा तेषु त्रिषु वर्षान्तेषु ऋतुषु
वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते ॥ १०८ ॥

गङ्गाधरः—ननु तर्हि यद्यात्ययिके व्याधौ वमनादिकर्म विधीयते तेषु
त्रिष्वप्यृतुषु तदा तत्तद्वृतुषु प्रवृत्तवमनादीनामयोगादयो दोषा भवन्तु तैश्च
वातोपद्रवादिद्युक्तं शरीरं भवतु इत्याशङ्कयामाह—आत्ययिके पुनरित्यादि ।
आत्ययिके तु कर्मण्यपि वर्षाभागान्तेषु त्रिष्टुतुषु न साधारणलक्ष्णेषु त्रिष्टुतु-
ष्विव संशोधनार्थं भेषजं प्रयोजयेत् । परन्तु वर्षाभागान्तं तं तमात्ययिक-
कर्मार्त्तपन्नम् ऋतुं कामं यथाभिलाषं यत् संशोधनमभिमतं युक्तत्वेन भवति
तथाविधरूपेण विकल्प्य विशेषेण तदातुरव्याधिवलदेहबलाद्यनुसारेण विविच्य
संशोधनार्थं प्रयोक्तव्यं भेषजं तद्वद्वटकद्रव्याणां संयोगस्य संस्कारस्य च
च संसर्गः । तस्माद् गुरुप्रवृत्तीनीति गुरोर्यथा न सुखकारिणी प्रवृत्तिर्भवति, तथाप्रापीत्यर्थः

* तोयतोयदानुगतमारुतसंसर्गाद् गुरुप्रवृत्तीनीति चक्रसम्मतः पाठः ।

विकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन
यत्नेनावहितः ॥ १०६ ॥

आतुरावस्थास्वपि च कार्याकार्यं प्रति कालाकालसंज्ञा,
तद् यथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्याकालः कालः पुनरस्य
इति । एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण, तस्मादातुरावस्थास्वपि
कालाकालसंज्ञा । तस्य परीक्षा मुहुर्मुहुरातुरस्य सर्वावस्था-

प्रमाणस्य च विशेषतो यथर्तुगुणविपरीतेन हेमन्ते उष्णगुणेन ग्रीष्मे शीतगुणेन
वर्षासु लाघवगुणेन कृत्रिमगुणोपाधानेन कल्पनेन उपपाद्य निर्माय प्रमाण-
वीर्यसमं तदौषधं तत्तद्वतुना सह प्रमाणवीर्याभ्यां समं कृत्वाऽवहितोऽवधान-
वान् भिषक् उत्तमेन यत्नेन न त्वहेलया प्रयोजयेत् । इत्येवंप्रकारेणातुरस्य
परीक्षा संवत्सरकालतः कार्या ॥ १०९ ॥

गङ्गाधरः—अथातुराणामवस्था च काल इति यदुक्तं ततश्चातुरपरीक्षां
दर्शयति—आतुरावस्थास्वपीत्यादि । आतुरस्यावस्थासु ज्वरादौ सामल-
निरामलजीर्णत्ववैषम्याद्याख्यासु कार्यं प्रति भेषजविशेषस्य कालाकालसंज्ञा
अकार्यं प्रति च कालाकालसंज्ञा । तां तां विवृणोति—तद् यथेत्यादि ।
अस्यामवस्थायां यथा ज्वरादौ व्याधौ सामत्वावस्थायाम् अस्य भेषजस्य मुख्य-
भेषजस्याकालः, कालः पुनरस्य तोयपेयादिसंस्कारकतया गौणभेषजस्य ।
इत्येवं चिकित्सितादिषु यस्यां यस्यामवस्थायां यद् यद् भैषज्यं विधातव्यं
तस्यां तस्यामवस्थायां तस्य तस्य भेषजस्य कालोऽकालस्तु तदितरेषाम्
इत्युन्नेयम् । निगमयति प्रतिज्ञां—तस्मादित्यादि । तस्य कालाकालस्य परीक्षा ।

किंवा बहुप्रतिविधेयप्रवृत्तीनि गुरुप्रवृत्तीनि । गुरुसमुत्थानानीति संशोधनक्लिष्टानि शरीराणि ।
तदा महता प्रयत्नेन चिरेण कालेन प्रकृतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वर्षाभागान्तेष्विति हेमन्तग्रीष्म-
वर्षासु । हेमन्तादिष्वप्यात्ययिकव्याधौ संशोधनं दर्शयन्नाह—न चेदित्यादि । विकल्प्येति
अल्पगुणयुक्तं कृत्वा । कृत्रिमगुणोपाधानं यथा—शीते शीतप्रतीकारार्थमुष्णकरणम् । उक्तञ्च
अन्यत्र—“शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं
न हापयेत्” । ऋतौ प्रतीकारं दर्शयित्वा भेषजप्रतीकारमाह—भेषजमित्यादि । संयोगविकल्पः
यथा—शीते त्रिवृताया उष्णेन गोमूत्रेणालोडनम् । प्रमाणविकल्पः यथा—अयोगप्रतीकारार्थम्
अतिमात्रत्रिवृद्धानमित्यादिकः । अत्र च प्रमाणविकल्पस्तथा कर्तव्यः यथा विरुद्धप्रमाणभेषज-

विशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थम् । न ह्यतिपतितकाल-
मप्राप्तकालं वौषधमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति । कालो हि
भेषज्यप्रयोगपर्य्याप्तिमभिनिर्व्वर्त्तयत्येव ॥ ११० ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्मसमारम्भः । तस्य लक्षणं भिष-
गौषधातुरपरिचारकाणां क्रियासमायोगः ॥ १११ ॥

मुहुर्मुहुर्इत्यादि स्पष्टम् । कुत आतुरस्य सर्वावस्थावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयो-
गार्थम् । मुहुर्मुहुः कार्यं तदवेक्षणं विनापि किं भेषजप्रयोगो यथावन्न युज्यते
इत्यत आह—न ह्यतीत्यादि । अतिपतितकालमतीतकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुप-
युज्यमानं न यस्माद्यौगिकं सम्यग् योगाय भवति परन्तु कालात्ययेऽप्राप्तकाले
वा उपयोगाद्भेषजमयोगातियोगमिध्यायोगेभ्यो भवतीति भावः । ननु कस्मात्
कालात्ययेऽप्राप्तकाले वाप्युपयुज्यमानं भेषजं न यौगिकं भवतीत्यत आह—कालो
हीत्यादि । भेषज्येत्युपलक्षणमायुर्व्वेदशास्त्रत्वात् तेन सर्व्वेषामपि प्रयोगस्य
पर्य्याप्तिं सर्व्वतोभावेनाप्तिं योगमभिनिर्व्वर्त्तयति जनयति युक्त्या भूतानां
परिणामकारणत्वादित्युन्नेयम् । इति कालपरीक्षा दर्शिता ॥ ११० ॥

गङ्गाधरः—अथ कारणादिषु दशसु परीक्ष्यविशेषेषु कालानन्तर्यात् परीक्ष्य-
विशेषः प्रदर्श्यते । प्रवृत्तिर्यथा परीक्षितव्या तथा दर्शयति—प्रवृत्तिस्त्वित्यादि ।
प्रतिकर्मणो व्याधिप्रतिकारस्य लङ्घनादुपक्रमादेः समारम्भः सम्यक् वाङ्मनः-
शरीराणां प्रवृत्तिभिरुपक्रमः । तस्य विज्ञानार्थमाह—तस्य लक्षणमित्यादि ।
भिषगादीनां चतुर्णां पादानां क्रियाणां समायोगः समवायः । भिषगाद्यन्यतम-
क्रियायोगाभावे प्रवृत्तिहानिः इत्यवगम्यते चतुष्पादोपादानेन । इत्युक्तं यथा
परीक्ष्यविशेषः प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत् ॥ १११ ॥

मेलकः कालः स्यात्, तथा, संयोगविकल्पश्च कर्त्तव्यः, यथा विरुद्धवीर्य्यभेषजमेलकः कालः
स्यादिति दर्शयन्नाह—प्रमाणवीर्य्यसमं कृत्वेति । आतुरावस्थालक्षणकालमाह—आतुरेत्यादि ।
तत्रोदाहरणम्—नवज्वरे न कषायकालः, अतिक्रान्तपङ्कहे च कषायकाल इत्यादि । भेषज्य-
प्रयोगपर्य्याप्तिमिति भेषजप्रयोगसाध्यसिद्धिमित्यर्थः ॥ १०६—११० ॥

चक्रपाणिः—कालमभिधाय क्रमेण प्राप्तां प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तिस्त्वित्यादि । प्रतिकर्म
चिकित्सा ॥ १११ ॥

उपायस्तु भिषगादीनां सौष्ठवमभिसन्धानञ्च सम्यक् ।
तस्य लक्षणं भिषगादीनां यथोक्तगुणसम्पद्भिर्देशकालप्रमाण-
सात्म्यक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्याव-
चारणमिति ॥ ११२ ॥

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या
भवन्ति । परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् । प्रतिपत्ति-
र्नाम यस्तु विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथानुष्ठानज्ञानम् ।

गङ्गाधरः—अथ परीक्ष्यविशेषश्चोपायो यथा परीक्षितव्यस्तथा दर्शयति—
उपायस्त्वित्यादि । भिषगादीनां कारणादीनां चतुर्णाम् । तस्येत्यादि । भिषगा-
दीनां भिषगौषधातुरपरिचारकाणां यथोक्तगुणसम्पद्भिः खुड्डाकचतुष्पादो-
क्तानां गुणानां सम्पद्भिः । आदिपदेन प्रकृत्यादिपरीक्षणानां ग्रहणम् ।
सम्यगुपपादितस्य सम्यगुपकल्पितस्योपयुज्यमानस्य चौषधस्यावचारणमुप-
सेवनम् । तेन चानुमीयते भिषगादीनां सौष्ठवमभिसन्धानञ्चेति ॥ ११२ ॥

गङ्गाधरः—अथ कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः कथञ्च परीक्षितव्य इति प्रश्नद्वयस्य
उत्तरार्थं कृतां, तस्य यो यः परीक्ष्यविशेषो यथा यथा परीक्षितव्यः स तथा
तथा व्याख्यास्यते इति प्रतिज्ञां, समाप्तमुपसंहरति—एवमित्यादि । एते दश
कारणादिरूपा भिषगादयो दश परीक्ष्यविशेषाः, इति कश्चात्र परीक्ष्यविशेष इति
प्रश्नस्योत्तरसमाप्तिवचनम् । पृथक् पृथक् परीक्षितव्या इति कथञ्च परीक्षितव्या
इति प्रश्नस्योत्तरवचनसमाप्तिवचनमिति । ० । अथ किं प्रयोजना च परीक्षेति
प्रश्नस्योत्तरमाह—परीक्षायास्त्वित्यादि । प्रतिपत्तिज्ञानमिति । ननु का प्रति-
पत्तिरित्यत आह—प्रतिपत्तिर्नामित्यादि । प्रतिपद्यतेऽनेनेति प्रतिपत्तिः शास्त्रं,
तदिह विवक्ष्यते—य इत्यादि । यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यः शास्त्रतो
वा प्रत्यक्षानुमानाभ्यां विज्ञातव्यस्तस्य विकारस्य तथानुष्ठानं तदुपयोगिभि-
रूपक्रमादिभिरुपाचरणं ज्ञायतेऽनेनेति तथानुष्ठानज्ञानं शास्त्रं, तज्ज्ञास्त्रस्य
ज्ञानं प्रयोजनं संशोधनं कामयमाना भिषजः परीक्ष्य परीक्षायामिति यद्व्याख्यानं

चक्रपाणिः—परिशिष्टमुपायमाह—उपाय इत्यादि । यथोक्तगुणसम्पद्भिरित्यनेन सौष्ठव-
मुक्तम् ॥ ११२ ॥

चक्रपाणिः—दशेत्यादिना तु सम्यगभिविधानं ब्रूते । किमप्रयोजना परीक्षेत्यस्योत्तरम्—

यत्र खलु वमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्तिस्तद्व्यासतः
सिद्धिषु उत्तरकालमुपदेक्ष्यते सर्व्वम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे
खलु गुरुलाघवं सम्प्रधार्य्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् ।
सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः ।
तस्माद् गुरुलाघवं सम्प्रधार्य्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ ११३

तन्न यौक्तिकं तच्छास्त्रज्ञानेन हि संशोधनकाले यदि कारणादीनां ज्ञानं न
फलति तदा कथं संशोधयेदिति । तस्मात् कम्पेणि कृता प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिः
प्रतिपत्तव्योऽर्थस्तस्य ज्ञानं तदिह प्रसङ्गात् आयुर्व्वेदे यो विकारो यथा
प्रतिपत्तव्यस्तस्य व्याधेस्तथानुष्ठानस्य ज्ञानं प्रतिपत्तिज्ञानमिति किंप्रयोजना
परीक्षेति प्रश्नस्योत्तरम् ।

अथ क च वमनादीनां प्रवृत्तिः क च निवृत्तिरिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह—यत्र
खल्वित्यादि । सिद्धिषु सिद्धिस्थाने । इति क च वमनादीनां प्रवृत्तिः क च
निवृत्तिरिति प्रश्नद्वयस्योत्तरम् । अथ प्रवृत्तिनिवृत्तिसंयोगेन किं नैष्ठिकमिति
प्रश्नस्य उत्तरमाह—प्रवृत्तीत्यादि । एकस्मिन् पुरुषे वमनादीनां प्रवृत्तिलक्षणं
वमनादिसाध्यरोगो निवर्त्तते वर्त्तते चापरो वमनानर्हरो गोऽतस्तु वमनादीनां तत्र
प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्लक्षणयोः संयोगो मिश्रस्तदा तत्र गुरुलाघवं प्रवृत्तिलक्षणस्य किं
गौरवं निवृत्तिलक्षणस्य लाघवम्, किं निवृत्तिलक्षणस्य गौरवं प्रवृत्तिलक्षणस्य
लाघवमिति सम्प्रधार्य्य प्रवृत्तिलक्षणस्य गौरवं निवृत्तिलक्षणस्य लाघवं यदि
सम्प्रधार्य्यते तदा, यदि वा निवृत्तिलक्षणस्य गौरवं प्रवृत्तिलक्षणस्य लाघवं
सम्प्रधार्य्यते तदा, तदन्यतरनिष्ठायां गुरुलक्षणस्यैकस्य निश्चये सम्यग् लघु-
लक्षणादीं प्रवृत्तिमुत्सृज्य गुरुलक्षणादीं प्रवृत्तिमवधार्य्य व्यवस्येत् । ननु लघु-
लक्षणादीं प्रवृत्तिं यदुत्सृजेत् तत् कथं विज्ञेयं तत् आह—सन्ति हीत्यादि । हि
यस्मात् शास्त्रेषु व्याधय उपक्रमं प्रति उत्सर्गापवादैस्त्यागोपादानैर्निर्दिष्टाः ।
सम्प्रधार्य्येत्यादिवाक्यार्थं द्रष्टव्यं तस्मादित्यादि ॥ ११३ ॥

परीक्षायास्त्वित्यादि । प्रतिपत्तिशब्दार्थं विभजते—यथेत्यादि । प्रतिपत्तव्य इत्यनुष्ठानेन योजयि-
तव्यः । 'क च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः' इत्यस्योत्तरमतिदेशेनाह—यत्र त्वित्यादि । 'प्रवृत्ति-
निवृत्तिलक्षणसंयोगे किं नैष्ठिकम्' इत्यस्योत्तरम्—प्रवृत्तीत्यादि । अध्यवस्येदित्यध्यवसायं कुर्यादि-
त्यर्थः । अन्यतरनिष्ठायाम् इत्यन्यतररूपावस्थायाम् । अत्र गुरुलाघवे ज्ञाते गुरुप्रतिक्रियानिश्चयो-

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति
तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद् यथा—फलजीमूतकेद्ववाकुधामार्गव-
कुटजकृतवेधनफलानि, फलजीमूतकेद्ववाकुधामार्गवपुष्पपत्राणि,
आरग्वध-वृक्षक-मदन-स्वादुकण्टकपाठा पाटला-शार्ङ्गष्टा-मूर्वा-
सप्तपर्णा-नक्तमालपिचुमर्दपटोल-सुषवीगुडूची-चित्रकसोमवल्क-
शतावरीद्वीपिशिग्रुमूलकषायैश्च, मधुकमधूककोविदारकव्वु-
दार-नीप-निचुलविम्बीशणपुष्पीप्रत्यक्पुष्पी-सदापुष्पीकषायैश्च ।

गङ्गाधरः—कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति
प्रश्नस्योत्तरमाह—यानि त्वित्यादि । फलेत्यादि । फलं मदनफलम् । जीमूतकं
घोषकभेदः । इक्ष्वाकुस्तित्तालाबुः । धामार्गवः पीतघोषकभेदो वामकत्वान्नेहापा-
मार्गः । कुटजः स्वनामप्रसिद्धः । कृतवेधनं जोत्सिका इवेतघोषकस्तेषां फलानि ।
फलं मदनं । जीमूतकः क्षुद्रघोषकः । इक्ष्वाकुस्तित्तालाबुः । धामार्गवो घोषकः
पीत एषां पुष्पपत्राणि । एतेन फलजीमूतकेद्ववाकुधामार्गवाणां फलपुष्पपत्राणि,
कुटजकृतवेधनयोः फलानि । आरग्वधः शोनालुः । वृक्षकः कुटजः । मदनं
मदनवृक्षः । स्वादुकण्टकः वैकङ्कतः । पाठा आकनादिः । पाटला पाटलि-
मूलम् । शार्ङ्गष्टा रक्तगुञ्जा । मूर्वा सूचिमुखी । सप्तपर्णः सप्तच्छदः । नक्त-
मालो नाटाकरञ्जः । पिचुमर्दो निम्बः । पटोलम् । सुषवी पर्णासभेदः ।
गुडूची च्छिन्नरुहा । चित्रकं स्वनामख्यातम् । सोमवल्कः इवेतखदिरः ।
शतावरी शतमूली । द्वीपि व्याघ्री । शिग्रुः शोभाञ्जनस्तस्य मूलम् । एषां कषायैः
तानि । मधुकं यष्टीमधु । मधूकं गुडपुष्पम् । कोविदारः इवेतकाञ्चनः ।
कव्वुदारो रक्तकाञ्चनः । नीपः कदम्बः । निचुल इज्जलः । विम्बी विम्ब-
फलम् ओष्ठोपमाफलमिति यावत् । शणपुष्पी घटारवा । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः ।

ऽनुक्तोऽपि ज्ञायते । तेन शास्त्रान्तरे गुरुध्याधिप्रतीकारनिष्ठायामध्यवसायं कुर्यादिति साक्षान्न कृतः ।
एतमेव गुरुध्याधिप्रतीकारं लघुध्याधिष्युःपादकवचनभङ्गग्रन्तेणाह—सन्ति हीत्यादि । सभ्यगध व-
स्येदिति, उस्सगंलघुं परित्यज्यापवादगुरुमुपक्रम्यतयाध्यवस्येत् । “बलवन्तमुपद्रवम्” इत्यादिना हि
दुर्बलं परित्यज्य बलवच्चिकित्सामभिधास्यति ॥ ११३ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रति कानि च वमनादिषु भेषजद्रव्याणि संयोगं गच्छन्तीत्यस्योत्तरं—
यानीत्यादि । शार्ङ्गष्टा गुञ्जा । सोमवल्कः खदिरः । द्वीपी कण्टकारी, द्वीपिशररिति पाठे

एलाहरेणुप्रियङ्गु-पृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनलदहीवेरतालीशोशीर-
 कषायैश्च, इक्षुकाण्डेक्षुवालिवादर्मपोटगलतगरकालकृत *
 कषायैश्च, सुमनासौमनस्यायनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुनर्नवा-
 महासहानुद्रसहाकषायैश्च, शाल्मलीशाल्मलकभद्रपर्ण्यैरापर्यु-
 पोदिकोदाल-धन्वन-राजादनोपचित्रागोपी-शृङ्गाटिका-कषायैश्च,
 पिप्पली-पिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसर्षप-फाणित-क्षीर-क्षार-
 लवणोदकैश्च, यथालाभं यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्यवर्त्तिक्रियाचूर्णावलेह-
 स्नेहकषायमांसरसयवागूयूषकाम्बलिकक्षीरोपधेयान् मोदकान्

सदापुष्पी रक्ताकः । एला स्थूलैला । हरेणुः रेणुका । प्रियङ्गुः स्वनामा । पृथ्वीका
 सूक्ष्मैला । कुस्तुम्बुरुः स्वनामख्यातस्तदभावे धनीयकम् । तगरं तगरपादिकम् ।
 नलदं जटामांसी । ह्रीवेरं बालकम् । तालीगं तालीशपत्रम् । उशीरं वीरणमूलम् ।
 एषां कषायैश्च । इक्षुकाण्डं काण्डेक्षुर्नटा इति लोके । इक्षुवालिका स्वागडिका ।
 दर्म उल्लयामूलम् । पोटगलो होगलः । तगरं तगरपादुका । कालः कृष्णागुरु । एतैः
 कृतकषायैः । एषां यथालाभं कषायैश्च । सुमना मालतीपुष्पम् । हरिद्रा । दारु-
 हरिद्रा । वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । पुनर्नवा रक्तपुनर्नवा । महासहा माषपर्णी ।
 क्षद्रसहा मुद्गपर्णी । एषां यथालाभं कषायैश्च । शाल्मली शाल्मलवृक्षः ।
 भद्रपर्णी गाम्भारी । ऐरापर्णी हस्तिपर्णी हस्तिकर्णपलाश इति लोके ।
 उपोदिका कलम्बी । उदालः काञ्चनः । धन्वनः धाउनीवृक्षः । राजादनं पियाल-
 भेदः । उपचित्रा भाण्डी दन्ती वा । गोपी श्यामालता । शृङ्गाटिका शिङ्गड़ा ।
 एषां कषायैश्च । पिप्पल्यादीनामुदकैश्च यथालाभं यथेष्टं यथाभिलषितं वा एतैः
 कषायैः फलजीमूतकादीनां फलपुष्पपत्राणि कुटजकृतवेधनयोः फलानि च
 उपसंस्कृत्य भावयित्वा पक्वा वा वर्त्तिक्रियां चूर्णं वा अवलेहं वा स्नेहं वा घृतादिकं
 कषायं वा मांसरसं वा यवागूं वा यूषं वा काम्बलिकं वा क्षीरोपधेयं वा

शतावरी देया । विडलो वेतसः, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी रक्ताकः । कालङ्कृतो कासमईः ।
 पोदगलो होगलः । सुषवी कारवेल्कः । सुमना जाती । सौमनस्यायनी जातिकलिका जाति-
 कोषो वा । शाल्मलिको रोहड़कः, स्वल्पशाल्मलिर्वा । भद्रपर्णी भादाली । एलापर्णी रास्ना ।

अन्यांश्च भक्ष्यप्रकाराननुविधाय यथार्हं वमनार्हाय दद्याद्विधि-
वद्वमनम् । इति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणाम् । कल्पस्तत्रेषां
विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ११४ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहा-
वृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि
यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलैर्विक्रिप्ताविक्रिप्तैः,
अज-गन्धाश्व-गन्धाजशृङ्गी-क्षीरिणी-नीलिनी-क्लीतक-कषायैश्च,
प्रकीर्योदकीर्यामसूरविदलाकम्पिल्वकविडङ्ग-गवाक्षीकषायैश्च,
पीलुपियालमृद्वीका-काश्मर्यपरुषवदर-दाडिमामलक-हरीतकी-

मोदकान् वा अन्यांश्च भक्ष्यविशेषपूपादिप्रकारान् अनुविधाय । कल्पसंग्रहः
वर्त्तिक्रियादिरूपाणां कल्पानां संग्रहः संक्षेपः । उत्तरकालं कल्पस्थाने ॥ ११४ ॥

गङ्गाधरः—वमनानन्तर्याद्विरेचनद्रव्याणि यानि उपयोगं यान्ति
तान्याह—विरेचनेत्यादि । श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृत् रक्तमूला
त्रिवृत् । चतुरङ्गुलः शोनालः । तिल्वको लोध्रः । महावृक्षः स्नुही । सप्तला
शङ्खिनीभेदः । शङ्खिनी शङ्खपुष्पी । दन्ती नागदन्ती । द्रवन्ती क्षुद्रदन्ती ।
एषां क्षीरमूलादीनि यथायोगं तैस्तैरजगन्धादिकषायैस्त्रिवृदादीनां क्षीर-
मूलादिषु विक्रिप्ताविक्रिप्तैर्यस्य यत् क्रिप्तं यच्चाक्रिप्तं कल्पनेनायुक्तं तैरुपसंस्कृत्य
वर्त्तिक्रियादीन् विविधान् योगान् यथार्हमनुविधाय विरेचनार्हाय विरेचनं
दद्यादिति पिण्डार्थः । तत्र विक्रिप्तानाह—अजगन्धेत्यादि । अजगन्धा
यमानी । अश्वगन्धा स्वनामख्याता । अजशृङ्गी मेषशृङ्गी । क्षीरिणी स्वनाम-
ख्यातवृक्षः । नीलिनी नीलवुह्वा । क्लीतकं यष्टीमधु । एषां यथालाभं कषायैः ।
प्रकीर्या नाटाकरञ्जः । उदकीर्या करञ्जः । मसूरविदला श्याममूला त्रिवृत् ।
कम्पिल्वकः कमलागुटीति लोके । विडङ्गं क्रिमिशत्रुः । गवाक्षी गोरक्षकर्कटी ।
एषां कषायैर्यथालाभम् । पीलुपियालेत्यादि । वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । पुनर्नवा
उद्दालो बहुवारः । गोपी शारिवा । वर्त्तिक्रिया वर्त्तिरूपदीर्घभक्ष्यकरणम् । तत्र 'आरग्वधादि'
'मध्वादि' पृथग्वर्गकरणं प्रायः समानगुणतां विच्छेदपाठेन दर्शयितुं कृतम् । कल्पनं कल्पः प्रयोग
इत्यर्थः । उत्तरकालमिति कल्पस्थाने ॥ ११४ ॥

चक्रपाणिः—विक्रिसिद्धव्यान्तरसंयोगः । अविक्रिसिः केवलप्रयोगः । तेन विक्रिसाधिक्रिसैः

विभीतकवृश्चीरपुनर्नवाविदारिगन्धादिकषायैश्च, सीधुसुरा-
सौवीरक-तुषोदक-मैरेयभेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुबल-
वदरखज्जूरककन्धुभिश्च, दधिदधिमण्डोदश्विद्विश्च, गोमहि-
ष्यजावीनाश्च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाप्युसंस्कृत्य वर्त्तिक्रिया-
चूर्णावलेहस्नेह-कषाय-मांसरसयूषकास्वलिकयवापूक्षीरोपधेयान्
मोदकानन्यांश्च भक्ष्यविकारान् विविधांश्च योगाननुविधाय
यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद् विरेचनम् । इति कल्पसंग्रहो विरेचन-
द्रव्याणाम् । कल्पस्त्वेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ११५ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि योगमुप-
यान्ति तेषु तैष्ववस्थान्तरेष्वातुराणां तानि द्रव्याणि नामतो
विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसङ्ख्येयानि भवन्त्यतिबहुत्वात्, इष्ट-
श्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशस्तन्त्रे, तत्रैवेष्टश्च केवलं ज्ञानम्,
तस्माद्रसत एव तान्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ११६ ॥

रक्ता । विदारिगन्धादिर्दशकः । एषां कषायैर्यथालाभम् । सीधुसुरेत्यादि । कुबलं
वृहहृदरम् । इति विरेचनद्रव्याणां कल्पसंग्रहः । उत्तरकालं कल्पस्थाने ॥ ११५ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादास्थापनस्य यानि द्रव्याण्युपयोगमृच्छन्ति
तान्याह—आस्थापनेष्वित्यादि स्पष्टम् । ननु नामतो विस्तरेणोपदेशेऽपरि-
संख्येयानि भवन्त्यास्थापनद्रव्याणि तेन किमित्यत आह—इष्टश्चेत्यादि । अनति-
संक्षेपविस्तरोपदेशो हि सर्व्वाभीष्टः । नामतो विस्तरेणास्थापनद्रव्याणां यौगि-
कानामुपदेशेऽतिविस्तरोपदेशः स्यादिति भावः । नन्वतिविस्तरेण किं भयम्,
ज्ञानार्थं ह्युपदेशः स चानतिसंक्षेपविस्तरश्चेत्तदा कथं कृतस्नं ज्ञानं स्यादित्यत

इति संयुक्तायुक्तैरित्यर्थः । क्षीरिणी इग्धिका । क्लीतकं यष्टीमधु । मसूरविदला इयामलता ।
प्रथमन्तु इयामा इयाममूला त्रिवृदेवोक्ता ॥ ११५ ॥

चक्रपाणिः—भूयिष्ठकल्पानीति बहुप्रयोगाण्यभिप्रायप्रयोज्यानि च । इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्तरोप-
देश इत्यनतिसंक्षेपविस्तरतः शास्त्रे कथनमिष्टम्, इष्टञ्च केवलं ज्ञानमनतिसंक्षेपविस्ताराभि-
धानेऽपि, यदुक्तम्—“तस्यापि यथा सामान्येनावस्थाज्ञानं भवति, तदपीष्टम्” ग्रन्थकर्तुः श्रोतुश्च

रससंसर्गसमवायविकल्पविस्तरौ ह्येषामपरिसङ्ख्येयः, सम-
वेतानां रसानामंशांशबलविकल्पातिबहुत्वात् । तस्माद् द्रव्याणा-
ञ्चैकदेशसमुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकत्वेन * च नाम-
लक्षणार्थं षड्स्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते । यतः

आह—तत्रैवेत्यादि । तत्र नामतो विस्तरोपदेशे इष्टं केवलं कृत्स्नं ज्ञान-
मास्थापनीययौगिकद्रव्यज्ञानम्, तदेवानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशेनापि यथा भवति
तथोपदेशे का हानिः इत्यभिप्रेत्याह—तस्मादित्यादि । नामतो विस्तरोपदेशे-
ऽतिबहुत्वेनास्थापन-द्रव्याणामपरिसंख्येयतयातिविस्तरोपदेशस्यानभीष्टत्वादसत
एव तदतिविस्तरोपदेशफलकृत्स्नास्थापनद्रव्यज्ञानजनकरसोपदेशादेव तानि
आस्थापने यौगिकानि कृत्स्नानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ११६ ॥

गङ्गाधरः—रससंसर्गसमवायेत्यादि । तत्रापि हि यस्मात् तेषां द्रव्याणां
रससंसर्गसमवायविकल्पविस्तरौऽपि ह्येषामपरिसङ्ख्येयः समवेतानां संसृष्टानां रसानाम्
अंशांशानां हीनहीनतरहीनतममध्यमध्यतरमध्यतमाधिकाधिकतराधिकतमादंश-
शतो बलविकल्पेनातिबहुत्वात् । तस्मात् रससंसर्गसमवायाविकल्पाविस्तर-
स्याप्यपरिसङ्ख्येयत्वाद् द्रव्याणाञ्चैकदेशसमुदाहरणार्थं यौगिकास्थापनीय-
कृत्स्नद्रव्याणां ज्ञानजनककतिचिद्द्रव्योदाहरणार्थं रसेषु मधुरादिषु षट्सुनु-
विभज्य अनुरसं विभज्य रसैकैकत्वेन प्रधानतमैकेन रसेन नामलक्षणार्थं
नामार्थं लक्षणार्थञ्च षड्स्थापनस्कन्धा रसत आस्थापनस्य वृक्षस्येव स्कन्धा वृह-
च्छाखाः षड्सास्ततस्तेभ्योऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्तेऽर्थात् आस्थापनोपयोगीनि
इत्यर्थः । तस्माद्रसत एवेति रसं प्राधान्येनोद्दिश्य रसाश्रयद्रव्यस्यानतिसंक्षेपविस्तारोपदेशेन
इत्यर्थः । तानीत्यास्थापनोपयोगीनि द्रव्याणि । अत्र च रसद्वारा निर्देशेऽपि रससंसर्गस्याति-
बहुत्वेन च कृत्स्नद्रव्यनिर्देशवद् रससंक्षेपता स्यादिति कृत्वा षड्भी रसैर्निर्देशः कर्तव्यः ॥ ११६ ॥

चक्रपाणिः—आस्थापनोपयोगीनि द्रव्याणि दर्शयन्नाह—रसेत्यादि । उदाहरणार्थमिति मधुरादि-
रसस्याधारभूतस्य द्रव्यस्योदाहरणार्थम्, रसेष्वनुविभज्येति रसेषु मधुरादिषु द्रव्याणामेकदेशमाधार-
तयोपदिश्येत्यर्थः । रसैकैकत्वेनेति रससंसर्गत्वेन । नामलक्षणार्थं षड्स्थापनस्कन्धा इति
साक्षादुक्तानां जीवकादीनां नामार्थम्, तथा अनूक्तानां मधुरादिद्रव्याणां तज्जातीयत्वेन लक्षणे-
नास्थापनयोगिद्रव्यसमूहा व्याख्यास्यन्ते इति । किंवा नामलक्षणार्थमिति नामज्ञानार्थम् । समूह-
रसतोऽनुविभज्येति अनुक्तञ्च मधुरादिरसतया निर्दिश्येत्यर्थः ।

* रसैकैकत्वेन इति चक्रसम्मतः पाठः ।

षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते भिषजस्तद् दुर्लभतमं
संसृष्टरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम् । तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि
मधुरप्रभावप्रायाण्यपि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते ।
तथेतराणि द्रव्याण्यपि । तद् यथा—जीवकर्षभकौ जीवन्ती
वीरा तामलकी कांकोली क्षीरकाकोली * मुद्गपर्णी माषपर्णी

द्रव्याणि । ननु कुतस्तथा व्याख्यास्यन्ते इत्यत आह—यत इत्यादि । एको
रसो यत्र तदेकरसम् । तत्त्विति एकरसमास्थापनं दुर्लभतमं कुत इत्यत
आह—संसृष्टेत्यादि । तस्मादित्यादि । तस्मात् द्रव्याणां संसृष्टरसभूयिष्ठत्वेन
एकरसद्रव्याणां दुर्लभतमत्वेन एकरसास्थापनस्य दुर्लभतमत्वात् । मधुराणि
यानि द्रव्याणि मधुरप्रायाणि च यानि द्रव्याणि मधुरप्रभावप्रायाण्यपि च
यानि द्रव्याणि तानि सर्वाणि मधुराणि कृत्वा मधुरस्कन्धे आस्थापने
उपदेक्ष्यन्ते । तथेतराणि अम्लादीनि द्रव्याणि उपदेक्ष्यन्ते, अम्लानि च यानि
द्रव्याणि अम्लबहुलानि च यानि द्रव्याणि अम्लप्रभावप्रायाण्यपि च यानि
द्रव्याणि तानि सर्वाणि द्रव्याणि अम्लानि कृत्वा अम्लस्कन्धे आस्थापने
उपदेक्ष्यन्ते । एवं लवणानि लवणबहुलानि लवणप्रभावप्रायाणि लवणस्कन्धे
लवणानि कृत्वा, कटुकानि कटुकबहुलानि कटुकप्रभावबहुलानि च
कटुकस्कन्धे कटुकानि कृत्वा, तिक्तानि तिक्तबहुलानि तिक्तप्रभावबहुलानि
तिक्तस्कन्धे तिक्तानि कृत्वा, कषायाणि कषायबहुलानि कषायप्रभाव-
बहुलानि कषायस्कन्धे कषायाणि कृत्वोपदेक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञा । ० ।
तथोपदिशति—तद् यथेत्यादि । जीवकर्षभकावित्यादि । वीरा क्षीरकाकोली ।

अथञ्च मधुरादिरसेन द्रव्यगणनिर्देशः—मधुरादिरसेन मधुरादिरसद्रव्यगणनिर्देशो मधुरादेयक-
रसस्यैव द्रव्यस्य संग्रहो यथा परैराख्यायते, तथास्माभिरपीग्न्यते, किन्तु यदपि रसान्तरे
सत्यपि मधुरादिप्रधानम्, यद्वा द्रव्यं मधुरादिकार्यकारि विपाकप्रभावात्, तदपि मधुरादिगण
एवास्माभिः पठनीयमिति दर्शयन्नाह—यत् त्वित्यादि । आस्थाप्यतेऽनेनेति आस्थापनं
जीवकादि द्रव्यम् । एकरसमिति शुद्धैकरसम् । मधुरप्रायाणीत्युक्तमधुररसानीति । एव-
मम्लस्कन्धादिप्वम्लादीन्यपि बोधयानीति 'तथेतराणि' इतिपदेन दर्शयति । भीरु जालान्धरं

शालपर्णी पृश्निपर्णी शणपर्णी * मेदा महामेदा कर्कटशृङ्गी
 शृङ्गाटिका छिन्नरुहा छत्रातिच्छत्रा श्रावणी महाश्रावणी सहदेवा
 विश्वदेवा शुक्ला क्षीरशुक्ला बलातिबला विदारी क्षीरविदारी
 महासहा क्षुद्रसहर्ष्यगन्धा अश्वगन्धा पयस्या वृश्चीरपुनर्नवावृहती-
 कण्टकारिकैरगडमोरटश्चदंष्ट्रासंहर्षाशतावरीशतपुष्पामधूकपुष्पी-
 यष्टीमधुमधूलिकाः, मृद्वीका-खज्जूरपरुषकात्मगुप्ता-पुष्करबीज-
 कशेरुकराजकशेरुकराजादन-कतककाश्मर्यशीतपाक्वोदनपाकी-
 तालखज्जूरमस्तकेद्विचुबालिकादर्भकुशकाशशालिगुन्द्रे त्कटक-
 शरमूल-राजक्षवकैर्यप्रोक्ताः, द्वारदा भारद्वाजी वनत्रपुष्पभीरुपत्री

कर्कटीशृङ्गी कंकड़ाशृङ्गी । शृङ्गाटिका शृङ्गाटकः । छत्रातिच्छत्रे प्रसिद्धे,
 शताह्वा-मधुरिके इति परे । श्रावणी श्वेतमुण्डेरी । महाश्रावणी रक्त-
 मुण्डेरी । सहदेवा पीतपुष्पदण्डोत्पला । विश्वदेवाऽरुणपुष्पदण्डोत्पला । शुक्ला
 शुक्लवर्णा निःक्षीरा विदारी । क्षीरशुक्ला स्वल्पक्षीरा विदारी । बला श्वेतबला ।
 अतिबला गोरक्षतण्डुला । विदारी निःक्षीरभूमिकुष्माण्डः । क्षीरविदारी बहु-
 क्षीरभूमिकुष्माण्डः । महासहा श्वेतकुरुवकः । क्षुद्रसहा रक्तकुरुवकः । ऋष्यगन्धा
 वृद्धदारकः ऋषिजाङ्गलिकी वा । अश्वगन्धा स्वनामख्याता । पयस्या अर्कपुष्पी ।
 वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । पुनर्नवा रक्तपुनर्नवा । मोरटः कर्णमोरटः । संहर्षा वन्दाकः ।
 मधूकपुष्पी मधूकभेदः । मधूलिका मर्कटहस्ततृण इति ख्यातः । कशेरुकश्चिञ्चा-
 इकः । राजकशेरुः कशेरुरेव । राजादनं पियालः । कतको निर्मलः । शीतपाकी
 काकोलीप्रभेदः । ओदनपाकी नीलझिण्टी । तालमस्तकं खज्जूरमस्तकञ्च
 इत्यन्वयः । दर्भ उलुमूलम् । शालिः हैमन्तिकधान्यमूलम् । गुन्द्रा गुडूची ।
 राजक्षवकः क्षववृक्षः । ऋष्यप्रोक्ता पीतबला । द्वारदा पालङ्कशाकः । भारद्वाजी
 शाकम् । असनपर्णी अपराजिता । मधुपर्णी विकङ्कतम् । छत्रा कोकिलाक्षः । अतिच्छत्रा
 अरुणकोकिलाक्षः । महाश्रावण्यलम्बुषा । शुक्ला शर्करा । क्षीरशुक्ला त्रिवृत् । क्षुद्रसहा
 कुमारी । ऋष्यगन्धा ऋष्यजाङ्गलिकी, बलाभेदो वा । मोरटं मूर्त्वा । संहर्षा वन्दाकः । मधूक-
 पुष्पी मधूकभेदः । मधूलिका मर्कटहस्ततृणम् । राजादनं घेन्चुलिकीति ख्यातम् । कशेरु-
 चिञ्चोइकः । राजकशेरुः कशेरुभेदः । शीतपाकी शीतला । ओदनपाकी नीलझिण्टी । ऋष्य-

* शणपर्णीत्यत्र असनपर्णीति, ततः परं मधुपर्णीति, दाह च, इत्यधिकं कचिद दृश्यते ।

हंसपादी काकनासिका कुलिङ्गाक्षी क्षीरवल्ली * कपोतवल्ली
 गोपवल्ली मधुवल्ली सोमवल्ली चेति । एषामेवंविधानाश्चान्येषां
 मधुरवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा
 भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां
 स्थाल्यां समावाप्य पयसाद्धौदकेनाभ्यासच्य साधयेद् द्रव्या
 सततमवघट्टयेत् । तदुपयुक्तं भूयिष्मभसि गतरसेष्वौषधेषु
 पयसि चानुपदग्धे स्थालीमपहृत्य परिस्त्रुतं पूतं पयः सुखोष्णं
 घृततैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं वस्तिं वातविकारिणे
 विधिज्ञो विधिवद् दद्यात् । सुशीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य
 पित्तविकारिणे दद्यात् । इति मधुरस्कन्धः ॥ ११७ ॥

वनकार्पासी । वनत्रपुषी वन्यस्वल्पत्रपुषः । अभीरुपत्री स्वल्पशतावरी । हंस-
 पादी थुलकुङ्गी । काकनासा केउटुटी । कुलिङ्गाक्षी पेटिका । क्षीरवल्ली क्षीरलता ।
 कपोतवल्ली सूक्ष्मा । गोपवल्ली अनन्तमूलम् । मधुवल्ली यष्टीमधुभेदः ।
 सोमवल्ली सोमलता । एषामेवंविधानामन्येषाञ्च मधुरवर्गपरिसंख्यातानाम्
 आस्थापनस्यौषधस्य द्रव्याणां मध्ये यानि च्छेद्यानि च्छेत्तुमर्हाणि तानि
 खण्डशश्छेदयित्वा । भेद्यानि यानि च भेत्तुमर्हाणि तानि अणुशो भेदयित्वा पानी-
 येन प्रक्षाल्याद्धौदकेन पयसाष्टगुणेन काथत्वादासिच्य साधयेत् पचेत् । गतरसेषु
 औषधेषु—चतुर्भागावशिष्टे तु द्रव्यं गतरसं भवेत्—इति चतुर्थावशेषे पयसि
 गतजलदुग्धे चानुपदग्धे तदुपयुक्तं स्थालीमपहृत्य सुपरिस्त्रुतं वस्त्रेण पूतं तत्
 सुखोष्णं पयो दुग्धं घृतादिभिरनुरूपैरुपहितं वस्तिं वस्तिमध्ये पूरयित्वा वात-
 विकारिणे दद्यात् । सुशीतन्तु तद् दुग्धं घृतादुपहितं न कृत्वा मधुसर्पिर्भ्यामुप-
 संस्कृत्य पित्तविकारिणे वस्तिं दद्यात् । इति मधुरस्कन्ध आस्थापनवस्तिः ॥ ११७

प्रोक्ता बलाभेदः । द्वारदा शाकतरुः । भारद्वाजी वनकार्पासी । वनत्रपुषी बृहत्फला गोडुम्बा ।
 अभीरुपत्री शतावरीभेदः । कुलिङ्गाक्षी पेटिका, कुलिङ्गापाठपक्षे उच्यते । क्षीरवल्ली क्षीरलता ।
 कपोलवल्ली कवड्मैजु इति ख्याता । कपोतवल्ली सूक्ष्मैला । सोमवल्ली सोमलता । गोपवल्ली
 अनन्तमूलम् । मधुवल्ली यष्टीमधुभेदः ॥ ११७ ॥

* कपोलवल्लीत्यधिकः पाठः कचिद ।

आम्राप्रातकलकुचकरमर्दवृक्षाः लाम्लवेतसकुवलबदरदाडिम-
मातुलुङ्गकरीरका-❁-मलक + तित्तिङ्गीकशीतकदन्तशठैरावतक-
कोशाम्रधन्वनानां फलानि, पत्राणि चाश्मन्तकचाङ्गेरीणां चतु-
र्विधानाश्च अम्लिकानां द्वयोश्च कोलयोश्चामशुष्कयोर्द्वयोश्च
शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययोः । आसवद्रव्याणि च सुरासौवीरक-
तुषोदकमैरेय-मेदकमदिरामधुशुक्त-सीधुदधिमण्डोदशिवद्धान्या-
म्लादीनि च । एषामेवंविधानाश्चान्येषामम्लवर्गपरिसङ्ख्यातानाम्
अषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशस्त्रेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो
भेदयित्वा द्रवैः स्थितानि ‡ अवसिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य
यथावत् तैलवसा-§-मज्जलवणफाणितोपहितं सुखोष्णं वस्तिं
वातविकारिणो विधिज्ञो विधिवद् दद्यात् । इत्यम्लस्कन्धः ॥११८॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादम्लस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—आम्रे त्यादि ।
वृक्षाम्लं किञ्चिन्मधुरमांसलफलं तित्तिङ्गीकम् । करीरो मरुजद्रुमः । तित्तिङ्गीक-
मम्लाधिकं तित्तिङ्गीकम् । शीतकं चालित्रफलम् । दन्तशठो जम्बीरः । ऐरा-
वतकः अम्लनागरङ्गः । कोशाम्रः उडिआम्रः । धन्वनः धन्वनवृक्षः । एषां फलानि ।
अश्मान्तकानां चाङ्गेरीणां पत्राणि चतुर्विधानामम्लिकानाश्च पत्राणि द्वयोश्च
कोलयोः शुष्कयोर्द्वयोश्च शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययोः पत्राणि । आसव-
द्रव्याणि च सुरादीनि यान्युक्तानि । एषामेवंविधानामन्येषाञ्चाम्लवर्गपरि-
संख्यातानामौषधद्रव्याणां मध्ये छेद्यानि खण्डशस्त्रेदयित्वा भेद्यान्यणुशो
भेदयित्वा सुरादिषु द्रवेषु स्थितानि तैः सुरादिभिर्द्रवैः साधयित्वा पक्त्वा

चक्रपाणिः—अम्लस्कन्धे नन्दीतकः कर्परनन्दी । शीतकोऽम्बुलोठकः । ऐरावतो नागरङ्गम् ।
अम्लिका कन्दप्रधाना कामरूपे प्रसिद्धा, अम्लिकाभेद एवेत्याहुः । द्वयोश्चेत्यादि । द्रवैः स्थिरा-
णीति द्रवमज्जनात् स्थिरमृतानीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

* करीरक इत्यत्र गण्डीर इत्यन्यः पाठः ।

† इतः परं नन्दीतक इत्यधिकः पाठः केषुचिद् ग्रन्थेषु दृश्यते ।

‡ स्थिराणीति चक्रः ।

§ इतः परं मस्तु इत्यधिकः पाठः कश्चित् ।

सैन्धवसौवर्चलकालविडपाक्यकुप्यबालकैलमौलकसामुद्र-
रौमकौद्रिदौषरपाटेयकपांशुजान्येवंप्रकाराणि चान्यानि लवण-
वर्गपरिसंख्यातानि । एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा
स्नेहवन्ति सुखोष्णं वस्तिं वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्
दद्यात् । इति लवणस्कन्धः ॥ ११६ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचा-
जमोदार्द्रकविडङ्गकुस्तुबुरुपीलुतेजस्विन्येलाकुष्ठभल्लातकास्थि-
हिङ्गुद्रु किलिममूलकसर्पपाणाम्, लसुनकरञ्जशिग्रुशिग्रुकखर-
पुष्पभूस्तृण-सुमुखसुरसाज्जककाण्डीरकालमालकपर्णासन्नवक-
फणिज्झकक्षारमूत्रपित्तानाञ्च । एवंविधानाञ्चान्येषां कटुक-
चतुर्भागशिष्टेषुपसंस्कृत्य यथावद्यथायोग्यं तैलादुरपहितं सुखोष्णं वस्तिं
वातविकारिणे दद्यात् । इत्यम्लस्कन्ध आस्थापनवस्तिः ॥ ११८ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वालवणस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—सैन्धवेत्यादि ।
सैन्धवादीनि लवणानि देशविशेषे प्रसिद्धानि एतानि एवंविधान्यन्यानि
लवणवर्गपरिसंख्यातानि अम्लोपहितानि उष्णोदकोपहितानि वा स्नेहवन्ति
घृततैलादियुक्तानि सुखोष्णं तद्रव्यरूपं वस्तिं वातविकारिणे दद्यात् । इति
लवणस्कन्ध आस्थापनवस्तिः ॥ ११९ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वात् कटुकस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—पिप्पली-
त्यादि । शृङ्गवेरं शुष्कं शुण्ठीति यावत्, आर्द्रकस्य पुनः पाठात् । तेजस्विनी
तेजिनी । द्रुक्किलिमो देवदारुः । मूलकं सर्षपं सर्षपद्वयं शिग्रुत्रयम् । खरपुष्पं खरा-
शिनी अपामार्गो वा । भूस्तृणं गन्धतृणम् । सुमुखः पर्णासभेदः । सुरसस्तुलसी-
भेदः । अज्जकः श्वेततुलसी । काण्डीरः मञ्जिष्ठा । कालमालः कृष्णतुलसी ।
पर्णासः क्षुद्रपर्णासः । क्षवको राजक्षवकः । फणिज्झको गन्धपर्णासः । क्षारो
दग्धभस्मकृतः क्षारः । मूत्रं गवादिमूत्रम् । पित्तं मत्स्यादिपित्तम् । एषामेवं-

चक्रपाणिः—कृष्यादयो लवणभेदा देशान्तरप्रसिद्धाः । तेन देशान्तरीयात् तदर्थं ज्ञातव्याः ।

* पाक्येत्यनन्तरम् आनूप इत्यधिकः पाठः ।

वर्गपरिसङ्ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा
भेद्यानि चाणूशो भेदयित्वा गोमूत्रेण साधयित्वोपसंस्कृत्य
यथावन्मधुतैलवणोपहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे
विधिज्ञो विधिवद् दद्यात् । इति कटुकस्कन्धः ॥ १२० ॥

चन्दननलद-कृतमालनक्तमाल-निम्बतुम्बुरु-कुटजहरिद्रा-
दारुहरिद्रामुस्त-मूर्वाकिराततिक्तक-कटुरोहिणी-त्रायमाणाकरी-
राणाम्, करवीरकेवुककठिल्लकवृषमधुपर्णीकर्कोटकवार्त्ताकुकर्कश-
काकमाचीकारवेल्लकाकोडुम्बरिकासुषव्यतिविषा-पटोल-कूणक-
पाठागुडूची-वेत्राणोसविकङ्कत-वकुल-सोमवल्कसप्तपर्णसुमनो-
ऽर्कवल्गुजवरा-तगरागुरुहीवेरोशीराणाम् । एवंविधानाश्चान्येषां

विधानाश्चान्येषां कटुकवर्गपरिसङ्ख्यातानाम् अष्टगुणेन काथत्वात् गोमूत्रेण
साधयित्वा चतुर्भागशिष्टं काथं मधुतैलसैन्धवोपहितं सुखोष्णं वस्तिं
श्लेष्मविकारिणे दद्यात् । इति कटुकस्कन्ध आस्थापनवस्तिः ॥ १२० ॥

गङ्गाधरः—क्रमिकत्वात् तिक्तकस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—चन्दनेत्यादि ।
चन्दनं रक्तचन्दनम् । नलदमुशीरं जटामांसीत्यन्ये । कृतमालः शोनालः । नक्त-
मालो नाटाकरञ्जः । तुम्बुरु स्वनामख्यातं तदभावे धन्याकम् । करीरो मरुजद्रुमः ।
केवुकः केँउ इति लोके । कठिल्लकः कारवेल्वः । मधुपर्णी लतापुटकी गुडूची
वा । कर्कोटकः कौकरोल इति लोके । वार्त्ताकुः स्वनामख्यातः । कर्कशः
कम्पिल्लः । काकमाची स्वनामख्याता । कारवेल्ल इति बृहत्कारवेल्लः ।
काकोडुम्बरिका कोठोडुम्बरः । सुषवी वन्यकारवेल्वः । अतिविषा आतड्प इति
लोके । पटोलं दीर्घपटोलम् । कूणकं पटोलम् । पाठा अम्बुष्टा । वेतसः स्वनामा ।
विकङ्कतः वैड्य इति लोके । वकुलं स्वनाम । सोमवल्कः श्वेतखदिरः । सुमनो
मालती । अर्कः । अवल्गुजः सोमराजी । वरा त्रिफला । एषामेवंविधानाश्च

रोमका रुमानदीभवा । (कटुकवर्गं) तेजस्विनी तेजोवती । किलिमं देवदारु । तिक्तवर्गं कर्कशः

तिक्तवर्गपरिसङ्ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि च खण्डशः
छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानी-
येनाभ्यासिच्य साधयित्वोसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं
सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात् ।
शीतन्तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे विधिज्ञो विधि-
वद् दद्यात् । इति तिक्तस्कन्धः ॥ १२१ ॥

प्रियङ्गुनन्ताम्रास्थ्यम्बष्ठकीकटुङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकी-
पुष्पपद्मापद्मकेशरजम्बाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्ला-
तकास्थ्यश्मन्तकशिरीष† शिंशपासोमवलकतिन्दुकानाम्, पियाल-
बदरखदिर-सप्तपर्णाश्वकर्णस्यन्दनाज्जुनासनारिमेदैलबालुकपर-
पेलवकदम्ब-शल्लकीजिङ्गिनीकाशकशेरुकाराजकशेरुकाकट्फल-
वंशपद्मकाशोकानाम्, शालधवसर्जभूज्जासनखरपुष्पाशम-

अन्येषां तिक्तवर्गपरिसङ्ख्यातानाम् । पानीयेनेति अष्टगुणेन साधयित्वा चतु-
र्भागावशिष्टं मधुतैलसैन्धवोपहितं सुखोष्णं कफविकारिणे, शीतन्तु मधु-
सर्पिर्भ्यां युक्तं पित्तविकारिणे वस्तिं दद्यात् । इति तिक्तस्कन्ध आस्थापन-
वस्तिः ॥ १२१ ॥

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वात् पारिशेष्याच्च कषायस्कन्धास्थापनद्रव्याण्याह—
प्रियङ्गित्यादि । प्रियङ्गुनन्तमूलम् । आम्रफलास्थि । अम्बष्ठकी पाठा । कटुङ्ग-
शोनाकः । धातकीपुष्पम् । पद्मा पद्मचारिणी ब्राह्मणयष्टी । पद्मकेशरं पद्म-
किञ्जल्कः । अश्वकर्णो लताशालः । स्यन्दनो नेमिस्तिनिश इति ख्यातः । असनः
पीतशालः । अरिमेदो विदुखदिरः । एलबालुकः तंजबलः । परिपेलवः कैवर्त्त-
मुस्तकः । शल्लकी शल्लकीवृक्षः । जिङ्गिनी मञ्जिष्ठा । काशः । कशेरुश्चिञ्चुया ।
राजकशेरुः कशेरुरेव । कट्फलम् । वंशो वेणुः । पद्मकं पद्मकाष्ठ । अशोकः

पटोलभेदः । कषायवर्गो सप्तपर्णः पियालशालः । परिपेलवं कैवर्त्तमुस्तकम् । जिङ्गिनी स्वनामख्याता ।

माठीकवरकतुङ्गाजकर्णाश्वकर्णस्फूर्जकविभीतककुम्भीक-पुष्कर-
बीजविसमृणालतालखज्जू रतरुणी-❀-नाम् । एवंविधानाश्चान्येषां
कषायवर्गपरिसङ्ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि च खण्डशस्त्रेद-
यित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्य
साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखोष्णं
वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद् दद्यात् । शीतन्तु
मधुसर्पिभ्यामुपसंसृज्य पित्तविकारिणे विधिवत् दद्यात् । इति
कषायस्कन्धः ॥ १२२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

षड् वर्गाः परिसङ्ख्याता य एतै रसभेदतः ।

आस्थापनमभिप्रेत्य तान् विद्यात् सार्वयौगकान् ॥

स्वनामख्यातः । शालः शालकाष्ठम् । धवः । सज्जो धूनकः । भूजो भूज-
ग्रन्थिः । असनः कृष्णासनः । खरपुष्पा खरमञ्जरी अपामार्ग इति ख्यातः । शमी
गण्डिका । माठीको देवदारुः । वरको वोरधान्यम् । तुङ्गः पुन्नागवृक्षः ।
अजकर्णोऽसनभेदः । अश्वकर्णो बृहच्छालकाष्ठम् । स्फूर्जकस्तिन्दुकः ।
कुम्भीकः कट्फलः । तरुणी घृतकुमारी । एषामेवंविधानामन्येषाञ्च कषायवर्ग-
परिसङ्ख्यातानाम् । इति कषायस्कन्ध आस्थापनवस्तिः ॥ १२२ ॥

गङ्गाधरः—उपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि । षड् वर्गा इति । सार्व-

माठीको देवदारुः । अजकर्णः शालभेदः । कुम्भी कुम्भीक इति ख्याता । विसं करहाटः ।
मृणालं मृणालनाडिका । तालखज्जू रतरुणामिति तालखज्जू रवृक्षाणामित्यर्थः । तत्र च स्कन्धेषु
यद् द्रव्यं स्कन्धद्वये पठ्यते, तदुभययुक्तत्वेन उभयत्रापि योगीति ज्ञेयम् ॥ ११९—१२२ ॥

चक्रपाणिः—सार्वयौगिकानिति सध्वेष्वास्थापनसाध्येषु रोगेषु वातव्याधिज्वरगुल्मादिषु

सर्व्वशो हि प्रणिहिताः सर्व्वरोगेषु जानता ।

सर्व्वान् रोगान् नियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् ॥

येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्त्तिताः ।

द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः ॥

इत्येते षड्वास्थापनस्कन्धा रसेनानुविभज्य व्याख्याता
भवन्ति ॥ १२२ ॥

एभ्यो भिषग् बुद्धिमान् परिसङ्ख्यातमपि यद् द्रव्यम्
अयौगिकं मन्येत, तत्तदपकर्षयेच्च । यद् यच्चानुक्तमपि च यौगिकं

यौगिकान् सर्व्वरोगहरास्थापनयोगोपगान् । ननु कुतः साव्वयौगिकांस्तान्
विद्यादित्यत आह—सर्व्वशो हीत्यादि । येभ्यो रोगेभ्य आस्थापनं हितं
हि यस्मात् तान् सर्व्वान् रोगान् जानता वैदेन सर्व्वरोगेषु सर्व्वेशः सर्व्वे
सर्व्वे एते षड्वर्गाः प्रणिहिता नियच्छन्ति, तस्मात् तान् षड्वर्गानास्थापनम्
अभिप्रेत्य साव्वयौगिकान् विद्यात् । मधुरादिस्कन्धादीनां वातादिविकारेषु
यद्विधानमुक्तं तदितरेष्वविधिमाह—येषां येषामित्यादि । इत्येते षड्विधुप-
संहारः ॥ १२२ ॥

गङ्गाधरः—अथ परिसङ्ख्यातमधुरादिवर्गाणां मध्ये यद् द्रव्यं यद्रोगविशेषे

यथोक्तदोषसम्बन्धे सति यौगिकानित्यर्थः । एतदेव विवृणोति—सर्व्वशो हीत्यादि । सर्व्वश इति
समस्तवर्गेणाद्वैवर्गेण यथालाभेन वा । इदानीं सर्व्ववर्गाणां सर्वास्थापनसाध्यरोगेषु यौगिकत्वं
यदुक्तम्, तत्र ऊवरे कटुकवर्गेणास्थापनं पित्तकरत्वात् ऊवरं वर्द्धयति, कफमेव हरति । तेन
दोषविशेषेणास्थापनविशेषार्थं सर्व्वगणानां यौगिकत्वमेतदुक्तम्, किन्तु सामान्येन सर्वास्थापन-
रोगहितत्वम्, दोषविशेषेषु तु तत्राननुगुणवर्गस्य प्रयोगस्य निषेध एवेति दर्शयन्नाह—येषामित्यादि ।
येषामिति वातादिविकाराणामुक्तानामिह । तत्र वातहरस्कन्धः न कफप्रशान्त्यर्थमुक्तः, तेन
कफवर्द्धकः । एवमम्लादिवर्गेष्वपि ज्ञेयम् । किंवा साव्वयौगिकानित्यनेनोक्तानां वर्गाणां
समासव्यासयोगेन सकलास्थापनसाध्यरोगहरत्वमुच्यते, न प्रत्येकम् । प्रत्येकन्तु वर्गाणां साध्यत्वेन
अनुक्रूरोगकर्म्मत्वमुच्यते 'तेषाम्' इत्यादिना ॥ १२२ ॥

चक्रपाणिः—सम्प्रत्युक्तवर्गेषु व्याध्यादिपर्यालोचनया यौगिकत्वमपेक्ष्य यौगिकप्रक्षेपमयौगिको-
द्धरणञ्च दर्शयन्नाह—तेभ्य इत्यादि । 'बुद्धिमान्' इति पदेन, बुद्धिमतैव प्रक्षेपोद्धारौ गणे कर्त्तव्यौ,

मन्येत, तत् तद् दद्याद् । वर्गमपि वर्गेणोपसंसृजेदेकमेकेनानेकेन
वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य । प्रचरणमिव भिक्षुकस्य वीजमिव च कर्ष-
कस्य सूत्रं बुद्धिमतामल्पमपि चानल्पज्ञानाय भवति । तस्माद्
बुद्धिमतामूहापोहवितर्काः, मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव
श्रेयः । यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक् संसाधयति
कार्यमनतिमहत्त्वात् * अनतिह्रस्वत्वादुदाहरणस्येति ॥ १२३ ॥

यौगिकं न भवति, तद्वज्जनमपरिसङ्ख्यानामन्येषाञ्च यौगिकानामुपादानं
वर्गान्तरस्य तत्तद्रोगयौगिकत्वे वर्गान्तरसंसर्जनञ्च विधातुमाह—एभ्य इत्यादि ।
बुद्धिमतां सूत्रानुसारेणोहस्तर्कः अपोहस्तर्केणैकं निश्चित्यान्यस्य वज्जनमाभ्यां
वितर्क इदं युक्तमिदमयुक्तमिति तत्त्वातत्त्वबुद्धिः । एते श्रेय इत्यस्य वचन-
विपरिणामेन श्रेयांस इत्यर्थः । मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेय इत्यन्वयः ।
कुतस्ते श्रेयांसस्तच्च श्रेय इत्यत आह—यथोक्तं हीत्यादि । हि यस्मात्
यथोक्तं मार्गं भिषगनुगच्छन् उदाहरणस्यानतिमहत्त्वादनतिह्रस्वत्वात् कार्यं
संसाधयति ॥ १२३ ॥

माल्पबुद्धीनां तदूहापोहकरणे सामर्थ्यमिति दर्शयति । युक्तिं प्रमाणीकृत्येति ऊहं प्रमाणीकृत्येत्यर्थः ।
प्रचरणं भिक्षामूलं तण्डुलादि पात्रस्थम् । ननु मन्दबुद्धेः कथं यथोक्तानुगमनम् ? यथोक्तम्
अयौगिकमूहेन बुद्धिमन्तः प्रपद्यन्ते, तत्रैव तन्मन्दधीः प्रयुज्जानो न कथमनर्थमावहेदित्याह—
यथोक्तं हीत्यादि । अनतिमहत्त्वाद् वा निपातयतीत्यनेन, मन्दबुद्धिर्यथोक्तमाचरति ऊहं विना
न चातिव्यापद् भवतीति दर्शयति । यतः शास्त्रे हि यो विधियन्त्रोक्तः, स प्रायो यौगिक एव भवति,
तत्र तत्रापि शरीरादिभेदेन यौगिकः, तत्रापि स्तोत्रमात्रेण यौगिक इत्यर्थः । अनतिह्रस्वत्वादुदा-
हरणस्येति शास्त्रे उदाहरणस्य विधेरनतिसङ्ख्येति पादित्यर्थः । एतेन स्तौकं रोगसाधनोदाहरणं
स्यात्, ऊहमेव वा भवतु, तदा मन्दबुद्धिः साक्षादुदाहरणविषयाज्ञानात् स्वयम् ऊहाक्षमत्वाच्च न
रोगशान्तिलक्षणं कार्यं कर्तुं क्षमः स्यात् । यतो हुपदाहरणानि बहूनि । तेन तैरेवोदाहरणामक-
प्रयोगैस्तत्साध्यत्वेनोक्तव्याधीन् साधयतीति युक्तम् । इमौ चावापोद्धारौ गणेषु मध्ये गणोक्तद्रव्ये
प्रायो ज्ञेयौ । यदुक्तं सुश्रुते—“गणोक्तमपि यद् द्रव्यं भवेद् व्याधावयौगिकम् । तद्बुद्धेरेव
प्रक्षिपेत् तु यन्मन्येद् यौगिकन्तु तद्” इति । ये तु संयोगमहिम्ना कार्यकारकाः प्रयोगा
भगस्त्यहरीतक्यादयः, तेष्ववापोद्धारौ न कर्तव्यौ । एवमेव चार्थमभिप्रेत्योक्तं सुश्रुते—“एष
भागमसिद्धत्वात् तथैव फलदर्शनात् । मन्त्रवत् संप्रयोक्तव्यो न मीमांस्यः कथञ्चन” ॥ १२३ ॥

अतः परमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यन्ते । तच्चानुवासनन्तु स्नेह एव । स्नेहस्तु द्विविधः, स्थावरात्मको जङ्गमात्मकश्च । तत्र स्थावरस्नेहस्तैलमतैलश्च । तद्द्वयं तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यते सर्वं तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसा मज्जा सर्पिरिति । तेषां तैलवसामज्जसर्पिषाश्च यथापूर्वं श्रेष्ठम् । वातश्लेष्म-
विकारेष्वनुवासनीयेषु, यथोत्तरं पित्तविकारेषु, सर्व एव वा सर्वेष्वपि च योगमायान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १२४ ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्ग-
शिग्रु-शिरीषकुस्तुम्बुरु-विल्वाजमोदावार्त्ताकीपृथ्वीकैलाहरेणुका-
फलानि च, सुरससुमुखकुठेरकगण्डीरककालमालकपर्णासक्षवक-
फणिज्जकहरिद्राशृङ्गवेरमूलकलसुनतर्कारीसर्षपपत्राणि च,
अर्कालर्ककुष्ठ-नागदन्तीवचापामार्ग-श्वेता-ज्योतिष्मती-गवाक्षी-

गङ्गाधरः—अथ क्रमिकत्वादनुवासनस्य यानि द्रव्याणि योगमृच्छन्ति
तान्याह—अतः परमित्यादि । तैलं तिलप्रभवरनेहः । अतैलं सर्षपादिप्रभवः
स्नेहः । तत्र तैलातैले स्नेहद्वये उपदेष्टव्ये सर्वं तैलमतैलश्च तैलप्राधान्यात्
तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यते । सर्वं स्पष्टम् ॥ १२४ ॥

गङ्गाधरः—पारिशेष्यात् शिरोविरेचनस्य यानि द्रव्याणि योगमृच्छन्ति
तान्याह—शिरोविरेचनेत्यादि । गण्डीरः समठः । तर्कारी जयन्ती । अलर्कः

चक्रपाणिः—क्रमप्राप्तमनुवासनद्रव्यमाह—अतः परमित्यादि । तत्र तैलमिति तैलमूलं सर्षप-
स्नेहादि । तैलप्राधान्यादिति स्थावरस्नेहेषु तिलतैलस्यैव प्राधान्यात् । एतेन तैले यो विधिः,
स सर्षपादौ बोद्धव्यः, 'तैल'शब्देन तु सर्षपादीनामिह ग्रहणम् । तिलभवस्नेहस्य प्राधान्य-
प्रस्थापनार्थं 'तैल'शब्देन सर्षपादीनां ग्रहणं भवत्येव । यदुक्तं सुश्रुते—“निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च
तैलत्वमितरेष्वपि” इति ॥ १२४ ॥

चक्रपाणिः—पारिशेष्याच्छिरोविरेचनान्याह—शिरोविरेचनेत्यादि । फलानि चेति 'च'कारेण
तदुक्तं द्रव्यमङ्गोपयोगञ्च दर्शयति । तेन शिग्रोर्वक्ष्यमाणे त्वगुपयोगश्च भवति । एवमन्यत्रापि

गण्डीरावाक्पुष्पीवृश्चिकालीवयःस्थातिविषामूलानि च, हरिद्रा-
शृङ्गवेरमूलकलशुनकन्दाः, लोध्रमदनसप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि
च, देवदार्वगुरु-सरल-शल्लकी-जिङ्गिन्यसन-हिङ्गु-निर्यासाश्च,
तेजस्विनीवराङ्गेहुदीशोभाञ्जनवृहतीकण्टकारिकात्वगिति । शिरो-
विरेचनं सप्तविधं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यासत्वगाश्रयभेदात् ।
लवणकटुतिक्तकषायाणि चेन्द्रियोपशयानि तथापराण्यनुक्ता-
न्यपि द्रव्याणि यथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुपदिशन्ति
इति ॥ १२५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षाकारणञ्च यत् ।

अध्येयाध्यापनविधिः सम्भाषाविधिरेव च ॥

श्वेताकः । श्वेता श्वेतापराजिता । ज्योतिष्मती घोषकः । गण्डीरपुष्पी बृहत्-
समठः । वृश्चिकाली विछातिः । हरिद्राशृङ्गवेरमूलकलशुनानां मूलवत्
कन्दाश्चेति पुनरुक्तम् । लोधादीनां पुष्पाणि देवदारवादीनां निर्यासाश्च,
तेजस्विनी लतापुटकी इत्यादीनां लक् । इति फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यास-
त्वगाश्रयभेदतः सप्तविधं शिरोविरेचनं लवणादीनि चत्वारि न मधुराम्लानि
इन्द्रियोपशयानि ॥ १२५ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायार्थमुपसंहरति—तत्र श्लोका इत्यादि । लक्षणं तन्त्रं,
बुद्धिमानित्यादिना तन्त्रपरीक्षाकारणं चिह्नम् । ततोऽनन्तरमाचार्यं

उदाहार्यम् । सुमुखादयः पर्णासभेदाः । गण्डीरपुष्पी शमठः । वयःस्था ब्राह्मी । वराङ्गं
गुडत्वक् । इन्द्रियोपशयानीत्यनेन यानि लवणादीनि नेन्द्रियोपघातकानि, तान्येव शिरोविरेचने
योज्यानि । तथापराणीति मधुराम्लकषायाणि शिरोविरेचने यौगिकानि ॥ १२५ ॥

चक्रपाणिः—संग्रहे लक्षणाचार्यशिष्याणामिति शास्त्राचार्यशिष्याणां परीक्षा । लक्षणं हि
शास्त्रमुच्यते । कारणञ्च यदिति शास्त्रादिपरीक्षाकारणञ्च यदित्यर्थः,—“एतदेवम्भूतं शास्त्रम्

पङ्कानि च पञ्चाशद् वादमार्गपदानि च ।

पदानि दश चान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥

सम्प्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको वमनादिषु ।

भिषग्जितीये रोगाणामध्याये सम्प्रकीर्तितः ॥ १२६ ॥

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकान्तम् ।

बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं बहुविधवादनिसूदनं परेषाम् ॥

इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां विजज्ञिवान् परमतवादसूदनीम् ।

निलीयते परवचनावमर्दने न शक्यतै परवचनैश्च मर्दितुम् ॥

परीक्षेतेत्यादिनाचार्यपरीक्षाकारणम् । अध्यापने कृतबुद्धिरित्यादिनाध्यापन-
विध्यन्तर्गतं शिष्याणां परीक्षाकारणम् । तत्रायमध्ययनविधिरित्यादिना
अध्येयस्याध्ययनस्य विधिः । भावे कृत् । अथाध्यापनविधिरित्यादिनादौ शिष्य-
परीक्षावचनानन्तरमेवंविधमध्ययाथैनमित्यादिनाध्यापनविधिः । सम्भाषा-
विधिमत ऊढं मित्यादिना सम्भाषाविधिः । इमानि तु खल्वित्यादिना षड्-
नानि पञ्चाशत्, चतुश्चत्वारिंशद्वादमार्गपदानि । कारणादीनि दशपदानि
तत्त्वतः । वमनादिषु परीक्ष्यादेर्नवकः सम्प्रश्नश्च ॥ १२६ ॥

गङ्गाधरः—अध्यायं प्रशंसति । बहुविधमित्यादि । इदमेतदध्यायार्थतया
यद्बहुविधमर्थजातमुक्तं तद्बहुविधवाक्यविचित्रम् । अर्थकान्तमर्थतो मनोरमम् ।
बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं परेषां बहुविधवादनिसूदनं किं फलमित्यत आह—
इमामित्यादि । इमामेतदध्यायार्थस्याध्ययनतो जातां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां
परमतवादसूदनीं विजज्ञिवान् भिषक् परवचनावमर्दने निलीयते । परवचनैश्च

अमल इवादित्यः” इत्यादि शास्त्रपरीक्षाकारणम् । आचार्यपरीक्षाकारणम् “एवंविधो ह्याचार्यः”
इत्यादि ; शिष्यपरीक्षाकारणन्तु “अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यः” इत्यादि । अध्येयमभ्येतव्यम्
तस्य विधिरध्ययनविधिरेव ॥ १२६ ॥

चक्रपाणिः—इदमुक्तमर्थजातमिति लक्षणाचार्यशिष्यपरीक्षारूपमर्थजातमुक्तम् । अर्थकान्त-
मिति यथासम्बद्धार्थतादिना गुणेन कमनीयार्थं भवति तथोक्तमित्यर्थः । शब्दस्य वाक्ययोजनं

दोषादीनान्तु भावानां सर्वेषामेव हेतुना * ।

मानात् समस्तमानानि निरुक्तानि विभागशः ॥ १२७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते रोगभिषग्-

जितीयं विमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मदितुं न शक्यते इति । अध्यायं प्रशस्य स्थानार्थमाह । दोषार्थमाह—दोषादीनामित्यादि ॥ १२७ ॥

अध्यायं समापयति—अग्निवेशेत्यादि । विमानस्थानग्रन्थसङ्ग्रहा त्रयोविंशत्यधिकं श्लोकानां सहस्रम् । ० ।

इति श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजविरचिते चरकजल्पकल्पतरौ

तृतीयस्कन्धे विमानस्थानजल्पे रोगभिषगजितीय-

विमानजल्पाख्याष्टमी शाखा ॥ ८ ॥

शब्दसन्धिः । दोषादीनामित्यादिना विमानस्थानार्थसंग्रहं करोति । हेतुमदित्युपपत्तिमत् यथा भवति, तथा दोषादिमानादित्यर्थः, निरुक्तानीति निरुक्तौक्तानि । निरुक्तिश्च—दोषादयो विशेषेण मीयन्त एभिरिति विमानानि ॥ १२७ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तप्रणीतायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां
रोगभिषगजितीयविमानव्याख्या नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

समाप्तमिदं विमानस्थानम् ।

॥ श्रीः ॥

चरक-संहिता।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कतिधापुरुषीयं शारीरं व्याख्यास्यामः,
इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

गङ्गाधरः—अथ खलु हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणमायुर्वेदं धातु-
वषम्यनिवृत्तिधातुसाम्यरक्षणार्थमुक्तवान् । तत्र धातुवैषम्यज्ञानार्थं निदान-
स्थानं धातुवैषम्यनिवृत्तिधातुसाम्यरक्षणार्थं विमानस्थानं रसादिविमान-
ज्ञानार्थमुक्त्वा चिकित्साधिकरणशरीरीयतावद्भावज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् तावत्
शरीरीयभावज्ञानार्थमधुना शारीरस्थानमारभते । तत्र वेदाधिकरणतया
पूर्वाध्याये पुरुष उक्तः सत्त्वमात्मेत्यादिना । तस्य पुरुषस्य सर्वभाव-
प्रतिष्ठानस्य शारीरमानसोभयव्याधिचिकित्साविषयत्वेन शारीरेषु भावेषु
प्राधान्यात् प्रथमतस्तद्भेदादिज्ञानहेतुं कतिधापुरुषीयं शारीरमध्यायमाह—

चक्रपाणिः—निदानस्थाने ज्ञातहेत्वादिना तथा विमाने प्रतीतरसदोषमानेन कर्तव्यचिकित्साधि-
करणं शरीरं ज्ञातव्यं भवति । यतोऽप्रतिपक्षेऽशेषविशेषतः शरीरे न शरीरविज्ञानाधीना चिकित्सा
साध्वी भवति, अतः शरीरं कारणोत्पत्तिस्थितिवृद्ध्यादिविशेषैः प्रतिपादयितुं शारीरं स्थानम्
इच्यते । अत्रापि चात्यन्तदुःखोपरममोक्षकारणचिकित्सोपयुक्तपुरुषभेदादिप्रतिपादकतया प्रधानत्वेन

कतिधा पुरुषो धीमन् धातुभेदेन भिद्यते ।
 पुरुषः कारणं कस्मात् प्रभवः पुरुषस्य कः ॥
 किमज्ञो ज्ञः स नित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः ।
 प्रकृतिः का विक्राराः कं किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥
 निष्क्रियश्च स्वतन्त्रश्च वशिनं सर्व्वगं विभुम् ।
 वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥
 निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम् ।
 स्वतन्त्रश्चेदनिष्ठासु कथं योनिषु जायते ॥
 वशी यद्यसुखैः कस्माद् भावैराक्रम्यते बलात् ।
 सर्वाः सर्व्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥
 न पश्यति विभुः कस्माच्छूलकुड्यतिरस्कृतम् ।
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्व्वमिति संशयः ॥

अथात इत्यादि । अथात इत्येतयोः पूर्व्वोक्तं व्याख्यानं ज्ञेयम् । कतिधा-
 पुरुषीयमिति । एतदध्यायादौ कतिधा पुरुषो धीमन्नित्यादिवाक्यस्थकतिधा
 पुरुष इत्यथमधिकृत्य कृतोऽध्याय इति, तं कतिधापुरुषीयमध्यायम् । शारीर-
 मिति । शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतमुक्तं तस्य
 इदमिति शारीरं, शरीरवृत्तं यावद्वस्तु तदेवाधीयते यत्रेत्यध्यायत्वेन व्यपदिश्यते ।
 अत्र षष्ठी आधाराधेयतासम्बन्धे समवायसम्बन्धे वा । आत्मादिसर्व्वेतत्त्वसम-
 वायोऽपि पुरुष इति सर्व्वेषां परस्परं तत्त्वानां समवायात् ॥ १ ॥

कतिधापुरुषीयोऽध्यायोऽभिधीयते । कतिधेति कतिप्रकारः । पुरुष इत्यनेन चाविशेषेण
 पुरुषशब्दाभिधेयोऽर्थोऽभिधीयते । यतः स्वादयश्चेतनाषष्ठाः इत्यादिना, तथा चतुर्विंशतिक-
 भेदभिन्नश्च कर्मपुरुष एव शरीरी वाच्यः । चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः इत्यनेनात्मैव
 शरीररहितः पुरुषशब्दार्थत्वेन वाच्यः । पुरुषधारणाद्वातुः । तेन, धातुभेदेनेति पुरुषधारणार्थ-
 भेदेन । धीमन्निति विशेषेण य एव धीमान् स एव पुरुषभेदादिकमिमं वक्ष्यमाणं सुसूक्ष्मं वक्तुं
 समर्थं इति दर्शयति । पुरुषः कारणं कस्मादिति कस्माद्धेतोः पुरुषः संसारे प्रधानं स्थायिककारणम्
 इत्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । योनिध्विति जातिषु । सर्व्वो इति परपुरुष-

ज्ञेयात् क्षेत्राद् * विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।

क्षेत्रञ्च यदि पूर्वं स्यात् क्षेत्रज्ञः स्यादशाश्वतः ॥

साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।

स्यात् कथं वा विकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥

अथ चार्त्तस्य भगवंस्तिष्ठृणां कां चिकित्सति ।

अतीतां वेदनां वैद्यो वर्त्तमानां भविष्यतीम् ॥

भविष्यन्त्या असम्प्राप्तिरतीताया अनागमः ।

साम्प्रतिक्या अपि स्थानं नास्त्यर्त्तेः संशयो ह्यतः ॥

कारणं वेदनानां किं किमधिष्ठानमुच्यते ।

क चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥

सर्व्ववित् सर्व्वसन्न्यासी सर्व्वसयोगनिःसृतः ।

एकः प्रशान्तो भूतात्मा कलिङ्गैरुपलभ्यते ॥ २ ॥

इत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः ।

सर्व्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्व्वसुः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरः—तत्र प्रश्नाः । कतिधा पुरुष इत्यादयस्त्रयोविंशतिः प्रश्ना यथा-
स्वम् उत्तरवचनव्याख्यानात् प्राक् व्याख्यास्यन्ते ॥ २ ॥

गङ्गाधरः—इतीत्यादि । इति त्रयोविंशतिप्रश्नबोधकमग्निवेशस्य शिष्यवरस्य
वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः प्रशान्तात्मा शान्तमना जीवन्मुक्तः पुनर्व्वसुर्नाम
मुनिगुरुः सर्व्वं त्रयोविंशतिकं प्रश्नं यथावत् यथाविधि याथार्थ्येन प्रोवाच
उत्तरवचनेन व्याख्यातवान् ॥ ३ ॥

गता अपि । क्षेत्रज्ञ आत्मा । क्षेत्रमव्यक्तवर्ज्जितं सर्व्वं वक्ष्यमाणम् । ज्ञेयमित्यादि—असति
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञात्माभावात् क्षेत्रज्ञत्वमुपपद्यते इति भावः । साक्षिभूत इति साक्षिसदृशः । विशेषो
वेदनाकृत इति पुत्रादिज्ञानरूपवेदनाजनितो हर्षादिविशेष इत्यर्थः । तिष्ठृणामिति अतीतानागत-
वर्त्तमानानां दुःखरूपाणां मध्ये कां चिकित्सति । अतीतामित्यादौ 'किं' शब्दोऽध्याहार्य्यः । तेन
किमतीतां चिकित्सति, किं वर्त्तमानां, किंवा भविष्यन्तीमिति याज्यम् । स्थानं नास्तीति

खादयश्चेतनाधातु-षष्ठास्तु पुरुषः * स्मृतः ।

चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥

गङ्गाधरः—ननु कस्य प्रश्नस्योत्तरतया किं व्याख्यातवानित्यतः प्रथम-
प्रश्नस्योत्तरमाह—खादय इत्यादि । अत्राग्निवेशः प्रथमाध्याये सर्वाधिष्ठान-
तया सर्वेक्रियाधिकरणतया च पुरुष उक्तः स खलु धातुभेदेन कतिधा
भवतीत्यभिप्रेत्य प्रथममिदं पृष्ठवान् । कतिधा पुरुषो धीमन् धातुभेदेन भिद्यते
इति अस्यार्थः ;—हे धीमन् गुरो महर्षे ! पुरुषः कतिधा भिद्यते एतावन्मात्र-
प्रश्ने पुरि शरीरे वासित्वादात्मा पुरुषः कतिधा धातुभेदेन भिद्यते इत्येवं
गम्यते । तथा पूर्वाध्यायोक्तः—सत्त्वमात्मा शरीरश्च त्रयमेतत् त्रिदण्डवत् ।
लोकस्तिष्ठति संयोगात् तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधि-
करणं स्मृतम् । वेदस्यास्येत्यनेन—यः पुरुषः स धातुभेदेन कतिधा भिद्यते
इत्यपि गम्यते । तत्र कतिधा पुरुष एतावन्मात्रप्रश्ने नरसुरासुरपशुपक्षि-
कीटपतङ्गवृक्षतृणाद्यशीतिलक्षयोनिप्राणिनां प्रत्येकशो विधा प्रश्नः स्यात्
तद्वारणायोक्तं धातुभेदेनेति । एतादृशप्रश्ने हेतुकैकपुरुषस्य धातुभेदेन कतिधात्व-
मिति ज्ञापितम् । अथात्र धातुधारणपोषणोपादानहेतुरारम्भकोऽर्थः । पुरीष-
मूत्रवातादयो धारणहेतवो धातवः । रसादयः पोषणहेतवो धातवः । ओजः-
प्रभृतयो धारणपोषणयोर्हेतवो धातवः, सर्वे ते चोभयार्थकराः परस्परान्वयादिति
धातवः सर्वेषामिति न तत्प्रश्नः । मिथः संयुक्तसत्त्वात्मशरीरसमुदायात्मकः
पुरुषो धातुभेदेन कतिधेति प्रश्नमभिप्रेत्योत्तरयति—खादय इत्यादि । षड्-
धातुक एकधातुकश्चतुर्विंशतिधातुकश्चेति धातुभेदेन त्रिविधः पुरुषो भवतीति
ज्ञापयितुं प्रथमं षड्धातुकं विवृणोति । खादयश्चेतनाधातु-षष्ठास्तु पुरुषः स्मृत
इति, षड्धातुक एकविधः पुरुषः । खमाकाशं शब्दतन्मात्ररूपं तदादियेषां
वाय्वादीनां स्पर्शतन्मात्रादिरूपाणां न पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टरूपाणाञ्च ते

अणिकत्वेन चिकित्सायाः प्रवृत्तियोग्यकालावस्थानं नास्ति । वेदनानां कारणमधिष्ठानञ्च यद्यपि
दीर्घजीवितोऽप्युक्तम्, तथापीह प्रकरणवशाद्विशेषप्रतीत्याकाङ्क्षया च विशिष्टाः पुनः प्रश्नाः ।
प्रश्नार्थाश्रमा उत्तरतन्त्रेणाचार्येण प्रपञ्चनीया इति तदैव व्याकरणीयाः ॥ १—३ ॥

चक्रपाणिः—खादय इत्यादि । खादयः खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा इति वक्ष्यमाणाः ।
चेतनाषष्ठा इत्यत्रैव चेतनाशब्देन चेतनाधारः समनस्क आत्मा गृह्यते । खादिग्रहणेन

* चेतनाषष्ठा धातवः इति पाठान्तरम् ।

खादयः किं पञ्च खं वायुर्ज्योतिरापो भूरिति किं वा खादीनि नव द्रव्याणीत्यत
 उक्तं चेतनाधातुषष्ठा इति तद्विशेषणं षष्ठेतिपदम् । चेतनाधातुः षष्ठो
 यत्र ते तथा चेतनाधातुषष्ठाः खादयः समस्तरूपेण स्मृतो न तु व्यस्तरूपेणेति
 षड्धातुक एकविधः पुरुषः । चेतना खलु सा महानिर्व्वाणाख्यप्रलये यदव-
 शिष्यते शक्तिब्रह्म । सा चेतनाशक्तिर्मूलप्रकृतिः सर्वात्मा चैतन्यकारिणी
 तच्चेतनाधातुरव्यक्ताख्य आत्मा, खादयः पञ्च महाभूतानि, शब्दमात्राकाशः
 स्पर्शमात्रवायू रूपमात्रज्योती रसमात्रा आपो गन्धमात्रा पृथिवीति षड्धातुकः
 पुरुषो लोके विश्वरूपः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्राणिनामन्तरात्मा स्वप्न-
 स्थानः । उक्तं मुण्डकोपनिषदि । अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः
 श्रोत्रे वाग्वितताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी हेतुष
 सर्व्वभूतान्तरात्मा । इति । एष सूक्ष्मरूपः सर्व्वभूतानां स्वप्नस्थानो भूतात्मा
 लोके । बृहन्माण्डुक्योपनिषदि चोक्तः । तद् यथा—स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रब्र-
 सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः । इति । अस्य
 सप्ताङ्गानि पञ्चमहाभूतानि तेजो द्विधाभूतमेकं मूर्द्धापरं चक्षुः श्रोत्रमाकाशं
 वायुः प्राण आपो वस्तिः पृथिवी देह आत्मा चाव्यक्तं स्वप्ने प्रविविक्तभोगे
 चास्य खल्वेकोनविंशतिमुखानि । तद् यथा—पञ्च प्राणाः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि
 सूक्ष्माणि श्रोत्रादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च सूक्ष्माणि पाखादीनि । सूक्ष्मञ्च
 मनोऽहङ्कारो महांश्चित्तञ्चेति । एतत्समुदायात्मकः षड्धातुकः पुरुषः
 प्राणिनां स्वप्नस्थानस्तैजसो नाम भूतात्मा । नन्वेते षड्धातवः किं प्रसिद्धा
 एवानुपादाना एतत्षड्धातुक एवैकविधः किं पुरुषो नान्योऽस्तीत्यत आह—
 चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः । इति । यस्य धारणपोषणोपादान-
 हेतुर्यः स तस्य धातुः । चेतना सर्व्वचैतन्यहेतुरचिन्त्यानन्तप्रभाववती मूल-
 प्रकृतिः शक्तिः ब्रह्म, या महानिर्व्वाणेऽवशिष्यते । तच्चेतनाशक्त्युपादानः
 चेतनाधातुर्य एकः खल्वद्वितीयः सोऽपि पुरुषसंज्ञकः स्मृतः । पुरि व्याकृता-
 व्याकृतशरीरे वसतीति वसेरौणादिकः कच्प्रत्ययः पुरुषः । कथमेनं चेतना-
 शक्तिरूपाददाविति चेत् तदुक्तं तैत्तिरीयोपनिषदि । असद् वा इदमग्र आसीत्
 ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तत् सकृत्समुच्यते ॥ इति ।
 चेन्द्रियाणि खादिमयान्यवरुद्धानि । अथञ्च वैशेषिकदर्शनपरिगृहीतः चिकित्साशास्त्रविषयः
 पुरुषः । अयमेव पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः इत्यनेन सुश्रुतेनाप्युक्तः । स्मृत इति
 परिभाषया पूर्व्वचार्याणामप्ययं पुरुषशब्दवाच्योऽभिप्रेतो नास्मत्कल्पित इति दर्शयति । पुरि

अस्य मन्त्रस्यानुवाकः । यद् वै तत्सुकृतं रसो वै सः । रसं हेतवायं लब्धवानन्दी भवति ॥ उ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति, स तपोऽतप्यत । स तपस्तत्त्वेन सन्वैमसृजत यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सञ्च त्वच्चाभवत् ॥ (यदिदं किञ्च) निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च निलयनञ्चानिलयनञ्च विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्च अनृतञ्च । सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च तत् सर्व्व सत्यमित्याचक्षते ॥ इति । अस्य ब्राह्मणश्छान्दोग्योपनिषदि । तद् यथा— असदेवेदमग्र आसीत् तत् सदासीत् तत् सदभवदित्युक्त्वा चाब्रवीत् । सदं सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहुः ॥ असदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेतेति कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यात् ॥ इति होवाच कथमसतः सदजायेतेति सत् त्वेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् इति । तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत् तेजोऽसृजत तत् तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृज्यत ॥ तस्माद् यत्र क च शोचति स्विद्यति च पुरुष-स्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ता आप ऐक्षन्त बहु स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त ॥ तस्माद् यत्र क च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेन आत्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ॥ नाम-रूपे व्याकरोत् तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामप्यकरोत् ॥ इति । अत्रासद्वा इद-मग्र आसीत् ततो वै सदजायतेति यदुक्तं तत्रासत्पदेन सदेवोक्तं छान्दोग्योप-निषदि । तत्र प्रावादुका विप्रतिपद्यन्ते । असद्वा इदमित्यसत्पदेनासदेव शून्यमेव तस्मादसतः सज्जायेतेति कथमसत्पदेन सदुच्यते इति । तत्र सिद्धान्त उक्तश्छान्दोग्यापनिषदि । कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यात् । कथमसतः शून्यतः खल्ववस्तुतः सद्वस्तु जायेतेति । न हि खपुष्पात् फलं जायते इति । एतच्च कपिलेन साङ्ख्ये परीक्षितम् । तद् यथा । शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति । विनाशस्य वस्तुधर्मत्वादिति, तदपवादमात्रमबुद्धानाम् । असद् वै शून्यं तत्त्वं यथार्थं न तु सत् । स हि भावो विनश्यति विनाशस्य वस्तुधर्मत्वात् । तस्मात् अवस्तु खल्वसत् तन्न विनश्यति न हि ब्रह्म विनाशीति यदुच्यते तदबुद्धाना-मपवादमात्रमिति । तत्राहुः प्रावादुकाः । उभयपक्षसमानक्षेपत्वादयमपीति । सत् शारीरे शक्ते इति व्युत्पत्त्या य आत्मा पुरुषश्चेन्नोच्यते, तमाहु—चेतनेत्यादि । अत्र पुरुषः इति कर्त्तव्ये यत् पुरुषसंज्ञकः इति करोति, तेन चेतनाभावरूपः पुरुषश्चिकित्सायामनभिप्रेतः,

एवाग्र आसीदिति पक्षे तत् सद् ब्रह्मज्ञाने प्रयोजनं निर्व्वानं मुक्तिः प्रदीप-
निर्व्वानवदसद्भावः क्षेमः । असदेवाग्र आसीदिति पक्षेऽपि तथेति समानक्षेप-
त्वादयम् अप्यसत्पक्षोऽस्माकं कथमबुद्धानामपवादमात्रमिति । तत्राह सद्वादी ।
अपुरुषार्थत्वमुभयथा । सत्पक्षे यदि निर्व्वानं मुक्तिर्दीपनिर्व्वानमिष्यते तदा न
पुरुषार्थो भवति । अर्थो हि वस्तु । तथैवासत्पक्षेऽपि । तथा निर्व्वानं मुक्तिः
अपुरुषार्थो भवतीत्युभयथा न निर्व्वानं पुरुषार्थो भवति । पुरुषस्य मुख्यः
प्रयोजनीभूतोऽर्थो वस्तु पुरुषार्थो न त्ववस्तु पुरुषार्थो भवतीति । प्रकृतवस्तु-
रूपेणाभिनिष्पत्तिर्निर्व्वानम् । तस्माद् यदि शून्यमसदेव तत्त्वं भवति तस्मात्
अवस्तुतो न वस्तुसिद्धिः स्यात्, असतः खल्ववस्तुतः सदजायतेति न सिध्यति ॥
भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात् कुतस्तरां तत्सिद्धिः । भावे खलु
सद्ब्रह्मणि वस्तुनि तद्योगेन वस्तुसिद्धियथा मृद्योगेन घटादिनिष्पत्तिः ।
अभावे खल्वसति ब्रह्मण्यवस्तुनि तद्योगाभावात् कुतस्तरां वस्तुनिष्पत्तिः
स्यात् उपादाननियमादिति कपिलः ।

अक्षपादेनाप्युक्तम् । अभावाद् भावोत्पत्तिर्नाऽनुपमृद्य प्रादुर्भावात् । असतः
सदुत्पत्तिर्न भवति अनुपमृद्य कारणं प्रादुर्भावप्रसङ्गात् । उपमृदैव बीजमङ्कुर
उत्पद्यते । ननु नष्टाद्वीजादङ्कुरो जायते तस्मान्न सतः सदुत्पत्तिरिति । तत्र
सिद्धान्तः—क्रमनिर्देशादप्रतिषेध इति । नष्टाद् बीजादङ्कुरो जायत इति हेतोः
सतः सदुत्पत्तेः प्रतिषेधो न । कस्मात् ? क्रमनिर्देशात् । उपमर्दप्रादुर्भावयोः
पौर्वापर्यनियमः क्रमः । तन्निर्देशाद् अभावाद् भावानामुत्पत्तिरेव तत्प्रतिषेधो
न भवति । क्रमश्चायम् । व्याहृतव्यूहानाम् अवयवानां पूर्व्वेनिवृत्तौ व्यूहान्तराद्
द्रव्यनिष्पत्तिर्नाभावात् । बीजावयवाः कुतश्चान्निमित्तात् प्रादुर्भूतक्रियाः
पूर्व्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरश्चापद्यन्ते । इति व्यूहान्तरादङ्कुर उत्पद्यते । इति ।
तत्राहुः प्रावादुकाः । असदिति अस्तीति सत् न सदसदिति वस्तूनामभाव एव
प्रतिपद्यते । नासदभावः सद्भवतीति । तत्राह गौतमः—सर्व्वमभावो भावेष्वित-
रेतराभावासिद्धेरिति । गोरभावोऽश्वो भावः तथाश्वाभावो गोभाव इति भावेषु
मध्येऽन्योन्याभावसिद्धेः सर्व्वं वस्तु ह्यभावः । न चावस्तुरूपोऽभाव उपपद्यते ।
भावादन्य इत्यभाव इति चेत् तत्रापि अन्यशब्देन भावादन्यत्वाश्रयः खलु भाव-
मन्तरेण न सम्भवति न ह्यवस्तु भावादन्यत्वं नाम पृथक्त्वं गुणमाश्रयितुमर्हति ।

किन्तु शास्त्रान्तरव्यवहारानुरोधादिहाप्ययं पुरुषशब्देन संज्ञित इति दर्शयति, चिकित्साविषयस्तु
पदधातुक एव पुरुषः । अत एव तत्र 'संज्ञित'ग्रहणं न कृतम् । अयञ्च पुरुषशब्दो

एवञ्च भावानामसत्ता यद्यभाव उच्यते तदपि भावावत्तनमवस्तु चाभाव इत्यभिप्रायेणोक्तमभावाद्भावोत्पत्तिर्नेति गौतमेन । तत्र ह्यवस्तुन्यभावशब्दप्रयोगः कृत इति । तथा च द्विविधो भवति अभावो वस्तुभूतश्चावस्तुभूतश्च । तत्रासत्पदस्थनञा नावस्तुभूताभाव उच्यते उपादानोपमर्दनासम्भवेन सदुत्पत्त्यनुपपत्तेः । तस्माद् वस्तुभूत एव अभाव इह नञा प्रतिपद्यते ।

तत्रोक्तं कणादेन वैशेषिके शास्त्रे असद्वा इदमग्र आसीदिति स्मृत्वा । क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । सदसत् । सतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरभावात् सच्चासत् । यच्चान्यदसदतः तदसदिति पूर्वार्ध्याये दर्शितं व्याख्यातञ्च । तस्मात् तेजोऽबन्नादिभ्यः सद्भ्योऽन्यदसदिति । वस्तुविशेषः । तद्यथोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि । कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुषेति चिन्ता । संयोग एषां न तु आत्मभावादात्माभ्यनीशः सुखदुःखहेतोरिति । कालादीनामेकैकस्मादेषां जन्माद्यभावान्न कालादन्यतमं ब्रह्मेति चिन्ता, तथैषां संयोगः संघातो न ब्रह्म । आत्मभावात् । आत्मा हि नेशः सुखदुःखहेतोरिति । तद्धिं किं कारणं ब्रह्मेत्यत उक्तम् । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इति । ते ब्रह्मवादिनो ध्यानयोगानुगता देवस्यात्मा या शक्तिः प्राक् सर्गात् स्वगुणः प्रभावैः निगूढा क्रियागुणव्यपदेशरहिता आसीत् तां ब्रह्म अपश्यन् । तस्या हेतुकस्या एव सर्व्वेषां जन्मजीवनप्रतिष्ठानाधिष्ठानसुखासुखवर्त्तनानि भवन्ति नान्यस्मात् एकस्मात् कस्माच्चिदपीति । देवस्तु स यः एकः कालादीनि कारणान्यधितिष्ठति तस्य देवस्यात्मा शक्तिर्ब्रह्म । नान्यदेवस्य न वा तस्य देवस्यात्मनः स्वस्य शक्तिर्ब्रह्म । ज्ञानबलक्रियाशक्त्यादिव्यवच्छेदार्थमात्मेति । तस्माद् देवस्य शक्तिरिति नोक्तम् । वायुरिव प्रभावाख्या शक्तिस्तद्विशिष्टाऽतिसूक्ष्मपरमव्योमरूपा शक्तिश्चेति द्वयमपि शक्तिरूपेणैकमेवासीत् न तु विजातीयद्वैतं ब्रह्मादेः आलोककृत् प्रभावस्तद्विशिष्टरूपञ्चेति द्वयं यथा रूपत्वेनैकमेव वस्तु न तु विजातीयद्वैतं न हि रूपादन्य आलोककृत् प्रभावस्तथा शक्तेर्न पृथक् प्रभावाख्या शक्तिरित्यत उक्तमेकमेवाद्वितीयमिति । तद्वितीयमेकमसत् क्षीरवत् । क्षीरं यथा स्नेहांशे भवत्यपरिणामि चाविकारि स्नेहातिरिक्तद्रवांशे गवादावपि षड्धातुसमुदाये यद्यपि वर्त्तते, तथापि सर्व्वप्रधाने नर एव विशेषेण वर्त्तते । तेन नातिप्रसिद्धो गवादौ पुरुषशब्दः ।

तु परिणामि तत् विक्रियमाण दधितक्रादि भवति स्नेहस्तु घृतनवनीतरूप एव वर्तते न तु विवर्तते, तद्वदतिसूक्ष्मपरमव्योमरूपा मुख्यांशशक्तिर्न परिणामिनी न च विक्रियते । प्रभावाख्या तु गुणांशभूता शक्तिः परिणामिनी ततो विक्रियते । इत्येवमेका शक्तिरेव सत् खल्वसद्ब्रह्म । ततो वै सदजायतेति ।

यथा तदसत एव सतः सदजायत तदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत् तेजोऽसृजतेत्यादि । तत् सदेवासद्ब्रह्म खलु शक्तिः सर्व्वकाल-नया प्रभावाख्या शक्त्या महानिर्व्वर्णाख्यं प्रलयं कृतैकैवाद्वितीया स्वप्रभाव-गुणनिगूढा सती क्रियागुणव्यपदेशरहितैव प्रसप्तेवासीत् । तन्महानिर्व्वर्णो सर्व्वकालनाशक्तेश्चक्रवद् भ्रमणस्वरूपत्वात् क्रमेण तदत्यये सर्व्वसर्ज्जनाशक्तुद्रेके प्रथमतो रञ्जनाशक्तिरुद्रिक्ता भवति यदा तदा निशावसाने प्रसुप्तोत्थितपुरुष इव सा शक्तिर्ब्रह्म प्रसुप्तोत्थितेव सती अहं बहु स्याम् । कथमिति प्रजायेयाहं प्रजाः प्रसूयेयेति ऐक्षतालोचयत । तथालोच्य रञ्जनाशक्तिपरिणामरूपं तेजोऽसृजत । लोहितमिवाभासमानं लोहितवर्णस्याकररूपं न तु लोहितं तेजः सर्व्वेषां ज्योतिषामाकररूपं ज्योतिश्चक्षुरिव चक्षुरसृजत । अथ तत् तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तदपोऽसृजतेति । तत् तेजोऽहं बहु स्यां प्रजायेयेत्यालोच्य स्वस्यैकादशांशैकांशं विकुर्व्वदपोऽसृजत । ता आपः शुक्ला इवाभासाः शुक्लवर्णस्य आकररूपा न तु शुक्लाः । तथा रसरूपाः सर्व्वरसानामाकररूपा अमृतरूपा आप इवापः सर्व्वसामपामाकररूपा न त्वापः । तत्रेयं युक्तिः । तस्मात् इत्यादि । यस्मात् तेजस एवादौ जाता आपस्तस्मादिदानीं यत्रकुत्रचित् पुरुषः शोचति शोकात् तेज उद्रिक्तं भवति । तदुद्रेकात् पुरुषः स्विद्यति घर्ममवान् भवतीति तेजस एवापोऽधिजायन्ते इति । अथ ता आप ऐक्षन्त बहु स्याम प्रजायेमहीति । तदन्नमसृजन्तेति ता आपो वयं बहु स्याम प्रजायेमहीत्यालोच्य स्वैकादशांशैकांशं विकुर्व्वत्योऽन्नमसृजन्त । तदन्नं कृष्णमिवाभासं कृष्णवर्णस्याकरभूतं न तु कृष्णवर्णं गन्धवदाभासं सर्व्वगन्धाकरभूतं न तु गन्धवती पृथिवी । तच्चाद्यमाद्यमिवाद्यानां सर्व्वेषामाकररूपं न त्वाद्यमिति । तेषामेषां तेजोऽवन्नानां मेलने सति लोहित-शुक्लकृष्णवदाभासमाना हिरण्यवर्णवदाभासा सैवाजा शक्तिर्ब्रह्मातिपरमसूक्ष्म-ध्वनिमती परमसूक्ष्मव्योमरूपा गायत्री वागेव देवताविरभूत् । सा शक्ति-प्रभावतेजोऽवन्नानीति पञ्चात्मिकाऽनन्ताचिन्त्यप्रभाववती । एवमुक्तं वायवीये । शक्तिः प्रथमसम्भूता गायत्री सा पदोत्तमेति । इत्येतत् तेजोऽवन्नतन्मय-

गायत्रीति चतुष्कं सदजायत तस्मादसत एव सतः शक्तिब्रह्मतः । इत्येतत्
तु यत् सत् गायत्राख्यं तदात्मानं स्वयमकुस्तेत्यतः स्वयम्भूर्नामैषः ; सुष्ठु अयः
शुभावहो विधियंस्मात् सस्वयः, तत् स्वयं तस्मात् स्वयत्वात् सुकृतं पुण्यमुच्यते ।
अत एव शिव इत्याख्यायते । यथेनं परमात्मानमकुस्त तत् सत् छान्दोग्ये-
ऽप्युक्तम् । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च । वाग् वै गायत्री । वाग् वै
सर्वं भूतं गायति च त्रायते चोत । तद् व्याख्यातं कूर्मरूपिणा भगवता
विष्णुना नारदादिभिः पृष्ठेन । तद् यथा—या सा माहेश्वरी मूर्तिर्बान-
रूपातिलालसा । अनन्या निष्कले तत्त्वे संस्थिता तु स्वतेजसा । व्योमसंभा
परा काष्ठा सेयं हैमवतो सती । शिवा सर्व्वंगताऽनन्ता गुणातीता सुनिष्कला ।
एकानर्काविभागस्था बानरूपातिलालसा । स्वाभाविकी च तन्मूला प्रभा भानो-
रिवामला । सेयं करोति सकलं तस्याः कार्यामिदं जगत् । चतस्रः शक्तयो
देव्या स्वरूपत्वेन निम्मेताः । शान्तिविद्या प्रातष्ठा च निर्वृत्तिरिति ताः
स्मृताः । चतुर्व्यूहस्ततो देवः प्रोच्यते परमेश्वरः ॥ इति । एवं परमव्योमरूपं
चतुर्व्यूहं परमात्मानं शिवं कृत्वा यथा बभूव तदुक्तमुपमन्युना । तच्छिवस्य
शिवायाश्च साम्यञ्चेतत् स्वभावतः । यथा शिवस्तथा देवा यथा देवी तथा
शिवः । नानयोरन्तर विद्याच्चन्द्रचान्द्रकयोयथा । चन्द्रो न खलु भात्येष यथा
चन्द्रिकया विना । न भाति विद्यमानोऽपि तथा शक्त्या विना शिवः । शक्तो
यथा शिवो नित्यं शक्तो मुक्तो च देहिनाम् । आद्या सैका परा शक्तिश्चिन्मयी
शिवसंश्रया । यामाहुराखिलैस्तस्य तैस्तेरनुगुणैर्गुणैः । समानधाम्मेणीमेव
शिवस्य परमात्मनः । शिवेच्छया परा शक्तः शिवतत्त्वैकतां गतां । ततः
परिस्फुरत्यादौ सगं तैलतिलादिवत् ॥ इति । इत्येवं हिरण्यवदाभासमानया
गायत्रा सहैकीभावादेश परमव्योमपरमात्मा स्वयः सुकृतं शिवो हिरण्यकोषः
पुरुषः । गायत्री ह्यस्य ज्योतीरूपेण भाति तथास्य हृदये परव्योमरूपे पञ्च
देवसुषयः सन्ति । पूर्व्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोद्ध्वं देशे तदभ्यन्तरे हृदये चात्मा भूत्वा
वर्त्तते ॥ तदुक्तं मुण्डकोपनिषदि । हिरण्य परे कोष विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद् यदात्माविदो विदुरिति । आपो हि रसस्तद्-
वत्त्वाद् गायत्री च रसस्तदेकीभावाच्च शिवोऽपि रसस्तदाह—यद्वैतत् सुकृतं रसो
वै स इत्यादि । यदेव सुकृताख्य एष आत्मा स्वयः पुरुषः स गायत्राख्य-
रसवत्त्वादस उच्यते । रसत्वेन किं करोति, तदाह—रसं हेवायमित्यादि ।
लोके योगी सुषुप्तश्चायं पुरुषः समाधौ सुषप्तौ च सर्व्वेषां पृथिव्यादीनां

मनसि लये मनसश्च विज्ञान आत्मनि लये शुद्धसत्त्वरूपेण महत्तत्त्वेन चेतसा विशिष्ट आत्मा खल्वेनं रसं तुरीयं परमात्मानं शिवं लब्ध्वा-
नन्दी भवति ।

अत्र जिज्ञासा । को हेवान्यात् कः प्राण्यादानन्दो न स्याद् यदेष आकाश इति । रस एक आनन्दीभवत्यपर इति द्वयोर्मध्ये क एवान्यात् प्रीतः स्यात् कः प्रीणनः स्यादिति, यद् यस्मादेष रस आकाशः परमव्योम तत्र प्रीत्यसम्भवादानन्दो न स्यादिति । तत्रोत्तरम् । एष हेवानन्दयतीति आनन्दहेतुत्वस्य प्रयोजकत्वस्य व्यपदेशादानन्दो रस एव परमात्मा परव्योम ब्रह्मेति व्यजानादित्युक्तमिति । इत्येष परमात्मा हिरण्यकोष आत्मपट्क आदिपुरुषो ब्रह्मयोनित्वाद् ब्रह्म चेतनाधातुरेकः पुरुषस्त्रिपात् । तत्र शिरो-
ग्रीवं दशाङ्गुलं स्वः पादः, तज्जातानां पञ्चब्रह्मपुरुषमहाविष्णुक्षेत्रज्ञप्रधानानां चेतनाधातूनाञ्चानेकेषां पुरुषाणां निलयनं कण्ठादधस्ताच्चतुर्विंशत्यङ्गुलं पर-
व्योम ब्रह्म भुवर्लोको द्वितीयः पादः । ततोऽधस्तात् पञ्चाशदङ्गुलपरव्योमि-
तेषां मेलनेनैकीभूतः संहतरूपश्चेतनाधातुरव्यक्तनामापि पुरुषसंज्ञकः स्मृतः
इति । सर्व्वभूतमयस्तृतीयः पादो भूर्लोकः । ननु के तेऽनेके चेतनाधातुकाः
पुरुषाः कथमुदपद्यन्तेति ? उच्यते । उक्तं छान्दाग्योपनिषदि । यद्दशितं सेयं
देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति । इति सा तदसदेव
सद्ब्रह्मशक्तिरियं तेजोऽवन्नोपाहिता गायत्रीदेवता । हन्त खल्विमास्तेजो-
ऽवन्नाख्यास्तिस्त्रो देवता अनेन परव्योम्ना परमात्मना जीवेन पुरुषेणाहम्
अनुप्रविश्य सर्व्वेषां नामरूपे व्याकरवाणीतैक्षत । कथमिति चेत् ? तदोच्यते ।
तासां तेजोऽवन्नाख्यानां तिसृणां देवतानामेकैकां देवतां ताभिस्तिष्ठभिर्देवताभिः
मिलिताभिर्न्यूनादंशतस्त्रिवृतां त्रिवृतां त्रात्मिकां त्रात्मिकाञ्च करवाणीति
चैक्षत आलोचयत् । ततस्तथा चकार । यथा चकार तदुक्तं तैत्तिरीयोप-
निषदि । उ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा
इदं सर्व्वमसृजत यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य
सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च निलयनञ्चानिलयनञ्च विज्ञान-
ञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्चानृतञ्च । सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च तत् सत्यम्
इत्याचक्षत इति । उ भो य आत्मा स्वयः सृकृतं रस आकाश आनन्द
इत्येतैर्नामभिर्न्य उक्तः परमव्योमपुरुषः शिवः शिवया परमया शक्त्यैकीभूतः

सोऽहं बहु स्यां प्रजायेयेत्यकामयत् । तथा कामयित्वा तपोऽतप्यत् । ज्ञानमयं तपोऽकुरुत् । स तपस्तप्त्वा सर्वमिदमसृजत् । कथम् ? यदिदं किञ्च भूभुवर्लोकस्थं तत्सृष्ट्वा परावरं सृज्यमानस्त्वनुप्राविशत् । तच्च सृज्यमानं सर्वमनुप्रविश्य सच्च त्यचाभवत् । सत् कल्याणं वस्तु, त्यत् कल्याण-विपरीतं, कल्याणमेव तदिति द्विविधमभवत् । तत् सच्च त्यच्च निरुक्ताऽनिरुक्तादिद्वन्द्वरूपम् । एतदुक्तं मुण्डकोपनिषदि । यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते इति । यः स परमव्योम परमात्मा स सर्वज्ञः सर्वं ह वै जानाति, स सर्ववित् सर्वविद्यावान् । तस्य ज्ञानं सा परा गायत्री तन्मयमेव तपः । तत् तपः कुर्वते तस्मात् परमात्मत एतत् पञ्चब्रह्म सर्वेषां नाम च रूपञ्चान्नञ्चादं जायते । तद् यथा निरुक्तादिकमभवत् तद् व्याख्यातमुपमन्युना वायवीये ; इवेतांश्च तरोपनिषदुक्तम् । न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति मन्त्रं स्मृत्वा, तद् यथा—ज्ञानक्रियाचिकिर्पाभिस्तिष्ठभिः स्वीयशक्तिभिः । शक्तिमानीश्वरः शब्दं त्रिष्वं व्याप्यावतिष्ठते । ज्ञानशक्तिस्तु कार्यं तत्कारणं करणं तथा । प्रयोजनञ्च तत्त्वेन बुद्धिरूपाध्यवस्यति । इदमित्यमिदं नेत्थं भवेदित्यभिमानिका । इच्छाशक्तिमेहेषस्य नित्या कार्यनियामिका । अथेच्छया क्रियाशक्तिर्यथाध्यवसितं धिया । कल्पयत्यखिलं कार्यं क्षणात् सङ्कल्परूपिणी । यया शक्तिसमुत्थाना शक्तिः प्रसवधर्मिणी । शक्त्या परमया नित्या प्रसृते सकलं जगत् । एवं शक्तिसमायोगा-च्छक्तिमानुच्यते शिवः । शक्तिशक्तिमदुत्थन्तु शाक्तं जैवमिदं जगत् । यथा न जायते पुत्रः पितरं मातरं विना । तथा भवं भवानीञ्च विना नैव चराचरम् । परमात्मा शिवः प्रोक्तः शिवा चैव प्रकीर्त्तिता । पिता महेश्वरो ज्ञेयः शिवा मातेति कीर्त्यते । तस्माच्छक्तिमयं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् । शिवाद्यवनिपत्यन्तं यथा ततमिदं जगत् । ततः शिवाख्या या शक्तिः शक्त्या शक्तिसमुत्थया । तस्यां वै क्षोभ्यमाणायामादौ नादः समुद्भूतः । नादाद् विनिःसृतो बिन्दुर्विन्दोरोमित्यभूद् ध्वनिः । सा तु माहेश्वरी जाता शुद्धविद्या महोदया । सा वाचामीश्वरी शक्तिर्वागीशाख्या तु शूलिनः । या सा वर्ण-स्वरूपेण मातृकेति विजृम्भते । तत्तद्गर्णमयो देवो बभूवादौ सदाशिवः । अथानन्तसमायोगात् कलां मायामवासृजत् । नियतिञ्च कलाविद्याकालञ्च

गुणरूपौ । मायातः पुनरेवाभूदव्यक्तं त्रिगुणात्मकम् । त्रिगुणावृततोऽव्यक्ताद्
विविक्ताः स्युस्त्रयो गुणाः । सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रैवर्ण्यमखिलं जगत् ।
गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यो गुणेशात् तु त्रिशूलिनः । अभवन् महदादीनि तत्त्वानि
च यथाक्रमम् । तेभ्यः स्युरण्डपिण्डानि ह्यसङ्ख्यानानि शिवाब्जयेति ॥

व्याख्यानम् इदञ्चानुव्याख्यातम् । योऽसौ स्वयः सुकृतमानन्दः
परमव्योम परमात्मा शिवः स्वयम्भूर्ब्रह्मयोनिः स ईश्वरस्तिष्ठभिर्ज्ञानशक्ति-
श्चिकीर्षाशक्तिर्नाम यद्वेच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिरित्येताभिः शक्तिभिर्विशिष्टः
शश्वच्छक्तिमान् ताभिः विश्वं व्याप्यावतिष्ठते । कथमित्यत आह—ज्ञानशक्ति-
स्त्वित्यादि । तस्य ज्ञानशक्तिः सा या यत्कार्यमिदं निखिलं कर्त्तव्यं याव-
न्निर्व्याणारूपं प्रलयमस्मिन् सगं भविष्यत् तत् सर्वं तथा तत्प्रयोजनं यत् तथा
तस्य यत् कारणं तथा तस्य यत् करणं तत् सर्व्वमेकदवाध्यवस्यतीत्यध्यवसाया-
त्मकबुद्धिरूपा । न च सा पुनःपुनरिदं सर्व्वमध्यवस्यति ; तस्मात् सा नित्या ।
नेयं गुणरूपा सत्त्वादिगुणयोगाभावात् । १ । अथास्य महेशस्य सा चिकीर्षा-
शक्तिर्या खल्विदमित्थं भवेदिदं नेत्थं भवेदित्येवमभिमानीका कार्यनियामिकै-
वेच्छाशक्तिरेकदैवैवं नियमयति न पुनःपुनरित्यतो नित्या नैषा गुणविशेषः
सत्त्वादिगुणयोगाभावादिति । अथास्य महेशस्य सा क्रियाशक्तिर्या खलु धिया
तया ज्ञानशक्त्या यद् यथाऽध्यवसितं तदेवेच्छया शक्त्या यथा नियमितं तत् कार्य-
मखिलं क्षणात् कल्पयति निष्पादयतीति सङ्कलपरूपिणीति । क्षणात् कल्पयति
न तु पुनःपुनस्तस्मात् नित्या । नेयं क्रियाख्यः पदार्थो रजोयोगाभावात् प्रवृत्तेः ।
रजो हि लोके प्रवृत्तेयति । यया परमया शक्त्या गायत्र्या खलु तद्गायत्रीशक्ति-
समुत्थाना नित्या क्रियाशक्तिः प्रसवधर्मिणी सकलं जगत् प्रसूते सा परमाशक्तिः
नित्यैवोच्यते । एवंप्रकारेण शक्तिसमायोगाच्चिवः परमात्मा शक्तिमानुच्यते
न तु क्रियावान् । तस्मात् तच्छक्तिशक्तिमदीश्वरसमुत्थमिदं जगत् शाक्तञ्च
शैवञ्चोच्यते । मातापितरौ विना यथा पुत्रो न जायते तथा भवं भवानीञ्च
विना चराचरं न भवतीति । शिवश्च सर्व्वेषामात्मनामात्मेति परमात्मा-
भिधीयते शिवा चैव सर्व्वेषामात्मनामात्मा परमात्मनश्चात्मेति परमात्मा
प्रकीर्त्तिता । निखिलस्य पिता महेश्वरो ज्ञेयः, शिवा तु मातेति कीर्त्त्यते ।
तस्मात् स्थावरजङ्गमं सर्व्वं जगच्छक्तिमयम्, यतः शिवाद्यवनिपर्यन्तमिदं जगत्
यया शक्त्या तत् व्याप्तम्, नास्ति हि जगति किञ्चिच्छक्तिहीनमिति । एवं
तिसृभिः शक्तिभिर्यथा मूयते जगत् तदाह—ततः शिवाख्येत्यादि । या शिवाख्या

गायत्री नाम परमाशक्तिस्तेजोऽवन्नोपाहिता तस्यां गायत्र्यां तद्गायत्री-
समुत्थया क्रियाशक्त्या तेजोऽवन्नाशेन क्षोभ्यमाणायां सञ्चाल्यमानायां सत्यां
तद्गायत्रीस्थानि तेजोऽवन्नानि परस्परं प्रवेद्यमानानि त्रिवृन्ति त्रिवृन्ति भूत्वा
गायत्र्याः परमव्योमरूपायाः कियदंशे स्थितानि परममृक्षध्वनिरूपाण्यभि-
व्यक्तानि भूत्वा किञ्चित् स्थूलो नादो ध्वनिरादौ समुद्गतोऽभूत् । ततस्तया
शक्तिसमुत्थयैव क्रियाशक्त्या क्षोभ्यमाणान्नादात् परिणमतस्तु बिन्दुरेक-
बिन्दुरूपो नादो विनिःसृतोऽभूत् । इति नादः सद्बिन्दुस्त्यत् । तच्च द्वय-
मनिरुक्तं निर्व्वचनरहितम् । ततस्तयैव क्रियाशक्त्या क्षोभ्यमाणाद्बिन्दोः
परिणमत ॐमिति ध्वनिरभूत् । तत् सत् । निरुक्तश्चाकारोकारमकारै-
र्यौगाद्बिन्दुनादाभ्यां युक्तम् । सा खल्वियं नादबिन्दुयुक्ताकारादिवणत्रय-
ध्वनिरूपा माहेश्वरी शिवसम्बन्धिनी महोदया शुद्धविद्या परमा विद्या ब्रह्म-
विद्या नाम जाता । सा च शूलिनः शिवस्य परमात्मनो वागीशाख्या शक्ति-
यतो वाचामीश्वरी । सा या पुनरकारादिवर्णस्वरूपेण मातृकेति विजृम्भते
अभिव्यज्यत इति । तन्मातृकावर्णं सर्व्वं त्यदेवानिरुक्तश्च निर्व्वचनभावात् ।
इत्येवमेषा शुद्धविद्या वागीश्वरी देवी लोके नारायणस्य दक्षिणपार्श्वाच्चतु-
र्मुखेन ब्रह्मणा सह मूर्त्तिमती सरस्वती नाम्नाविर्भव । तथा चाभिधीयते ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षःस्थलाम्, भास्वन्मौलिनिवद्धचन्द्र-
शकलामापीनवक्षोरुहाम् । मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याश्च हस्ताम्बुजै-
र्विभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये ॥ इति । इत्येतत् परमविद्याद्य-
वनिपर्य्यन्तानां निरुक्तानामनिरुक्तानाञ्च निलयनञ्चानिलयनञ्च तस्यैव
परमव्योम्नः परमात्मनश्चतुरशीतिभागकल्पनया त्रिधा भागः कल्पितः क्रिया-
शक्त्या । तत्रोर्द्ध्वं दशभागा मध्यं चतुर्विंशतिर्भागा अधस्तात् पञ्चाशद्भागा
इति । तत्रोर्द्ध्वं दशभागं शिरोग्रीवमनुत्तमतमः स्वर्लोको निरुपाधिप्रसिद्धः केवल-
ज्योतिः स्वरूपस्य परमामृतस्य गायत्र्या निलयनमितरेषामनिलयनं क्लृप्तं
प्रसिद्धं तद्दशभागतोऽधस्तादेतत् परमविद्याद्यवनिपर्य्यन्तानां निलयनं क्रिया-
शक्त्या कल्पितमनिलयनञ्च यस्य यदिति । तत्र परमव्योम्नि दशभागादधस्ताद्
हृदयरूपे पञ्चदेवसुषयो ये सन्ति तेषामूर्द्ध्वं सुषिद्वाराद्बहिस्तत्परमविद्याविशिष्टं
परमव्योम सदाशिवो नाम प्रसिद्धः प्रथमो ब्रह्मपुरुषः । तद्विज्ञानं नाम सत् ।
ततः सा शुद्धविद्या क्रियाशक्त्या क्षोभ्यमाणा तेजोऽवन्नविकारपरिणामेन तत्
परमविद्याविपरीता त्वविद्या नाम कला माया विद्या तदकारादिवर्णसंयोगाद्

ऋग्विद्या धातुप्रातिपदिकप्रत्ययागमादिरूपध्वनिरूपा बभूवेति, सा परमा विद्या कलां मायामविद्यामवासृजदित्युच्यते । तदाश्रयश्च परमव्योम पूर्वसुषि-
 द्वाद्विहिङ्गवेदो नामाभूदिति द्वितीयो ब्रह्मपुरुषः । ततः सुप्तिङन्त-
 पदरूपध्वनियेजुर्विद्या बभूव । तद्विद्याश्रयः परमव्योमैव यजुर्वेदो नाम
 दक्षिणसुषिद्वाराद्विहिङ्गभूव, स तृतीयो ब्रह्मपुरुषः । ततः सङ्गीतभूत-
 वाक्यरूपध्वनिः सामविद्या बभूव, तदाश्रयश्च परमव्योम पश्चिमसुषिद्वारा-
 द्विहिङ्ग सामवेदो नाम चतुर्थो ब्रह्मपुरुषो बभूव । ततो वाक्यभूतध्वनि-
 रूपाऽथर्वविद्या सेतिहासपुराणा बभूव । तदाश्रयश्च परमव्योमैवोत्तर-
 सुषिद्वाराद्विहिङ्ग सेतिहासपुराणोऽथर्ववेदो बभूव, स पञ्चमो ब्रह्मपुरुष
 इति । इत्येते चत्वार ऋग्वेदादयस्त्वविद्या ब्रह्मपुरुषा अविदैव विधिभिर्नियम-
 करणान्नियतिनामानः सह षड्भिरङ्गैरुच्यन्ते । एतत् साङ्गचतुर्वेदविद्या
 त्वविद्या तदाश्रयाश्चत्वारो वेदाश्च विज्ञानविपरीतविज्ञानरूपा अविज्ञानमुच्यन्ते ।
 तच्च त्यदेवाभिधीयते । इति कलाविद्या माया नियतिञ्चावासृजदित्युक्तम् ।
 इत्येवं परमामृतरूपं तेजोऽब्रह्ममेलनेन मधुररसवदाभासमानं रसमाश्रिता गायत्री
 विद्याविद्यावाचो बभूव । तद्विद्याविद्यावागाश्रयाः पञ्च ब्रह्मपुरुषा ये,
 तेषां य ऊर्द्धसुषिद्वारपालः सदाशिवः सोऽस्य शिवस्य परमात्मन उदानो
 नाम प्राणः । स एव लोके त्रिगुणविशेषयोगादेव आकाशोऽभूदयश्च वायु-
 रभूत् । पुरुषेऽपि यदूर्ध्वं तस्योर्द्धसुषिद्वारे उदानो नाम प्राणोऽभूदिति ।
 पूर्वसुषिद्वारपालोऽस्य प्राणः । लोके स एष आदित्यः । पुरुषे च स
 प्राणश्च चक्षुश्च । दक्षिणसुषिद्वारपालो यजुर्वेदः शिवस्य व्यानो नाम प्राणः,
 स लोके चन्द्रमाः पुरुषे व्यानश्च श्रोत्रञ्चेति । अथ पश्चिमसुषिद्वारपालः
 सामवेदः शिवस्यापानो नाम प्राणः । स लोकेऽग्निः पुरुषेऽपानश्च वाक्चेति ।
 अथोत्तरसुषिद्वारपालोऽथर्ववेदः शिवस्य समानो नाम प्राणः । लोके
 पर्जन्यः पुरुषे समानश्च मनश्चेति । अथैषामेवं वीर्यादीनि यथाभवन्स्तद्यथा—
 छान्दोग्योपनिषदि मधुब्राह्मणे । असौ वा आदित्यो देवमधु इत्यादिनोक्तं
 तत् प्रतिसंस्कृत्य लिख्यते । असौ परमात्मा शिव आदिभूतत्वादादित्यः
 खलु देवानां साध्यवसुरुद्रादित्यमरुद्गणानामुपजीवनपञ्चामृतमयार्कमण्डला-
 करामृतरूपरसाश्रय इत्यतो देवमधु । तस्य परमव्योमः परमात्मनः शिवस्य
 ऊर्द्धाङ्गं शिरोग्रीवं दशाङ्गुलं द्यौरनुत्तमतमः स्वर्लोक एव मधुकोषालम्बन-
 तिर्य्यग्भूतो वंशः । तस्मादधस्ताच्चतुर्विंशत्यङ्गलिमितं परमव्योमैवान्तरीक्षं

भुवर्लोकरत्नपूपाकारो मधुकोषः पञ्चच्छिद्रवत्त्वात् । तस्य मरीचयस्तु पुत्राः
 पञ्च ब्रह्मपुरुषास्तत्र पञ्चदिश्या रश्मयो मधुक्षरणार्थं नाड्यः । तेषां पञ्चानां
 ब्रह्मपुरुषाणां यशस्तेज इन्द्रियवीर्य्यान्नानि स्वत्वेवं बभूवुः । तत्र । ये ते
 ऊर्द्धा रश्मयस्ता एवास्योर्द्धा मधुनाड्यः । गुह्या एवादेशा विद्याद्याः शक्तयो
 मधुकर्त्यः । ब्रह्मैव सदाशिवः पुष्पम् । ता गायत्रीस्था आपोऽमृता रसः ।
 ता वात्र ते गुह्या आदेशभूता एतद्ब्रह्म सदाशिवमभिलक्ष्यीकृत्यातपन् । अभि-
 तप्तस्य तस्य सदाशिवस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमभवत् । अद्भ्यश्च रसः
 परिणमन्नस्य इव रसोऽन्नमाद्यमजायत । तद् यद्दूर्ध्वं मधुनाडीभिरक्षरत् तत्
 तदादित्यं शिवमभितोऽश्रयत् मण्डलरूपेणावृणोत् तद्वात्र तत् । यदेतद्
 आदित्यस्य मण्डलमध्ये समन्निगुणयोगात् क्षोभत इव लक्ष्यते इति । १ । एवं
 येऽस्य प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुक्षरणनाड्यः । ऋचो मधुकर्त्य
 ऋग्वेद एव पुष्पम् । ता गायत्रीस्थास्तेजोऽन्नान्तर्गता आपोऽमृता रस एव पुष्पस्य
 रसः । ता एवैता ऋचो मधुकर्त्य एतद्ग्वेदमभि लक्ष्यीकृत्यातपन् । अभितप्तस्य
 तस्य ऋग्वेदस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमभवत् । रसश्च परिणमन् लवण
 इवान्नमाद्यमजायत । तद् यत् प्राचीभिर्नाडीभिरक्षरत् तत्तदादित्यं शिवमभितो
 मण्डलरूपेणाश्रयत् । तदेतदादित्यस्य मण्डले रजोगुणयोगालोहितं रूपं
 सद् वर्त्तते । २ । एवं येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुक्षर-
 नाड्यः । यजूंषेव मधुकर्त्यो यजुर्वेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः । तान्येव
 यजूंषेत यजुर्वेदमभि लक्ष्यीकृत्यातपन् । अभितप्तस्य तस्य यजुर्वेदस्य
 यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमभवत् । रसश्चापां परिणमन् कटुक इवान्नमाद्यम्
 अजायत । तद् यद्दक्षिणमधुनाडीभिरक्षरत् तत्तदादित्यं शिवमभितो मण्डल-
 रूपेणाश्रयत् । तदेव सत्त्वगुणयोगाच्छुक्लं रूपं सत् एतदादित्यस्य मण्डले वर्त्तते
 इति । ३ । अथ येऽस्य प्रत्यश्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुक्षरणनाड्यः ।
 सामान्येव मधुकर्त्यः सामवेदः पुष्पम् । ता अमृता आपः । तान्येवैतानि
 सामानि, एतं सामवेदमभि लक्ष्यीकृत्यातपन् । अभितप्तस्य तस्य सामवेदस्य
 यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमभवदपाश्च रसः परिणमन् तिक्त रस इवान्नमाद्यम्
 अजायत । तद् यत् प्रतीचीभिर्नाडीभिरक्षरत् तत्तदादित्यं शिवमभितोऽश्रयत् ।
 तदेवैतदादित्यस्य मण्डले तमोगुणबहुलरजोगुणयोगाच्छ्यामरूपं सद् वर्त्तते । ४ ।
 अथ येऽस्योदश्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुक्षरणनाड्यः । अथर्वान्नि-
 रसा मधुकर्त्य इतिहासपुराणं पुष्पम् । ता अमृता आपः । ते वा एते-

ऽथर्वीङ्गिरसा एतदितिहासपुराणमभि लक्ष्यीकृत्यातपन् । अभितप्तस्य तस्येतिहासपुराणस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमभवदपाञ्च रसः परिणमन् कषाय इवान्नमाद्यमजायत । तद् यदुदीचीभिर्नाडीभिरक्षरत् तत्तदादित्यं शिवमभितो मण्डलरूपेणाश्रयत् । तदेतदादित्यस्य मण्डले तमोगुणयोगात् परमकृष्णरूपं सद् वर्तत इति । ५ । पञ्चामृतज्योतिर्मर्मयमण्डलं तस्य स्वयम्भुवः परमात्मन आद्यस्यादित्यस्य ।

एवं सदाशिवाख्यमहाभूतादीन् पञ्च ब्रह्मपुरुषान् सृष्ट्वासौ स्वयम्भूः परमात्मा वृत्तौजाः सन् महानिर्व्वाणप्रलये यत्तमस्तत्तमोनुदोऽभूत् । तदुक्तं मनुना । ततः स्वयम्भूर्भगवान् अव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादि-वृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुद इति । परमव्योम्नः शिवस्य दशभागादधस्ताच्चतुर्विंशतिभागमध्ये त्वेवंप्रकारेण मण्डलवानसावादिरादित्योऽनुत्तमतमो भुवर्लोक उच्यते । ततस्तदधस्तात् पञ्चाशद्भागे सत्यञ्चानृतञ्च सत्यम् अभवदिति । तद्वाख्यातं वायवीये । कलाविद्या कालञ्च गुणपुरुषाविति । कलाविद्या माया न तु महामाया । कालं महाविष्णुम् । गुणं प्रधानाख्यं ब्रह्माणं पुरुषं क्षेत्रज्ञं विष्णुं कलाविद्याऽवासृजत् । तद् यथा । तत्परम-व्योम्नोऽधस्तात् परमव्योम्नि विद्याविद्यामयपञ्चब्रह्मपुरुषावृते सा क्रियाशक्ति-रेषां पञ्चब्रह्मपुरुषाणां परमविद्या पुरुष त्रिधा कृत्वा ऋग्यजुःसाम-वेदेषु प्रवेशयाञ्चके तथाथर्ववेदस्य शान्तिपौष्टिकाभिचारिकानंशान् क्रमेण । ततस्त्रयी बभूव । ततस्त्रयी चैकीभूय सदेकं बभूव । सच्चार्द्धेन महाविष्णुः नाम कालो बभूवापराद्धेन चिद्बभूव । स खलु चेततीति चेतनावान् स च प्रसादांशेन क्षेत्रज्ञ आत्मा विष्णुर्बभूव स चानन्दतीत्यानन्द इत्यादौ सत् ततः चित् तत आनन्द इति सच्चिदानन्दो विष्णुः क्षेत्रज्ञः परमव्योम्नोऽधोऽक्षे जातत्वात् अधोक्षजः । चित्प्रसादो गुणांशस्तु प्रधानं नाम ब्रह्मा । एवमेतत् सत्यं नाम सत् । इति पञ्चब्रह्मपुरुषादिसत्यान्तं न चेतनाधातुपरमपुरुषादतिरिच्यते तात्स्थ्यादेष्टु भुवर्लोको द्वितीयः पादः । इत्यस्मादधस्तात् पञ्चाशदङ्गुलपरव्योमा-त्मकश्चेतनाधातुस्तत् प्रधानं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं कालेन संशोभ्य सञ्चाल्य सङ्कोच्य परिणमयन् सत्त्वरजस्तमोगुणान् पृथक् कृतवानुप्रविश्य समसत्त्वरजस्तम इति लक्षणमव्यक्तं नाम बभूव । तच्च चेतनाधातुपुरुषानुप्रविष्टत्वाच्चेतनाधातु-रुच्यते । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितत्वाच्च क्षेत्रज्ञ उच्यते । एतस्माच्च सप्ताङ्ग एकोन-विंशतिमुखः षड्धातुकः पुरुषो विश्वरूपो बभूव । यज्ञः पुरुषीये प्राग् दर्शितम् ।

गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यो गुणेशात् तु त्रिशूलिनः । अभवन् महदादीनि
तत्त्वानि च यथाक्रमम् ॥ इति । तद् यथा—त्रिगुणलक्षणादव्यक्तान्महान् महतो-
ऽहङ्कारोऽहङ्काराद् भूतादेस्तामसात् क्रमेण शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं
रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रञ्च महाभूतं बभूव । एते शब्दमात्रखादयः पञ्च
धातवश्चेतना षष्ठधातुरिति षड्धातुः पुरुषस्तस्य मुखानि राजसा-
दहङ्कारात् तेजसाख्याद् दशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । सात्त्विकादहङ्काराद्वैकारि-
काख्यान्मनोऽजायताधिदेवताश्चैषामित्येवञ्चाकाशः कियदंशो दिक्कालयुक्तः
स्थूलो बभूव । तस्य स्पर्शमात्रे वायावनुप्रवेशाद् द्विगुणो वायुर्बभूव । शब्दश्च
शीतस्पर्शश्च । तस्य द्विगुणस्य वायो रूपमात्रे तेजस्यनुप्रवेशात् तेजस्त्रिगुणं
बभूव । तस्य रूपञ्च लोहितम् । स्पर्शश्चोष्णोऽभूत् । अथ तत् तेजो रस-
तन्मात्रमनुप्राविशत् । तेनापः शब्दशीतस्पर्शशुक्लवर्णद्रवरसगुणा जाताः । ता
आपो गन्धतन्मात्रं प्राविशन् । तेन शब्दस्वरस्पर्शकृष्णवर्णसाधारणरसगन्ध-
गुणा पृथिवी बभूव । इति पञ्चभूतानि स्थूलानि दशेन्द्रियाणि मनो-
ऽहङ्कारो महाश्चित्तञ्चेत्येकोनविंशतिर्मुखानि । उक्तञ्च मनुना । यो-
ऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स
एव स्वयमुद्भवो ॥ इति । एष चतुर्विंशतितत्त्वमयलोकात्मकः षड्धातुः पुरुषः
पुनर्लोके द्विविधः शरीरी पुरुषो बभूव समस्तश्च व्यस्तश्च । तत्र समस्तो
नारायणो महाब्रह्मा व्यस्ताः सूक्ष्मशरीरिणोऽपरिसङ्ख्येयाः । तदुक्तं मनुना ।
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिद्ध्युर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्ज्जादौ
तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे
स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । यत् तत् कारणमव्यक्तं नित्यं
सदसदात्मकम् । तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्तयते । तस्मिन्नण्डे
स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात् तदण्डमकरोद् द्विधा ।
ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्म्ममे । मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां
स्थानञ्च शाश्वतम् । उद्भवर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् । मनसश्चाप्य-
हङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् । महान्तमपि चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च । तेषान्त्ववयवान् सूक्ष्मान्
षण्णामप्यभितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्व्वभूतानि निर्म्ममे । यन्मूर्त्य-
धयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् । तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्ति

मनीषिणः । तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्माभिः । मनश्चावयवैः
 सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् । तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महोजसाम् ।
 सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः सम्भवत्यव्ययाद् व्ययम् । आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषा-
 मवामोति परः परः । यो यो यावन्तिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः । सर्वेषान्तु
 स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च
 निर्म्ममे । कर्मात्मनाञ्च देवानां सोऽऽजत् प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाश्च गणं
 सूक्ष्मं यज्ञञ्चैव सनातनम् । अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञ-
 सिद्धार्थमृग्यज्ञः सामलक्षणम् । कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ब्रह्मा-
 स्तथा । सरितः सागरान् जैलान् समानि विषमाणि च । तपो वाचं
 रतिञ्चैव कामांश्च क्रोधमेव च । सृष्टिं चकार चैवेषां स्रष्टुमिच्छन्निमाः
 प्रजाः । कर्मणाश्च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवचयत् । द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः
 सुखदुःखादिभिः प्रजाः । अण्वो मात्रा विनाशिन्यो दशार्दानान्तु याः स्मृताः ।
 ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः । यन्तु कर्मणि यस्मिन् स
 न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः । स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनःपुनः । हिंसा-
 हिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावृत्तान्तुते । यद् यस्य योऽदधात् सगं तत् तस्य
 स्वयमाविशत् । यथर्तुलिङ्गान्तरवः स्वयमेवत् पर्यये । स्वानि स्वान्याभिपद्यन्ते
 तथा कर्माणि देहिनः । लोकानान्तु विष्टद्वयं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं
 क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत् । इत्येवं सूक्ष्मसगं कृत्वा स्थूलसगं यथा
 कृतवांस्तथा दर्शयिष्यते । इति गायत्रादेः तत्पञ्चात्मकपृथिव्यन्तचतुष्पाद् ब्रह्म ।

तत्र परमव्योमपरमात्मादेः तत्पञ्चात्मकपृथिव्यन्तः पुरुषस्त्रिपात् । तत्रै-
 तत्पञ्चात्मकपृथिव्यादिमहाविष्णुलोकान्तोऽष्टलोकी अनुत्तमतमा भूः प्रथमः
 पादः । तत्र भूभुवःस्वर्गहर्जनतपःसत्या इति सप्त लोकाः । तत्र द्विविधः
 सत्यलोकः—अनृतसत्यः ऋतसत्यश्च । तत्रैतत्तपोलोकादूढं ब्रह्मलोक-
 वैकुण्ठकैलासाद्यव्यक्तात्मलोकपर्यन्तः सत्यलोकोऽनृतसत्यलोकः प्राकृतप्रलये
 नाशात् । तत ऊढं प्रधानक्षेत्रब्रह्मकालानां लोक ऋतसत्यः प्राकृत-
 प्रलये स्थायित्वात् इत्येवमभिप्रायेण लिङ्गपुराणेऽष्टलोकी भूपाद उक्तः ।
 भूर्लोकः प्रथमे पादे भुवर्लोकस्ततः परम् । स्वर्लोकश्च महर्ज्जनतपःसत्यास्ततः
 परम् । विष्णुलोकस्ततश्चोढं पुनरावृत्तिदुलभः । ऊढं कौमारलोकश्च
 सव्यक्रुद्धिसमन्वितः । रुद्रलोकस्ततश्चोढं कैवल्यस्थानमुत्तमम् । इति
 विष्णुलोकादूढं पञ्चब्रह्मपुरुषस्थानं कौमारलोकोऽनुत्तमतमो भुवर्लोकः

ततश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।

मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृतिश्चाष्टधातुकी ॥ ४ ॥

द्वितीयः पादः । ततो रुद्रलोकोऽनुत्तमतमः स्वर्लोक इति महाव्याहृतिवाच्यः त्रिपात् पुरुषः । सहस्रशीर्षः सहस्राक्षः सहस्रपात् । तस्य स्वाङ्गुलीमानेन चतुरशीत्यङ्गुलं परमव्योमरूपमव्याकृतं वपुरधस्तात् पञ्चाशदङ्गुलिमितभूमिलोक-सहितं तत ऊर्ध्वं चतुर्विंशत्यङ्गुलिमितभुवर्लोकं सर्वतोऽथ ऊर्ध्वं पूर्वतो दक्षिणतः पश्चिमत उत्तरतोऽभ्यन्तरतो बाह्यतश्चावृत्य तत ऊर्ध्वं दशाङ्गुलं स्वर्लोकः शिरोग्रीवमत्यतिष्ठदतिशयेनावरणाभावेन केवलरूपतया श्रेष्ठत्वेन अतिष्ठदिति । एतावांश्चतुरशीत्यङ्गुलिमात्रं महिमा महत्त्वं ततो ज्यायान् सदा-शिवादेतदन्तेभ्यः सर्वेभ्यो वृहत्तया वृद्धतमः । यतोऽस्य त्रिपादस्य पुरुषस्य द्वौ पादौ विश्वा भूतानि भूर्भुवर्लोकौ स्वयं स्वर्लोकरूपे तृतीयपादे अमृतमयी गायत्री ज्योतिःस्वरूपा चतुर्थः पाद इति । इवेताश्चतरोपनिषदि पुरुषसूक्ते चोक्तम् । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं सर्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् । एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति । अथास्य नारायणस्य दक्षिणपार्श्वाद् रजोगुणमाश्रित्य प्रधानं चतुर्मुखो ब्रह्मा भूत्वा सरस्वत्या सहाविरभूत् । वामपार्श्वात् तु क्षेत्रज्ञः पुरुषः सत्त्वगुणमाश्रित्य चतुर्भुजो विष्णुर्भूत्वा लक्ष्म्या सहाविरभूत् ।

नन्विमे यावन्तः स्थूलशरीरिणो दृश्यन्ते किमेते न पुरुषा इत्यत आह— ततश्चेत्यादि । यो योऽसौ षड्धातुकः सूक्ष्मशरीरी पुरुषस्ततः षड्धातुकात् सूक्ष्म-शरीरिपुरुषाच्चतुर्विंशतितत्त्वमयात् तच्चतुर्विंशतिधातुभेदेन चतुर्विंशतिकः चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्निवृत्तः पुरुषः स्मृतः । स चतुर्विधो जरायुजोऽण्डजः स्वेदज उद्भिज्जश्चेति, ते पुनस्त्रिविधा देवनरतिर्यग्योनिजभेदात् । तेषां सगे उक्तो मनुना । द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः । तपस्तप्त्वाऽसृजद् यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सव्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः । इत्यादिना देवनरतिर्यग्योनिजस्थूल-

षड्धातुरूपमेव पुरुषं पुनः सांख्यदर्शनभेदाच्चतुर्विंशतिकभेदेनाह— पुनश्चेत्यादि । चतुर्विं-शतिकमेव विभजते—मन इत्यादि । यद्यपि षड्विंशतितत्त्वमयोऽयं पुरुषः सांख्यैरुच्यते, यदाह— “मूलप्रकृतात्तरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति । तथापीह प्रकृतिव्यतिरिक्तञ्चोदासीनं पुरुषमव्यक्तत्वसाधर्म्यात् अव्यक्तायां प्रकृतावेव

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।

सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्तते ॥

शरीरिप्रजासर्ग उक्तः । इति त्रिविधः पुरुषः स्मृतः । कानि तानि चतुर्विंशति-
स्तत्त्वानीत्यत आह—मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृतिश्चाष्टधातुकीति । तत्सूक्ष्म-
देहे यदाहङ्कारिकं मनो यान्याहङ्कारिकाणि दशेन्द्रियाणि ये च स्वादिगुणाः
पञ्च शब्दादयः पञ्चभूताहङ्कारमहदव्यक्तानीत्यष्टौ चेति चतुर्विंशतिनिष्पन्न-
स्थूलदेही पुरुषः । तत्र क्रमेण मनःप्रभृतीनां लक्षणानि—लक्षणं मनस इत्यादिभि-
र्वक्ष्यन्ते । अष्टधातुकीति अष्टभिर्धातुभिः निष्पन्ना प्रकृतिरष्टधातुकी । वक्ष्यते
चात्रैव । स्वादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाष्टमः । भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकारा-
श्चैव षोडशेति ॥ ४ ॥

गङ्गाधरः—तत्र क्रमेण मनःप्रभृतीनि लक्षयति—लक्षणं मनस इत्यादि ।
पूर्वमिन्द्रियोपक्रमणीये यदुक्तम् । तत्रातीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत्
इत्याहुरेके तदर्थ्यात्मसम्पदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणामिति । तत्
पुनरदृश्यमतोऽनुमानार्थं लिङ्गमाह—लक्षणमिति । लक्षणमनुमितिकरणम् ।
च-शब्दो यौगपद्यार्थम् । युगपज्ज्ञानस्याभावो भाव एव मनसो लक्षणम् ।
तेन ह्यात्मना स्वाभिमतार्थं ग्रहीतुं प्रवर्तितं मनस्तदर्थग्रहणार्थं तदर्थग्राहकम्
इन्द्रियं यदानुधावति तदा तदिन्द्रिय मनोयुक्तं तदर्थं गृह्णाति न चेत्यर्थं
ग्रहीतुमिन्द्रियान्तरं प्रवर्तते । इति तदितरेन्द्रियार्थजज्ञानस्याभावस्तदैव भव-
तीति मनसो युगपज्ज्ञानस्याभावो भावश्च लिङ्गम् । यदि ज्ञानस्याभावो
मनसो लक्षणं नोच्यते तदा चाक्षुषज्ञानसञ्ज्ञावकाले यथा मनोऽस्तीत्यनुमीयते
तथा तदैव मनो नास्तीत्यनुमितिप्रसङ्गः श्रावणादिज्ञानानां तदैवाभावात् ।
इति । यदि ज्ञानस्य भावो मनसो लक्षणं नोच्यते तदा मनो नास्तीत्येव
सदानुमितिः स्यात् । ज्ञानस्य भावाभावयोर्युगपद्भावे मनोऽस्तीति सदैवानु-
मितिः सिध्यति । नन्वात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षं विना न तथा ज्ञानमुत्पद्यते मनो-

प्रक्षिप्य अव्यक्तशब्देनैव गृह्णाति । तेन चतुर्विंशतिकपुरुष इत्यविरुद्धम् । उदासीनस्य हि सूक्ष्मस्य
भेदप्रतिपादनमिहानतिप्रयोजनमिति न कृतम् । दशेन्द्रियाणीति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मान्द्र-
याणि । अष्टधातुकीति स्वादिपञ्चकबुद्धिरव्यक्ताहङ्काररूपा । वक्ष्यति हि—स्वादीनि बुद्धिरव्यक्त-
महङ्कारस्तथाऽष्टमः । इति ॥ ४ ॥

चक्रपाणिः—अत्र चतुर्विंशतिके प्रथमोद्दिष्टं मनो लक्षयितुमाह—लक्षणमित्यादि । यथा

वैदृत्यात् * मनसो ज्ञानं सान्निध्यात् तु प्रवर्तते ।
अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥

मात्रात्, कथं ज्ञानस्याभावो भाव एव च मनसो लक्षणं भवतीत्यत आह—
सतीत्यादि । हि यस्मादात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति मनसो वैदृत्याद् व्यासक्ती-
भावान्न ज्ञानं प्रवर्तते मनसः सान्निध्यात् तु ज्ञानं प्रवर्तते तस्माज्ज्ञानस्याभावो
भाव एव च मनसो लक्षणमिति । नन्वस्ति मनः सन्ति चेन्द्रियाणि पञ्च सन्ति
च पञ्चार्था एषां सान्निध्येऽपि तान् पञ्चैवार्थान् यद्यात्मा लिप्सति न कथं
पञ्चैवेन्द्रियाणि युगपत् तान् गृह्णन्तीत्यत आह—अणुत्वमित्यादि । मनसो-
ऽणुत्वेऽप्यनेकत्वं चेत् तदा युगपन्मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थान् पञ्च ग्रहीतुं
प्रभवन्ति, यथा सुमनःपरमाणवो बहुषु पतन्तो युगपत् सौरभं कुर्वन्ति
तद्वदित्यत आह—अथ चैकत्वमिति । अणुत्वं सूक्ष्मत्वं परिमाणमेकत्वं सङ्केति
द्वौ गुणौ मनसः प्रसिद्धौ स्मृतौ । द्वाभ्यामाभ्यां गुणाभ्यां मनसोऽनेकेन्द्रियेषु
युगपत् प्रवृत्तिर्न सम्भवति । महदेकन्तु युगपदनकेषु सूर्य इव प्रवर्तितुं
प्रभवति न चाणु चैकमिति । सव्वमिदमुक्तमिन्द्रियोपक्रमणीये पूर्वम्—न
चानेकत्वं, नाप्येकं हेतुककालमनेकेषु प्रवर्तते, तस्मान्नैककाला सर्वेन्द्रिय-
प्रवृत्तिरिति । ननूक्तं तिस्रैः षणीये—तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियं सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रिय-
व्यापकं चेत्समवायि, स्पर्शनेव्याप्तेव्यापकमपि चेत् इति । तत् कथं न
पञ्चस्विन्द्रियेषु युगपत् प्रवर्तते मन इति चेन्न, तद्धि व्यापकत्वं मनसो-
ऽणुत्वैकत्वाभ्यां क्रमेण सव्वैगामित्वं न यौगपदेन । तस्मात् न ज्ञानानि

ज्ञानस्याभावो ज्ञानस्य भावश्च मनोगासको भवति, तदाह—सतीत्यादि । वैदृत्यान्मनस इति
इन्द्रियेणासंयोगात्, सान्निध्यादिति इन्द्रियेण मनसः सम्बन्धात् । एवं मन्यते—यदा युग-
पदिन्द्रियार्था इन्द्रियैः संयुज्यन्ते तदा कचिदिन्द्रियार्थे ज्ञानं भवति, कचिन्न भवतीति दृष्टम् ।
तेन, इमौ ज्ञानभावाभावौ ज्ञानकारणान्तरं दर्शयतः, यच्च तत्कारणान्तरम्, तन्मनः । तत्कारणं
मनोरूपं यद्यामवद् युगपत् सर्वेन्द्रियव्यापकं स्वीक्रियते, किंवा, अनेकसंख्यमिन्द्रियवत्
स्वीक्रियते, तदा पुनरपि युगपदिन्द्रियार्थसम्बन्धे पञ्चभिर्ज्ञानैर्भवेत्तद्धं विभुता वा मनसा, अनेकैर्वा
मनोभिर्युगपदधिष्ठितत्वाद्विन्द्रियाणाम् । न च भवन्ति युगपज्ज्ञानानि । तस्माद् युगपज्-
ज्ञानानुदयाल्लिङ्गा न्मनोऽणुरूपमेकञ्च सिध्यतीत्याह—अणुत्वमित्यादि ।

चिन्त्यं विचार्यमूह्यश्च ध्येयं सङ्कल्प्यमेव च ।
 यत्किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥
 इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसस्त्वरय * निग्रहः ।
 ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥

युगपद् भवन्ति । नन्वात्मा शब्दादीन् पञ्चैवार्थान् न चेष्टिष्यति, तर्हि मनस इन्द्रियेषु प्रवृत्त्यभावाज् ज्ञानं किं न प्रवर्तते इत्यत आह—चिन्त्यमित्यादि । चिन्तया यज् ज्ञायते तच्चिन्त्यम् । विचार्यं विचारेण विविधतर्केण यज् ज्ञायते तद्विचार्यं वितर्क्यम् । ऊहेन तर्केण यज् ज्ञायते तदूहं तर्क्यम् । ध्येयमर्थेभ्यो वहिरिन्द्रियाणि निवर्त्य मनो यच्चिन्तयति तत् ध्येयं ध्यानीयं । चिन्त्यन्तु सेन्द्रियेण मनसा ध्येयम् । सङ्कल्प्यं मनो यत् सम्यक् कल्पयति विचारेण तत् सङ्कल्प्यम् । एवमन्यत् यत्किञ्चिदिन्द्रियानपेक्षं मनसो ज्ञेयं सुखदुःखेच्छाद्वेष-प्रयत्नज्ञानचेतनाधृतिरमृत्यहङ्कारभिन्नं तत् सर्वं मनसोऽर्थसंज्ञकं न तु केवलमर्थ-संज्ञकमिति शब्दादीनां तत्संज्ञतात् । ननु च कथं मनसोत्पद्यते ज्ञानमित्यत आह—इन्द्रियाभिग्रह इत्यादि । इन्द्रियाभिग्रह इन्द्रियमभिसुखीभूय तदिन्द्रिय-ग्रहणम् आत्मना बुद्ध्याध्यवसितमभीप्सितमर्थं ग्राहयितुं प्रेरितस्य मनसस्तदर्थ-ग्राहकमिन्द्रियमभिसुखीभूय यद् ग्रहणं तदिन्द्रियस्य तदेकं मनसः कर्म ।

मनोगुणमभिधाय मनोविषयमाह—चिन्त्यमित्यादि । चिन्त्यं कर्तव्यतया अकर्तव्य-तया यन्मनसा चिन्त्यते । विचार्यं सुपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां यद् विमृश्यते । ऊहञ्च यत् सम्भावनया ऊह्यते 'एवमेतद् भवति' इति । ध्येयं भावनाज्ञानविषयम् । सङ्कल्प्यं गुणवत्तया दोषवत्तया वावधारणविषयम् । यत्किञ्चिदित्यनेन सुखाद्यनुक्तविषयावरोधः । मनसो ज्ञेयमिति इन्द्रियनिरपेक्षमनोग्राह्यम् । एते च मनोऽर्थाः शब्दादिरूपा एव । तेन षष्ठार्थकल्प-नया न चतुर्विंशतिसंख्यातिरेकः, सुखादयस्तु शब्दादिव्यतिरिक्ता मनोऽर्था बुद्धिभेदग्रहणेनैव ग्राह्याः । मनोविषयमभिधाय मनःकर्मोह—इन्द्रियेत्यादि । इन्द्रियाभिग्रह इन्द्रियाधिष्ठानं मनसः कर्म, तथा स्वस्य निग्रहो मनसः कर्म । मनो ह्यनिष्टविषयप्रसृतं मनसैव निर्याम्यते । मनश्च गुणान्तरयुक्तं सद् विषयान्तरान्नियमयतीत्याहुरेके । यदुक्तम्—'विषयप्रवणं चित्तं धृति-भ्रंशान्न शक्यते । निर्यन्तुमहितादर्थोऽधृतिर्हि नियमात्मिका ॥' इति । तेन धृत्या कारणभूतया मन आत्मानं नियमयतीति न स्वात्मनि क्रियाविरोधः । मनःकर्मोन्तरमाह—ऊहो विचारश्चेति । अत्रोह आलोचनज्ञानं निर्विकल्पम्, विचारः सङ्कल्पनं हेयोपादेयतया विकल्पनम् । चतुर्विधं हि विकल्पकारणं सांख्या मन्यन्ते । तत्र बाह्यमिन्द्रियरूपम्, आभ्यन्तरन्तु मनोऽहङ्कारो बुद्धिश्चेति

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते ।

कल्प्यते मनसाप्यूद्धं गुणतो दोषतो यथा ॥

जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।

व्यवस्यते तया वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

ततोऽर्थं गृहीत्वा स्वस्य तदर्थग्रहणान्निवृत्तिर्निग्रहः कर्म । ततोऽनन्तरमात्मना कृतो मनसैवोह इदमिदं वाऽथ नेदं वा भवतीत्येवं वितर्कः । ततोऽनन्तरं तदर्थस्य विचारः । यदेवं स्यात् तदेदं स्यान्नेदमेवम्, यत् इदमेवं तत् इदन्विदमित्येवं विचारात् परं बुद्धिः प्रवर्ततेऽयं खलु घट इति । कथमिन्द्रियाभिग्रहः स्यादित्यत आह—इन्द्रियेणेत्यादि । हि यस्मात् समनस्केनात्मप्रेरितमनसा सहैवेन्द्रियेण तदिन्द्रियार्थो गृह्यतेऽतः स इन्द्रियाभिग्रहः न तु मनोऽनपेक्षेण । ऊद्धं तदर्थग्रहादूद्धं ततो निवृत्त्य स एवार्थो गुणतो दोषतो वा यत् कल्प्यते ऊहपूर्वकविचारः क्रियते । इदमेवमिदं ग्राह्यमिदं नैवमतो हेयमिदञ्चैवमित्यत उपेक्ष्यमित्येवं कल्पयित्वा विचार्यानन्तरं यो निश्चयः स्यादिदं ग्राह्यमिदं हेयमिदमुपेक्ष्यमित्येवं निश्चयलक्षणा या बुद्धिर्जायते सा निश्चयात्मिका बुद्धिरुच्यते । येयं तत्र विषये निश्चयात्मिका बुद्धिर्जायते, तया बुद्ध्या वक्तुं वा कर्तुं वा यद् व्यवस्यते गृह्यते वा त्यज्यते वाप्युपेक्ष्यते वा तद् बुद्धिपूर्वकं व्यवस्यते इति निश्चयात्मकबुद्धिपूर्वकव्यवसायकरणबुद्धिः निश्चयबुद्धेः फलं प्रमाबुद्धिस्तद्व्यवसायकरणबुद्धिलक्षणं यस्याः सा बुद्धिः त्रितयम् । तत्रेन्द्रियाण्यालोचयन्ति निर्विकल्पेन गृह्णन्तीत्यर्थः, मनस्तु सङ्कल्पयति हेयोपादेय-तया सङ्कल्पयतीत्यर्थः, अहङ्कारोऽभिमन्यते 'ममेदमहमन्नाधिकृतः' इति मन्यत इत्यर्थः, बुद्धिः अध्यवस्यति त्यजाम्येनं दोषवन्तमुपाददाम्येनं गुणवन्तमित्यध्यवसायं करोतीत्यर्थः । ऊहस्तु यद्यपि बाह्यचक्षुरादिकर्म, तथापि मनोऽधिष्ठानमस्तीति मनःकर्मतयोक्तः । वचनं हि "सान्तः-करणा बुद्धिः सर्व्वं विषयमवगाहते यस्मात् । तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि" ॥ इति । ततः परं बुद्धिः प्रवर्तत इति ऊहविचारानन्तरं बुद्धिरध्यवसायं करोतीत्यर्थः । अहङ्कारव्यापारश्च अभिमननमिहानुक्तोऽपि बुद्धिव्यापारेणैव सूचितो ज्ञेयः । बुद्धिर्हि त्यजाम्येनमुपाददामीति बाध्यवसायं कुर्व्वती अहङ्काराभिमत एव विषये भवति । तेन बुद्धिव्यापारेणैव अहङ्कारव्यापारो गृह्यते । बुद्धौ हि सर्व्वकरणव्यापारार्पणं भवति । यदुक्तम्—“एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः । कृत्स्नं पुरुषार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥”

एतदेवोहविचारपूर्वकत्वं बुद्धेर्विवृणोति—इन्द्रियेणेत्यादि । गृह्यते इति ऊहमात्रेण निर्विकल्पेन गृह्यते । गुणत इदमुपादेयतया, दोषत इति हेतुतया । बुद्धिपूर्वकसायं

व्यवसायात्मिका प्रमाणमुच्यते । इत्येव ज्ञानस्य भाव एतद्विषयवेण ज्ञानस्य
 अभाव एव च मनसो लक्षणं तेनानुमेयं मन एकम् । ननु येयं बुद्धिरात्मेन्द्रियाथ-
 मनःसन्निकषादुत्पद्यते सा किमुपादाना मनश्चेदं किमुपादानमिति चेत् सत्यम् ।
 योऽसौ षड्धातुः पुरुष उक्तः स खल्वेवमुक्तः । यद्व्यक्तं नामात्मा महान्
 नाम जीवश्चाहङ्कारश्च तत् सात्त्विकाहङ्काराद्वैकारिकाभिधानाज्जातं मनस्तैज-
 साख्यराजसाहङ्कारसहायात् सात्त्विकाच्चाहङ्काराज्जातानि दशेन्द्रियाणि
 भूतादिनामतामसाहङ्कारजानि शब्दतन्मात्राकाश-स्पर्शतन्मात्रवायु-रूपतन्मात्र-
 तेजो-रसतन्मात्रजल-गन्धतन्मात्रभूमय इत्येतानि महाभूतानि पञ्चेत्येतदहङ्का-
 रादिसप्तदशकं महाश्चेत्यष्टादशतत्त्वविशिष्टोऽव्यक्ताख्य आत्मा चेतनाधातुस्तत्र
 च दिक्कालाभ्यां विशिष्ट आकाशस्तदाकाशानुप्रविष्टवायुर्वाय्वनुप्रविष्टतेजस्तत्-
 तेजोऽनुप्रविष्टजलं तज्जलानुप्रविष्टभूमिरिति खादयः पञ्च चेति षड्धातवः,
 एकीभूतः षड्धातुः पुरुषः प्रत्यगात्मा भूतात्मा चोच्यते । सूक्ष्मदेही बीजधर्मा
 स एव परलोकादवक्रम्य गर्भाशयगतं शुक्रशोणितसंयोगं प्राप्याव्यक्तात्
 आत्मनः सत्त्वादिगुणान् विकुर्वाण आत्मान्तरं सृजतीत्यव्यक्तमात्मात्मान्तर-
 मारभते । तथा महान् स्वगतसत्त्वादीन् विकुर्वाणो निश्चयात्मिकां बुद्धिमार-
 भते । अहङ्कारश्च स्वगतसत्त्वादीन् विकुर्वाणोऽविद्याबुद्धिमारभते । आकाशादयश्च
 पञ्च पञ्चाकाशादीनारभन्ते । इत्यष्टप्रकृतिधातुभ्योऽष्टौ जायन्ते । तथा मनः
 स्वारम्भकसत्त्वादीन् गुणान् विकुर्वाणं विशिष्टमपरं सत्त्वगुणबहुलत्रिगुणं
 सत्त्वसंज्ञकं मन आरभते । आहङ्कारिकाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि तान्यात्म-
 कृतान्नेकैकाधिकपञ्चभूतान्यनुप्रविश्य पञ्च श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाण्यारभन्ते ।
 तानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि चात्मकृतानि पञ्चाकाशादीन्यनुप्रविश्य पञ्च
 कर्मेन्द्रियाणि हरतादीन्यारभन्ते । पञ्चार्थाश्च शब्दादयः शब्दादीनारभन्ते ।
 इत्येवं चतुर्विंशत्या धातुभिर्निष्पन्नः पुरुषोऽन्नमयो देवनरादियोनिषु जायत
 इति । तदिदं मनःप्रकृतिकं मनो ह्यभौतिकं चिन्त्याद्यनियतविषयं
 भौतिकानीन्द्रियाणि शब्दादिनियतविषयाणि । हस्तपादादिशरीरञ्च भौतिक-
 मिति दशेन्द्रियाणि शरीरञ्च खादिषु पञ्चसु द्रव्येषु संगृहीतानि तत् सेन्द्रिय
 शरीरं शरीरमुक्तं मनस्तु पृथक् द्रव्यमुक्तं सूक्ष्मदेही लात्मा द्रव्यमुक्तमिति
 सत्त्वमात्मा शरीरञ्चेति त्रयं संयुक्तं पुरुषश्चतुर्विंशतिक उक्तः क्रियाधिकरणश्च
 इति ।

विवृणोति—जायत इत्यादि । विषये तत्रेति मनसा कल्पिते विषये । निश्चयात्मिकेति स्थिर-

ननु द्रव्यगुणकम्मसमवायसामान्यविशेषा इति षडेव पदार्था उक्ताः, के पुनः पदार्था महदहङ्काराहङ्कारिकदशेन्द्रियाणीति चेत् ? सत्यम् । द्रव्यादयस्तु ये षट् पदार्था उक्ताः, न ते षडेव पदार्थाः न त्वन्ये पदार्थाः सन्तीत्येवं नियमेनोक्ताः, तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तविधिमिश्रिता इत्येतन्मात्रमुक्तं शास्त्रोक्तलौकिकविध्याश्रयणं तत्षट्पदार्थज्ञानेन भवतीति च ख्यापितम् । वैशेषिके कणादेन च तत्षट्पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमुक्तमन्ये पदार्था न सन्तीति नोक्तम् । निःश्रेयसवचनेनाप्रमेयपदार्थाः सन्तीति ज्ञापितम् । गौतमेनाक्षपादेनापि प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमवचनेन अप्रमेयपदार्थाश्च सन्तीत्येतज्ज्ञापितं, न तु प्रमाणादिभ्योऽन्ये पदार्था न सन्तीत्युक्तमत एव कपिलेन साङ्ख्योचोक्तं न षट्पदार्थनियमस्तद्वोधाच्च मुक्तिः । षोडशादिष्वन्येवम् । न वयं वैशेषिकादिवत् षट्पदार्थवादिन इत्येवमुक्तमिति प्रमेयातिरिक्ता अप्रमेयपदार्था अपि सन्तीति तत्त्वम् । ननु तर्हि किं महदादिकमप्रमेयमिति चेन्न । षट्सु यन्नवद्रव्यमुक्तं तत्कारणभूतम्, कारणभूतद्रव्यग्रहणेन कार्यभूतस्यापि देहेन्द्रियविषयात्मकादग्रहणम्, तत्रात्मा कारणभूतः कार्यभूतश्च । कारणभूतमव्यक्तात्मा, कार्यभूतः सूक्ष्मदेहो । तत्राव्यक्तं सूक्ष्मदेहनः परम इति परात्मा ततः प्रत्यगात्मा सूक्ष्मदेहो तद्ग्रहणेन महदादीनां ग्रहणात् प्रमेयत्वं न त्वप्रमेयत्वमुक्तम् । अव्यक्तात् परमस्वात्मषट्कः परमव्याप्तपुरुषः सव्यपरमात्मा । तथा चाक्तं कठोपनिषदि । इन्द्रियभ्यः परा ह्यर्था अथभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिबुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गीताराति । मनस्तु गातमेनाप्युक्तम् । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः मनसो लिङ्गमिति । व्याख्यातञ्च वात्स्यायनन । मनसः स्मृत्यादिषु लिङ्गेषु सत्सु खाल्यदं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्लिङ्गं भवाति । अतीन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणान्तरानामित्ता भावतुमहेन्ताति । युगपच्च खल्वघ्राणादीनामिन्द्रियाणां गन्धादीनाञ्चार्थानामात्मनश्च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते । तेनानुमीयते, अस्ति तदिन्द्रियसंयोगिसहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि । यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञानं, सान्निध्यश्चोत्पद्यत इति । मनःसंयोगानपेक्षस्य होन्द्रियाथेसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पदेन्नस्वरूपा अव्यवसायरूपेत्यर्थः । व्यवस्यतीत्यनुष्ठानं करोति उदयुक्तो भवतीत्यर्थः, बुद्धिपृथ्वसितमर्थं वक्तुं कर्तुं वाऽनुतिष्ठतीति यावत् । बुद्धिपूर्वकमित्यनेन, यदैव बुद्धिपूर्वकमनुष्ठानम्, तदैवैवंविधं भवति, नोन्मत्ताद्यनुष्ठानमिति दर्शयति ॥ ५ ॥

बानानीति । इदञ्च भाष्यं व्याचक्ष्महे । अतीन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यादीनि ।
 तन्निमित्ताः स्मृत्यादयः स्मृतिवृत्तिप्रभृतय उत्पद्यन्ते । तस्मात् मनोव्यतिरिक्त-
 करणान्तरबुद्धिनिमित्ता अपि सम्भवन्ति तस्मात् तत्रातिप्रसङ्गवारणाय युग-
 पदिति लक्षणमिति । न हि युगपज्ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्ति करणान्तरनिमित्तं
 सम्भवति, सम्भवति च मनस एवेति । कथमिति चेत् तद् दर्शयति—युगपत्
 चेत्यादि । चकारः पुनरर्थः । तेन घ्राणादीनां पञ्चानामिन्द्रियाणां गन्धादीनाञ्च
 पञ्चानां तेषां ग्राह्याणामर्थानाञ्च युगपत् तु सन्निकर्षेषु सान्निध्येषु सत्सु अपि
 युगपदेककालं घ्राणजरासनचाक्षुषत्वाचश्रावणानि ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते, तेन
 युगपत्पञ्चविधज्ञानानुत्पादेनानुमीयते । तत्तद्घ्राणादीन्द्रियसंयोगि तत्तदि-
 न्द्रियाणां स्वस्वार्थग्रहणे स्वस्वार्थं प्रति धावने च सहकारि किमपि नियन्तु वस्तु
 खल्वेकमणु च सर्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनेन्द्रियसमवेतत्वेन व्यापकमपि युगपत्
 पञ्चस्वव्यापकं निमित्तान्तरमस्तीति लघुमीयत इत्यन्वयः । कथमनुमीयत
 इत्यत आह—यस्येत्यादि । यस्य निमित्तान्तरस्यासन्निधानात् तत्तदिन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षेऽपि सति तत्तदिन्द्रियजं तत्तदर्थज्ञानं नोत्पद्यते । यस्यैव
 निमित्तान्तरस्य सन्निधानात् तु तत्तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षे च सति तत्तदिन्द्रियजं
 तदर्थज्ञानमुत्पद्यते । तदेवकमणुपरिमाणञ्च तदिन्द्रियसंयोगि सहकारि नियन्तु
 चाव्यापि च निमित्तान्तरं मन एवोच्यते । कस्मादेवमित्यतो हेतुं दर्शयति—
 मनःसंयोगेत्यादि । यदि तु तथाविधं तदिन्द्रियसंयोगि मनो नावर्त्तिष्यत
 मनःसंयोगानपेक्षमेवेन्द्रियमग्रहीष्यदर्थं ग्रहीतुञ्चाधाविष्यदिति तदिन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षो मनःसंयोगानपेक्ष एव तत्तदर्थज्ञानमजनयिष्यदिति ज्ञानस्य हेतुः
 तत्तदिन्द्रियसन्निकर्षो न मनःसंयोगापेक्ष इति चेत् तदा युगपदुत्पदेरन् ज्ञानानि
 पञ्चेति । तस्मात् तदिन्द्रियसंयोगिसहकारिनिमित्तान्तरं तत्तदिन्द्रियाणां
 तत्तदर्थं धावनग्रहणयोर्नियन्तुप्रेरकमणुपरिमाणमेकमेवासर्वव्यापि सर्वत्रगामि
 मनोऽस्तीत्यनुमीयते । तस्य खलु मनस एकत्वाणुत्वाभ्यां युगपदनेकेषु गन्तुमसा-
 मर्थ्यादिव्यापित्वात् इन्द्रियाणां युगपदर्थेषु धावनग्रहणे च सहकारितया संयोगि-
 मयोजकाभावान्न युगपदिन्द्रियाणां सन्निधाने सत्स्वार्थेषु धावनार्थं ग्रहणा-
 र्थञ्च प्रवृत्तिर्भवति । तस्मान्न युगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्भवतीति ज्ञानयोगपद्यानुत्पत्ति-
 मनसो लिङ्गं भवति । तैवं बुद्ध्या सम्भवति निष्क्रियत्वात् तदिन्द्रियसंयोगाय
 गन्तुमसामर्थ्यात् । न चात्मतश्चैवं भवति मनःक्रिययोपचरितक्रियया स्पर्शने-
 न्द्रियं गन्तुमात्मनोऽसम्भवात् । यत्र ह्यात्मा वर्त्तते तत्र तु नास्ति स्पर्शनेन्द्रिय-

स्थानं त्वक् खलु मनःपर्यन्तमेवास्ति । त्वगिति मनोमयकोषे हि मनो मनो-
ऽभ्यन्तरे विज्ञानमयः कोषस्तत्र विज्ञानं तन्मध्ये त्वानन्दमय आत्मा क्षेत्रज्ञाधि-
ष्ठिताऽत्र्यक्ताख्यः । इति वात्स्यायनव्याख्या ।

चरकवचनैकवाक्यत्वेनापरो व्याचष्टे । ज्ञानं ज्ञानोत्पत्तिरनुत्पत्तिर्ज्ञाना-
नुत्पत्तिर्द्वयमेतद् युगपदिति युगपज्ज्ञानस्याभावभावौ मनसो लिङ्गमिति ।
अस्मिन् सूत्रे स्वयमक्षपादो मनसः परीक्षार्थं सूत्राण्युवाच । ज्ञानायौग-
पद्यादेकं मनः । न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः । अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धि-
राशुसञ्चारात् । यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु । इति । व्याख्यातानि च वात्स्याय-
नेन । अस्ति खलु ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथाविषयं करणस्यैक-
प्रत्ययनिवृत्तौ सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसो लिङ्गम् । यत् तु खल्विद-
मिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपद्यमिति तल्लिङ्गम् । कस्मात् ?
सम्भवति खलु वै बहुषु मनःसु इन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं
स्यात् । न तद्भवति । तस्माद्विषयप्रत्ययपर्यायादेकं मन इति ।

तत्राह वादी—न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरिति । अयं खल्वध्यापकोऽधीते
व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति शृणोत्यरण्यजान् शब्दान् विभ्यद्-
व्याललिङ्गानि बुभुत्सते स्मरति च गन्तव्यं स्थानीयमिति क्रमस्याज्ञानाद्
युगपदेताः क्रिया इति प्राप्तं मनोबहुत्वमिति । तत्रोत्तरम् । अलातचक्र-
दर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारादिति । आशुसञ्चारादलातचक्रस्य सम्भ्रमतो
विद्यमानक्रमो न गृह्यते । क्रमस्याग्रहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवद्बुद्धिर्भवति ।
तथा बुद्धीनां क्रियाणाञ्चाशुवृत्तित्वाद् विद्यमानक्रमो न गृह्यते, क्रमस्याग्रहणाद्
युगपत् क्रिया भवन्तीत्यभिमानो भवति । किं नु क्रमस्याग्रहणाद् युगपत्-
क्रियाभिमानः ? किमथ युगपद्भावादिव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति ? नात्र
विशेषप्रतिपत्तेः कारणमुच्यते । इत्युक्तमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु पर्यायेण
बुद्धयो भवन्तीति, तच्चाप्रत्याख्येयमात्मप्रत्यक्षत्वात् । अथापि दृष्टश्रुतार्थान्
चिन्तयतां क्रमेण बुद्धयो वर्तन्ते न युगपत्, अनेनानुमातव्यमिति । वर्णपदवाक्य-
बुद्धीनां तदर्थबुद्धीनाञ्चाशुवृत्तित्वात् क्रमस्याग्रहणम् । कथम् ? वाक्यस्थेषु
वर्णेषु खलूच्चार्यमाणेषु प्रतिवर्णं तावच्छवणं भवति । श्रुतं वर्णमेकमनेकं
वा पदभावेन स प्रतिसन्धत्ते, प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्यति, पदव्यवसायेन
स्मृत्वा पदार्थं प्रतिपद्यते, पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति,
सम्बन्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते, न चासां क्रमेण वर्तमानानां

बुद्धीनामाशुदृष्टित्वात् क्रमो गृह्यते । तदेतदनुमानमतन्त्रं बुद्धिक्रियायौग-
पद्याभिमानस्येति । न चास्ति मुक्तसंशया युगपदुत्पत्तिबुद्धीनाम्, यया मनसो
बहुत्वमेकशरीरेऽनुमीयेतेति ।

एकञ्च महदेकदा बहून् व्याप्तुमर्हति सूर्यवदिति । तत्राह—यथोक्तहेतु-
त्वाच्चाणु । इति । अणु मन एकञ्चेति धर्मसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात् । महत्त्वे
मनसः सर्वेन्द्रियसंयोगाद् युगपद्विषयग्रहणं स्यात् तस्मादेकमणु च मन इति
तत्त्वम् । कणादेनापि वैशेषिकन्याये प्रोक्तम् । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य
भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् । सत्यप्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे यस्य संयोगाद्
इन्द्रियेण ज्ञानस्य भाव उत्पत्तिः स्याद् यस्य वियोगादिन्द्रियेण ज्ञानस्याभावो-
ऽनुत्पत्तिः स्यात्, तन्मन इति, आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षसद्भावसमकाल-
ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्ती मनसो लक्षणमित्यर्थः ।

नन्वेवंलिङ्गं मनः कथं द्रव्यं भवति, तन्नित्यमनित्यं वेत्यत आह—तस्य
द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । वायुर्यथा व्याख्यातः खल्वहङ्कारिकत्वाद्
द्रव्यवत्त्वेन द्रव्यं क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च सूक्ष्मस्तथाहङ्कारिकत्वान्मनोऽप्यद्रव्य-
वत्त्वेन क्रियागुणवत्त्वाच्च द्रव्यं सूक्ष्मञ्च व्याख्यातम् । एवं वायोर्यथा चाद्रव्य-
वत्त्वेन नित्यत्वं व्याख्यातं तथा मनसोऽप्यद्रव्यवत्त्वान्नित्यत्वं व्याख्यातमिति ।
गुणक्रियावत्समवायिकारणं द्रव्यमिति हुतं तद्द्रव्यवदनित्यं तत्कार्यमिदं
मनः । तद्द्रव्यरहितत्वं नित्यत्वम् । क्रियागुणवत्समवायिकारणाभावान्नित्यं मन
इत्यर्थः । अणुत्वं प्रसिद्धमाशुसञ्चारात् । ननु मनो द्रव्यं नित्यमणु च भवतु
प्रतिक्षणं सात्त्विकादिविभिन्नरूपदर्शनात् किमेकैकस्मिन् पुरुषेऽनेकमित्यत
आह—प्रयत्नायौगपद्याज् ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् । मन एकैकस्मिन् पुरुषे खल्वेक-
मेव भवति । कस्मात् ? प्रयत्नायौगपद्याज् ज्ञानायौगपद्याच्च । ननु एकं चेन्मनः
स्यात् तथापि युगपदेव तस्य बहवः प्रयत्नाः सम्भवन्ति । यथाके एक एव सर्वं यदा
प्रकाशयति तदैव तापयति तदैव जगतः स्नेहान् शोषयति । तथा किञ्चिद्वस्तु
स्मरतु किञ्चिज्ज्ञानातु कचिन्मुह्यतु चेति । इत्यत आह—तदभावादणु मनः,
तस्य मनसो विभुत्वेऽपि अणुत्वं सूक्ष्मत्वं, कस्मात् ? तदभावात् । प्रयत्नज्ञानयोः
यौगपद्याभावात् । यदि प्रयत्नयौगपद्यं ज्ञानयौगपद्यं वा प्रत्यक्षमज्ञायिष्यत तदा
महन्मनोऽभविष्यत् इति । ० । कपिलेनाप्युक्तं साङ्ख्यसंहितायाम् । उभयात्मकञ्च
मनः । बुद्धिकर्म्मोभयात्मकमेकं मनः स्याद् बुद्धीन्द्रियञ्च कर्म्मन्द्रियञ्चेति ।
तत्रायं संशयः । किं नु खलु मन एकमनेकं वेति ? तत्राह—गुणपरिणाम-

भेदान्नानात्मवस्थावत् । अस्मिन्नेकैकस्मिन् खलु पुरुषे प्रयत्नज्ञानयोरयौग-
पद्यान्मनस एकत्वेऽपि गुणपरिणामभेदात् सत्त्वादिगुणानां परिणाम-
विशेषेणैकैकस्य नानात्वेन नानात्मवस्थावत् । प्रतिक्षणं ह्यस्मिन्नस्मिन् पुरुषे-
ऽवस्था यथा परिणमति तदवस्थाभेदेन स स एकैकः पुरुषस्तत्तदावस्थिको
नाना भवति ; यथा बालपौगण्डयुवकिशोरमध्यस्थविरूपः । तथा प्रतिक्षणं
मनः सत्त्वादिपरिणामे सात्त्विकं ब्राह्मसत्त्वं देवसत्त्वमार्षसत्त्वमित्येवमादिकं,
राजसञ्च तामसञ्चैवं बोध्यम् ।

ननु ज्ञानक्रिययोरयौगपद्यान्मनस एकत्वं नानुमीयते व्यभिचारात् ;
एकं ह्यपि महद् बहूनि वस्तूनि व्याप्नोति यथार्कः ; एवमेवैकमपि मनोऽनेके-
ष्विन्द्रियेषु व्याप्य प्रवर्त्तितुं प्रसज्यत इत्यत आह—न व्यापकत्वं मनसः
करणत्वादिन्द्रि रता वा । मनसो न व्यापकत्वं सर्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनेन्द्रिय-
समवायेन चैतस्तु व्यापकमपि क्रमेण स्पर्शनेन्द्रियवर्त्मना सर्वदेहगाम्यपि
न युगपत् सर्वदेहगामि व्यापकम् । कस्मात् ? करणत्वात् । करणं हि
कर्त्रधीनं नानेककर्म युगपत् कर्तुमेकं प्रभवति, कर्तुरेकत्वात् । नन्वेकोऽपि
कर्त्ता दीर्घदण्डेनानेकान् युगपत् कर्तुं प्रभवत्येवेत्यत आह—इन्द्रियत्वाद्वा ।
इन्द्र लिङ्गमित्यर्थे निपातनादिन्द्रियम् । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमित्यतो मनो
न व्यापकम् । तेन सर्वेन्द्रियव्यापकत्वेऽपि स्पर्शनेन्द्रियस्य तत्समवायेन
मनसो न सर्वव्यापकत्वमिति । एतेनैवं ज्ञापितम्—अणुत्वादेकत्वाच्च मनो
न व्यापकं, न ह्यणु चैकमेककालमनेकेषु प्रवर्त्तितुं प्रभवतीति भावः ।
ननु मनोऽभ्यन्तरेन्द्रियं कथमस्य बहिरिन्द्रियेषु योगः स्यादित्यत आह—
सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः । अव्यापकमपि मनः सर्वेन्द्रियव्यापकस्पर्शनेन्द्रिय-
समवायेन सर्वेष्वादिन्द्रियेषु स्वाभिमतार्थग्रहणायात्मना प्रेरितं गन्तुं प्रभवति
सक्रियत्वात् । मनसः सक्रियत्वञ्च गतिश्रुतेः । छान्दोग्योपनिषदि हुतम् ।
उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच । स्वप्नान्तं मे सौम्य विजानीहि ।
यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम स सौम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति
तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते । स्वं ह्यपीतो भवति । स यथा शकुनिः सूत्रेण
प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्र नायतनं लब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयते । एवमेव
खलु सौम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते
प्राणबन्धनं हि सौम्य मन इति । पतित्वेत्युक्त्या गतिर्मनसः श्रूयते । ननु
मनसोऽणत्वेन सक्रियत्वं कथमुपपद्यते ? क्रिया ह्यवयविनां दृश्यते मनस्वणु

निरवयवमित्यत आह—न निर्भागत्वं तद्योगाद् घटवत् । मनसो निर्भागत्वं निरवयवत्वं नास्ति । कस्मात् ? घटवत् तद्योगात् । यथा खल्वेकस्या एव मृत्तिकायाः कपालमालाद्वययोगान्न निर्भागत्वं तथा मनसोऽप्येकस्याहङ्कारस्य तैजससहितसात्त्विकाहङ्कारस्याणुद्वयस्य योगात् तदुभयात्मकत्वेन न निर्भागत्वम्, अणुत्वञ्च सक्रियत्वञ्च वृत्तत एव । नन्वेवमहङ्कारभेदद्वययोगाद् यदि सावयवाणुत्वं तदा नित्यत्वं नास्तीत्यत आह—नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः । अणुपरिमाणस्य परमाणुयोगान्न नित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः । परमाणुद्वय-कार्यं ह्यणु शास्त्रे श्रूयते । तत्र वादी—न निर्भागत्वं कार्यत्वात् । परमाण-कार्यत्वादणुपरिमितस्य न निर्भागत्वमपि सभागत्वमेव । अणुपरिमितस्य अनित्यतायामुपपत्त्यन्तरमाह—तद्रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः । तेषामणूनां परमाणुघटितानां रूपनिबन्धनं हि प्रत्यक्षं भवति न हि परमाणुघटिताणु-परिमितरूपं विना प्रत्यक्षं भवति, परमाणुरूपस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वाभावात् । ननु न भवतु परमाणुपरिमाणं चतुर्विधपरिमाणमध्ये तदभावादित्यत आह—न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् । अणु दीर्घं महत् ह्रस्वमिति चतुर्विधं परिमाणं न । द्वाभ्यां परमाणुभ्यां योगात् तदणु भवति । तच्च परमाणुपरिमाणमधिकं परिमण्डलम् । तद्वययोगादणु च दीर्घञ्च महच्च ह्रस्वञ्चेति पञ्चविधं मानम् । नन्वणुपरिमितस्य चेदनित्यता स्यात् तदा स्थिरत्वाभावात् कथं प्रत्यभिज्ञानं भवतीत्यत आह—अनित्यत्वेऽपि स्थिरता-योगात् प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य । पार्थिवाद्यणूनामनित्यत्वेऽपि कतिकालं स्थिरत्वयोगात् सामान्यस्य घटाद्यारम्भकस्य पार्थिवाद्यणोः प्रत्यभिज्ञानं भवति । यो योऽसौ तत्र मार्त्तिकघटारम्भकः परमाणुद्वयरूपोऽणुः स स एवायं मार्त्तिक-घटारम्भकः पार्थिवः परमाणुरिति सामान्यस्य प्रत्यभिज्ञानं भवति । नन्वेवं कतिकालस्थिरतायामणूनां परमाणुद्वयप्रत्यभिज्ञानं शब्दप्रत्यभिज्ञानवदपलपितं भवति वस्तुतोऽस्थिरत्वात् इत्यत आह—न तदपलापस्तस्मात् । तस्मात् इत्यनित्यत्वेऽप्यणूनां कतिकालावस्थानाद् वस्तुतोऽस्थिरत्वेऽपि चिरस्थिरत्व-योगात् तत्प्रत्यभिज्ञानस्यापलापो न भवति । ननु प्रत्यभिज्ञा खलु तादात्म्य-रूपेण भवति कथं सामान्यस्य प्रत्यभिज्ञा स्यात् ? यो हि पूर्वानुभूतः स एवान्यस्मिन् काले तद्रूपेण प्रत्यभिज्ञायत इति ? तत्राह—नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः । सामान्यन्तु तत्तद्भिन्नस्य तद्वतधर्मरूपं न तत्रान्यनिवृत्तिरूपत्वं तदभिन्नरूपत्वं न सामान्यम् । कस्मात् ? भावप्रतीतेः । तस्य भावेन धर्मेणान्यस्य

प्रत्ययात् । यैः पाथिवपरमाणुभिरारब्धाणुभिरारब्धस्तव घटस्तैः पार्थिवपरमाणुभिरारब्धाणुभिरारब्धोऽयं घट इति द्विपरमाणुरूपस्य सामान्यस्य धर्म्मस्याभिन्नस्यैव प्रत्ययादन्यनिवृत्तिरूपत्वं सामान्यं नेति बोध्यम् । ननु यदि सामान्यं समानत्वं तदा भेदाभावादेकस्य तदघटादेः प्रत्यभिज्ञानं नास्तु, यथा सोऽयं घट इति सादृश्यञ्च न सामान्यं भवतु ; योऽसौ चन्द्रस्तदिदं मुख्यम् इति प्रत्यभिज्ञानापत्तेरित्याकाङ्क्षायामाह—न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः । तत्त्वान्तरं सादृश्यं न सामान्यम् । तद्भावस्तत्त्वं तत्त्वान्तरं तद्धर्म्मान्तरं यत् सादृश्यं तन्न सामान्यम् । कस्मात् ? प्रत्यक्षोपलब्धेः । दृश्यते हि प्रत्यक्षं न गोगजयोः सादृश्यं, सादृश्यं पुनर्गौगवययोरिति । तद्धर्म्मान्तरं गोत्वगवयत्वभिन्नं तदाकाररूपं धर्म्मान्तरमिह सादृश्यं न सामान्यम् । तच्च न प्रत्यभिज्ञायत इति । योऽसौ चन्द्रस्तदिदं मुख्यमित्येवं प्रत्यभिज्ञानं न भवति, सोऽयं घट इत्येवं प्रत्यभिज्ञानन्तु भवत्येवेति । अथ निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेः । न सामान्यमित्यनुवर्तते । निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा सामान्यं नाभिधीयते किन्तु तद्विन्नस्य तद्वत्तत्त्वधर्म्मवत्त्वमिति । निजस्य स्वस्य स्वस्य गुणकर्मप्रभावरूपायाः फलसाधनहेतुभूतायाः शक्तेरभिव्यक्तिर्न सामान्यम् । शक्त्या हि कार्यत्वमापद्यते । यथा घटाद्यारम्भकद्व्यणुकैः स्वस्वशक्त्या घटादित्वेन परिणम्यते । न तु शक्तिं विनैति शक्त्यभिव्यक्तिर्न सामान्यम् । कस्मात् ? तद्वैशिष्ट्यात् तदुपलम्भात् । स्वस्वशक्तेर्विशिष्टरूपतयैव कार्यत्वाभिव्यक्तेरुपलम्भात् कार्येषु घटादिषु न स्वरूपेण शक्तिरूपलभ्यते । ननु तर्हि प्रत्यभिज्ञानं किं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धरूपस्य सामान्यस्य भवतीत्याशङ्कयामाह—न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि । यत् सामान्यस्य प्रत्यभिज्ञानमुक्तं तत् सामान्यं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि न । कस्मात् ? अपिशब्दात् पूर्वहेतोः । वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेरिति । घटादिः संज्ञा तद्वाच्यघटादिवस्तुसंज्ञितयोः सम्बन्धो वाच्यवाचकभावः । स च न प्रत्यभिज्ञायां सामान्यम् । घटाद्यारम्भकाणां परमाणुसमारब्धद्व्यणुकानां विशेषरूपेण घटादिसंज्ञाया उपलम्भात् । ननु घटादिसंज्ञानां घटादिवस्तुवाचित्वसम्बन्धो नित्य एव ततः सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञानं भवति कथं न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य सामान्यस्य प्रत्यभिज्ञानं स्यादित्यत आह—न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् । संज्ञाया सह संज्ञिनः सम्बन्धस्य वाच्यवाचकभावस्य न नित्यतास्ति कस्मादित्यत आह—उभयानित्यत्वात् । उभयं हि संज्ञा च संज्ञि च न नित्यं कथं तयोः

सम्बन्धो नित्यः स्यात् ? किन्तु यत्पदेन यद्वाच्यं तद्वाच्यवाचकत्वं प्रसिद्धं यावत् सर्गस्थितिः पुनः सर्गेऽपि तथैव वाच्यवाचकत्वं भविष्यतीत्येवं नित्यत्वे-
 ऽपि महाप्रलये वाच्यासद्भावाद् वाचकस्य चासद्भावात् तयोः सम्बन्धस्यापि नाशात् । एवं सम्बन्धानित्यत्वे सम्बन्धस्य सामान्यस्य न प्रत्यभिज्ञानं स्यादिति-
 त्वाह—नातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकमानाभावात् । अतः संज्ञासंज्ञुभयानित्यत्वेन
 संज्ञासंज्ञिनोः सम्बन्धस्यानित्यत्वात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो न प्रत्यभिज्ञायां सामा-
 न्यम् । कस्मात् ? धर्मिग्राहकमानाभावात् । सम्बन्धस्य धर्मिवाचकत्वे तद्ग्राहक-
 मानाभावात् । न हि घटादिपदवाच्यघटादिवस्तुनो घटत्वादध्मैवाचकः
 सम्बन्धः प्रमाणसिद्ध इति । ननु यद्यत्परमाणुसमारब्धद्वयणुकैरेद्यद्घटादिकं
 वस्तु समारभ्यते तत्समवायिकारणसंयोगात् समवाय एव स आरम्भ उच्यते ।
 सैव समानप्रसवात्मिका जातिः सामान्यम्, असमानप्रसवात्मिका जातिश्चोच्यते
 विशेष इति धर्मिणो घटादेर्धर्मिवाचक एव सम्बन्धोऽस्तीत्यत आह—न सम-
 वायोऽस्ति प्रमाणाभावात् । वस्तूनां समवायिकारणसंयोगात् कार्यत्वमापद्य-
 मानत्वं योऽवयवावयवविभावः समवायः सा जातिः समानप्रसवात्मिका चासमान-
 प्रसवात्मिका चातिद्वया, जन्म सामान्यं विशेषश्चास्ति न च स समवायः,
 संज्ञासंज्ञिनोर्वाच्यवाचकभावः समवायः सम्बन्धोऽस्ति । कस्मात् ? प्रमाणा-
 भावात् । नन्वस्ति प्रत्यक्षम् अनुमानञ्च प्रमाणमित्यत आह—उभयत्राप्यन्यथा-
 सिद्धेन प्रत्यक्षमनुमानं वा । वह्निरिति शब्दे तद्वाच्यवस्तु न दृश्यते । न वा
 वह्निशब्दे दहनदालिल्लेन वह्निरनुमीयते, इत्युभयत्राप्यन्यथासिद्धेः प्रकारान्तरेण
 संज्ञासंज्ञिनोः समवायासिद्धेन प्रत्यक्षं नानुमानञ्च नाप्तोपदेशश्च । बोधस्तु तत्र
 सामयिकः । इत्युक्तम् । ननु भा देवदत्त इत्युक्ते स एवाभिमुखीभूय प्रत्युत्तरं दत्ते
 इत्यतोऽनुमीयते समवायेन स शब्दस्तत्रास्तीत्यत आह—नानुभयत्वमेव क्रियया
 नेदिष्टस्य तत्तद्वतरेवापरोक्षप्रतीतिः । भो देवदत्त इत्युक्ते प्रत्युत्तरदातृपुरुषे
 देवदत्तशब्दोऽस्तीति तस्य नानुभयत्वमेव । कस्मात् ? नेदिष्टस्यान्तिकस्थस्य
 तज्जन्यस्य क्रियया तत्तद्वताघटादिपदवस्तुनोरपराक्षप्रतीतिः प्रत्यक्ष-
 प्रतीतिः । घटादिवस्तुनि च घटादिपददशेनाभावात् । प्रत्येकमपि नास्ति ।
 इत्यतो मनसो निर्भागत्वं नास्ति । वैकारिकाहङ्कारारब्धद्वयणुकमानात् तु सभाग-
 त्वेऽपि न तद्भागद्वयविश्लेषोऽस्ति यावत् प्राकृतप्रलयं तयोर्विश्लेषे परमाणु-
 भावे द्वयणुकनाशः स्यादित्यतस्तदाहङ्कारिकं मनो नित्यमिति कणादकपिला-
 भ्याम् आहङ्कारिकं कारणभूतं मनः परीक्षितं नित्यमेकमणु च मन इति ।

द्रव्येषु यन्मनः कणादेनोक्तं तत्कारणद्रव्याणामुद्देशे न तु कार्यद्रव्येषु । तद्रव्याणां सजातीयारम्भकत्वञ्चोक्तं तेन तदाहङ्कारिकमनसः कार्यमिदं मन इह तन्त्रे पुनर्व्वैसुनात्रेयेणोपदिष्टं चतुर्व्विंशतिके पुरुषे । तदुत्पत्त्युपदेशे खुड्डीका-गर्भावक्रान्तिशरीरे वक्ष्यते । आत्मजानि यानि तानि यथा—तासु तासु योनिषूत्पत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानावित्यादि । तत्रात्मा षड्धातुः पुरुषस्तस्माज्जातं मन इदं तत्स्थमाहङ्कारिकं मनः शुक्रशोणितसंयोगं गर्भाशयगतमवक्रम्य तेन षड्धातुकेनात्मना प्रथमं यानि पञ्च महाभूतानि सृज्यन्ते तत्र या पृथिवी गन्धमात्रा तस्या अणिष्ठभागनैकीभूय मन इदमारभते । ततो भौतिकं किन्तु भूतांशत आहङ्कारिकमनोऽंशबाहुल्याच्च मनःसंज्ञं द्रव्यम् । तदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि । त्रिवृत्करणश्रुतौ । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन इति अन्नमयं हि सौम्यं मन इति । (तन्न भूतात् पृथग् द्रव्यवचनात् । त्रिवृत्करणश्रुतौ हुतम् येनान्नमशितं तस्य मनो जातोत्तर-कालमन्नेन पुष्यति न तु गर्भस्य जायमानस्य मन आरभ्यते इति । गर्भारम्भे ह्यात्मा गर्भाशयमवक्रम्य शुक्रशोणितसंयोगमनुप्रविश्य सत्त्वकरणो मनो विकुर्वाणो यथा पञ्च महाभूतानि सृजति तथा सत्त्वरजस्तमांसि तांस्त्रीन् सत्त्वबहुलान् गुणांस्त्वाहङ्कारिकमनोऽनुप्रविश्येदं स्थूलं मनः सृजति इत्यात्मजं मनः ।) सत्त्वं तदिदं मनोऽपि मनसारव्यत्वान्मनोमयत्वान्मनःसंज्ञमुक्तं कार्यद्रव्यं देहेन्द्रियविषयरूपपृथिव्यादिकार्यद्रव्यवत् । (वक्ष्यते ह्यतुल्यगोत्रीये । रूपाद्विरूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्मात्मकानां मनसो मनस्त इति ।) तथैकमण चानित्यं ज्ञानायौगपद्यलिङ्गं न तु नित्यं मृतस्य बुद्धिमन इन्द्रियादीनां नाशात् पञ्चानामात्मस्थानां भूतानामवशेषत्वात् । तद्रक्ष्यति चातुल्यगोत्रीये । भूतानि चत्वारि च कर्मजानि यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् । स बीजधर्मा ह्यपरापराणि देहान्तराण्यात्मनि याति याति । इति । तथात्रापि वक्ष्यते । शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् । पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते । इति । ये तु मनो नित्यमाहुस्ते सूक्ष्मदेहिस्थमाहङ्कारिकमनोऽभिप्रेत्य ये चानित्यमाहुस्ते तन्मनोजातं चतुर्व्विंशतिकपुरुषस्थं मनोऽभिप्रेत्यैवेत्येवं न विदित्वा प्रमत्ता विवदन्ते । इति । उभयमेवेदं मन एकमणु च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गमभौतिकञ्च । गौतमेनाक्षपादेनोक्तं प्रथमसूत्रस्य भाष्ये वात्स्यायनेन व्याख्यातम् । इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो